

ISSN 0235-3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ.
ОХОРОНА НАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЙ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ.
АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ.
НАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ДИСКУСІЇ.
СТАТТІ.

• 2 • 1993

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від античності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, всіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от античности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. Толочко (головний редактор),
В. Д. Баран, В. Ф. Генінг, М. І. Гладких,
В. М. Зубар (відповідальний секретар),
В. І. Кадеєв, С. Д. Крижицький (заступник
головного редактора), О. П. Моця,
В. В. Отрощенко, С. В. Смирнов,
В. Н. Станко, Р. В. Терпиловський,
В. М. Цигилик, Є. В. Черненко

Адреса редакції:
254052, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 20.04.93. Підп. до друку
09.06.93. Формат 70×108¹/16. Папір книжково-
журналний. Друк. офсетний. Ум. друк. арк.
14,0. Ум. фарбовідб. 14,17. Обл.-вид. арк. 14,8.
Зам. 1369 в.

Друкується за постановою редакційної
колегії журналу.
Редактор Т. Г. Привалова
Художній редактор В. П. Мариник
Технічний редактор Л. Д. Макарчук
Коректори Г. О. Авдеєнко, Л. О. Ващенко

АРХЕОЛОГІЯ

• 2 • 1993

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.
видається
шквартально

Фірма «ДОВІРА»
Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 СМИРНОВ С. В. До питання про сучасні тенденції розвитку археологічних знань
14 РУСЯЄВА А. С. Протоген Ольвійський
24 КОЗАК Д. Н. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е.
36 ПЕТРАУСКАС О. В. Про «культовий шар» і поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури
52 КРИГАНОВ А. В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння
63 КОВАЛЕНКО В. П. Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землі Х—XIII ст.

Публікації археологічних матеріалів

- 71 КЛОЧКО В. І., СКОРИЙ С. А. Курган № 15 біля Стеблева у Пороссі
85 МУРЗІН В. Ю., ПОЛІН С. В., РОЛЛЕ Р. Скіфський курган «Тетянина могила»
102 СОЛОМОНИК Е. І. Написи на Кримських амфорах перших століть нашої ери
117 ЗОЛОТАРЬОВ М. І., ТРЕЙСТЕР М. Ю. Форми для відливки римських дзеркал із Херсона
130 ГОРОХСВСЬКИЙ Є. Л., КОРНІЕНКО П. Л. Вбрани Констанція II на верхівнянському медальйоні

Нові відкриття і знахідки

- 153 ЦИНДРОВСЬКА Л. О. Пізньозарубинецькі поселення на Середньому Подніпров'ї

Хроніка

- 157 ПЕТРАШЕНКО В. О. Про роботу спеціалізованої Вченої ради для захисту докторських дисертацій при Інституті археології АН України у 1992 р.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1993 р. ВИЙДУТЬ КНИГИ:

МОВЧАН І. І. Давньоукраїнська окolina. — 10 арк.

Монографія присвячена проблемі формування історичної околиці Києва IX—XIII ст. Літописні райони Дорогожичі, Представине, Берестове, Угорське, Печерськ, Видубичі, Клов, Шелкове, Кирилівський монастир та інші, розміщені за межами укріплення міста, були природним його продовженням і становили невід'ємну частину Києва. Простежено етапи формування давньоукраїнської околиці, показано її роль в економічному політичному та культурному житті столиці Київської Русі.

Для істориків, археологів, краєзнавців, усіх зацікавлених середньовічною історією Києва.

ПАНЬКОВ С. В. Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.) — 12 арк.

В монографії на підставі археологічних, етнографічних та писемних джерел висвітлюються процеси становлення чорної металургії на півдні Східної Європи у першій половині I тис. н. е., визначається рівень техніки та технології виробництва заліза в регіоні.

Для істориків, археологів, музеїв працівників, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

Південноруське село IX—XIII ст. (економіка, побут, культура) / Упоряд. В. П. Коваленко, О. П. Моця, В. О. Петрашенко та ін. — 20 арк.

В монографії узагальнюються матеріали археологічних досліджень сільських поселень доби Київської Русі, а також могильників, пов'язаних з цими поселеннями.

Для археологів, викладачів та студентів історичних факультетів, краєзнавців.

СТАТТІ

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

С. В. Смирнов

Стаття присвячена проблемі інтеграції археології з іншими науковими дисциплінами історичного профілю, а також методологічним та організаційним завданням, пов'язаним з цим процесом.

Редколегія журналу «Археологія» виступила з ініціативою: розгорнути обговорення питань оновлення нашої науки. Слід зразу ж наголосити, що йдеться не про данину моді, а про намагання окреслити в ході дискусії шляхи подальшого розвитку археології на основі усвідомлення нових пізнавальних завдань. Акцент на теоретико-методологічний аспект археології свідчить про серйозність підходу до справи. Серед питань, що фігурують у переліку тем для обговорення, є такі, які виходять за межі власне археології і є предметом загального наукознавства. Все це вимагає від учасників дискусії розуміння загальних закономірностей наукового пізнання на сучасному етапі.

Одним з питань, що мають важливе значення для окреслення шляхів оновлення археології, є питання про її місце серед інших наук та взаємодію з ними. Існують різні підходи до його вирішення. Найбільшого поширення набули спроби показати специфіку археології на основі висвітлення своєрідності археологічних джерел і методів їх опрацювання та інтерпретації. Ми спробуємо відповісти на нього, спираючись на процеси диференціації та інтеграції в науці, що є одним з найважливіших моментів її сучасного розвитку. Такий підхід вирізняється певною новизною, оскільки оцінка археології з точки зору її участі в цих процесах у нас фактично не проводилася.

Інтеграція наук не зводиться до простого поєднання висновків чи концепцій різних сфер наукових знань, вона є таким типом взаємодії наук, який передбачає їх органічне зрощування і формування на цій основі нових синтетичних знань, що якісно відрізняються від утвердженых у межах окремих наук¹. Диференціація наук — це процес внутрішньодисциплінарного розчленування і виділення самостійних спеціалізованих галузей. Інтеграція та диференціація опосередковують одну одну і знаходяться у діалектичному зв'язку. У багатьох випадках інтеграція й диференціація (стосовно однієї науки) належать до різних рівнів наукового пізнання: ті сфери знання, які інтегруються на вищих рівнях пізнання, можуть диференціюватись на нижчих, конкретніших рівнях. Якщо емпіричному рівню конкретної науки притаманні процеси диференціації, то теоретичному — процеси інтеграції. Чим вищий рівень теоретичних досліджень, тим чіткіше виявляється тенденція до інтеграції і створення синтетичних теорій. Міждисциплінарні дослідження як прояв інтеграції пов'язані з системним баченням об'єктів. Системні уявлення є методологічною основою інтеграції².

Якщо конкретно-наукове дослідження об'єктів дає змогу показати лише

той чи інший бік, то системне бачення дозволяє оцінити ті ж самі об'єкти з різних боків і у взаємозв'язку між собою, тобто дати всебічну, цілісну характеристику. Використання системного підходу веде до поліпшення методологічної озброєності науки.

Головна ознака системи — її цілісність. Це не просто сума якихось елементів, а структурована сукупність компонентів, яка характеризується принципово новою функцією, що жодною мірою не зводиться до простої суми функцій компонентів. Властивості системи як єдиного цілого не виводяться з механічного нагромадження властивостей складових її частин. Система характеризується також ієрархічністю. Це означає, що кожний компонент системи може у свою чергу розглядатись як окрема система нижчого рівня; а сама система, яка оцінюється, — як компонент ширшої системи³. Отже, йдеться про ієрархічну низку найрізноманітніших систем різного рангу. Системне мислення дозволяє оцінити кожний об'єкт у природі і суспільстві як органічну частину світу.

Тут ми переходимо до розуміння специфіки системних характеристик, які не мають емпірично фіксованих проявів, а визначаються суто логічним шляхом⁴. Системні характеристики складніші для розуміння і мають винятково важливе значення у теоретичній роботі. Ігнорування цієї специфіки зводить теоретичне дослідження до простого емпіричного опису, який не може показати основні риси, що сковані від безпосереднього спостереження і визначають закономірності розвитку. Тому-то емпіричні ознаки, взяті окремо, у теоретичному дослідженні безпосередньо до істини не ведуть. Вони мають значення лише при розгляді з точки зору теоретичних концепцій.

Для археології сказане має, крім загального, ще й специфічне значення: археологу, зважаючи на постійну роботу з матеріальними речами, освоїти предметні характеристики не складно. Опис, зіставлення предметних ознак становлять чи не основну частину процесу вивчення археологічних джерел. Але освоєння системних якостей, які не мають корелята в емпірично фіксованих ознаках, є досить складним завданням для археолога. Ось чому послідовний перехід до системного мислення вимагає додаткових, у порівнянні з іншими науками, зусиль.

Науково-теоретичне мислення в оцінці об'єктів і явищ спирається не на повсякденний досвід, а на пізнання глибинних закономірностей. Повсякденний досвід, логіка здорового глузду оцінюють практичні набутки як завершальний етап пізнання навколошнього світу, і це спричиняє його некритичність. Вона формує хибні висновки у їх хаотичному нагромадженні, але не може намалювати синтетичну, логічно впорядковану картину оточуючого світу в цілому та його компонентів зокрема. Це завдання вирішує науково-теоретичне мислення, оскільки воно оперує прихованими від безпосереднього спостереження ознаками, що розкривають суть об'єктів на основі системоутворюючих факторів⁵. Якщо намагатись порівняти логіку здорового глузду і теоретичне наукове мислення, то можна дійти висновку, що вона фіксує ознаки з боку форми, а теоретичне осмислення — з боку змісту. К. Маркс звичайно ж мав рацію, коли писав, що «коли б форма прояву і суть речей безпосередньо збігалися, то всяка наука була б зайва»⁶.

У ряді праць ми мали змогу показати, яких серйозних змін потребують наші традиційні уявлення при переході на рівень системного осмислення історичної проблематики⁷. І хоча ці праці стосувалися безпосередньо антропосоціогенезу, загальні підходи, викладені в них, можуть бути успішно використані і при розробці іншої історичної проблематики.

Наукова діяльність археолога при переході до теоретичного осмислення певної проблематики набуває якісно нових рис. З одного боку спектр наукових інтересів і практичних дій звужується до однієї або кількох споріднених проблем, з другого — дослідження набуває яскраво вираженого міждисциплінарного характеру. Монографічні дослідження з цих проблем утворюють своєрідну двоповерхову конструкцію, де археологічна специфіка виявляється, насамперед, на описово-емпіричному рівні. Що ж стосується теоретичного рівня, то тут дослідження значною мірою втрачає археологічне забарвлення і на чільне місце виступає теоретична специфіка тієї науки, до якої за змістом

належить розроблювана проблема. До сказаного слід додати, що загальні висновки цих по суті міждисциплінарних праць займають чільне місце у сучасному археологічному знанні і, як правило, визнаються нашим науковим загалом. Отже, практика археологічних досліджень свідчить, що інтеграція, навіть в її найпростіших проявах, спричиняє процес спеціалізації наукової діяльності. Спеціалізація збільшує розуміння глибинних процесів стародавньої історії і активно стимулює його. Це однаковою мірою стосується як пла-нування наукової тематики, так і підготовки кадрів.

У чому ж конкретно виявляється спеціалізація наукової діяльності у на-шій науці? Відходить у минуле практика, коли археолог, досліджуючи окре-му чи територіальну групу пам'яток, об'єднаних в окрему археологічну куль-туру, розробляє широке коло проблем, пов'язаних з цими пам'ятками. За цих умов досягти глибокого проникнення у таку широку проблематику не-можливо: звідси і поверховість висновків, і слабка аргументація. Цей уні-версалізм мав загальне поширення і був цілком природним; емпіричний етап розвитку науки і не передбачає нічого іншого. Переход до теоретизації архео-логії змінює цю ситуацію. Стас очевидним, що на рівні теоретичних узагаль-нень неможливо працювати над широким колом проблем, оскільки навіть од-на чи кілька вимагають надто багато зусиль і часу. Тут уже не можна обійтись приблизним чи поверховим, як на емпіричному рівні, знанням теоретичних здобутків, а необхідне грунтовне ознайомлення з методами і висновками тих конкретних наук, до яких за змістом ці проблеми належать. Наукова діяльність останніх десятиріч А. Д. Столяра красномовно свідчить про ці, нові для нас, особливості наукової роботи.

Спеціалізація в розробці вузької проблематики змушує відмовитись від традиційного підходу, коли ми, вивчаючи одночасно широкий спектр проб-лем, обмежуємося досить приблизними з точки зору теорій знаннями у тій чи іншій спеціальній галузі науки. Спеціалізація звужує наукові інтереси і коло занять, але це компенсується значним вдосконаленням методики і по-глибленням висновків. Тут проявляється загальне правило: чим глибше до-слідження, тим воно вужче за свою тематикою.

Вище йшлося про загальні тенденції розвитку сучасної науки та їх вплив на археологічне знання. Але є ще один цікавий момент, який наочно показує, що сьогодні інтеграційні процеси мають в археології давні традиції, які про-стежуються аж до її витоків. Ще тоді, коли археологія становилася як нау-кова дисципліна, до археологічних джерел залучили літописні дані, етногра-фічні свідоцтва і навіть міфи⁸. У той час археологія вважалась науковою дис-ципліною, яка мусить вивчати «давній побут народів за всіма пам'ятками будь-якого роду, що залишилися від давнього життя кожного народу»⁹. Як бачимо, в минулому столітті під археологією розуміли фактично первісну іс-торію у її нерозчленованому вигляді. Комплексність археологічних досліджень стала фундаментальною основою подальшого розвитку археологічних знань.

Зрошення археології з іншими науками історичного циклу знайшло своє відображення в діяльності археологів початку ХХ ст. Так, В. О. Городцов вважав, що поряд з первісною археологією, яка мала назву доісторичної, ви-діляється історична археологія, у сфері якої розвивається метрологія, архе-ографія, палеографія, нумізматика, сфрагістика, геральдика¹⁰. На відміну від сьогодення, археолог XIX — початку ХХ ст. виступав не як вузький фахі-вець, що спеціалізувався на вивченні речових матеріалів, а як історик широ-кого профілю, який вивчає історичне минуле на основі комплексного ме-тоду із застосуванням усіх відомих джерел.

Розвиток археології в подальший час супроводжувався суперечливими тенденціями. Переход на рейки марксистської методології у своїй основі був неорганічним і пов'язувався з насильницькими вольовими рішеннями. Все це вело, по-перше, до спрощеного, сколастичного розуміння її ролі в історич-ному дослідженні, по-друге, до формального застосування теоретичних по-ложень марксизму. Праці основоположників марксизму перетворились у збірники для відшукування цитат, а самі вони стали незаперечними автори-тетами, наукова діяльність яких не підлягає жодній критичній оцінці. Усе це врешті-решт швидко призвело до так званого соціологічного схематизму, ко-

ли масштабні теоретичні висновки без усякої адаптації безпосередньо переносились у сферу конкретно-наукових досліджень і навіть до джерелознавства. І коли виявилась абсурдність такого примітивного використання теорії марксизму, стався поворот до археологічного джерелознавства. Складалась упевненість у тому, що прогрес можна забезпечити шляхом нагромадження нових археологічних джерел. Так, в основу археологічних досліджень було покладено розширення обсягів експедиційних пошуків, добування нового археологічного матеріалу та його первинний опис. Питання вдосконалення методологічних зasad археології відійшло на задній план, хоча вголос ніхто не говорив про глибинні причини невдач, які спіткали археологію, і цитування класиків не втратило свого значення.

Змальовані зміни вперше означились ще наприкінці 30-х рр., але масово-го характеру набули вже у повоєнний час. Нагромадження археологічних джерел значно випередило розробку методологічних основ археології і зрештою призвело да загрози емпіризму, тобто такого стану, коли обробка емпіричного матеріалу здійснюється без належної опори на вихідні теоретичні концепції. Але археологія, незважаючи на складні умови, у яких опинилось вітчизняне суспільствознавство, та штучні перешкоди, залишилась науковою, підпорядковуючись її внутрішнім законам. І вона не могла не ставити перед собою питання про цілі й завдання свого існування, методи їх досягнення та свої пізнавальні можливості.

Висловлювань щодо завдань археології є немало. Лише їх перелік і оцінка можуть вилитись в окреме історіографічне дослідження. Тому зупинимо свою увагу на головній рисі, яка окреслює проблемну ситуацію: одні вважають, що археологія — повноцінна історична дисципліна, інші — сuto джерелознавча наука. Найактивнішим захисником першої точки зору є В. Ф. Генінг. «Археологія,— пише він,— наука, яка вивчає історичний розвиток соціальної структури окремих давніх суспільств за закономірностями відбиття цього розвитку у предметному світі давніх суспільств та залишками, що збереглись від нього в археологічних пам'ятках»¹¹. Зазначимо, що вираз «соціальна структура» тут застосовано у широкому розумінні слова, тобто у значенні соціальних форм життя. Діаметрально протилежну позицію займає Л. С. Клейн. Квінтесенція його поглядів полягає в тому, що за археологією слід закріпити статус джерелознавчої науки. «Археологія,— проголошує він,— джерелознавча наука, і нічого цього соромитись»¹². Одним з основних аргументів Л. С. Клейна є те, що археологічний матеріал при всій його значущості становить лише частину джерел, необхідних для повноцінних історичних реконструкцій. Оця однобокість і фрагментарність, на його думку, веде до того, що історичні реконструкції, створені на основі археологічних джерел, не можуть претендувати на адекватність історичній дійсності.

Можна було б послідовно аналізувати аргументи кожного з названих дослідників, щоб виявити внутрішню логіку доказів і на цій основі зробити свої власні висновки. Але для нашої теми значно важливішим є завдання віднайти в археології те спільне, основне, фундаментальне, що «розкидало» цих найосвіченіших авторів на різні полюси оцінок. Іншими словами, необхідно виявити основну спільність для всіх причину таких великих непорозумінь. Ця причина може слугувати показником найголовнішої недуги нашої науки. А недуга дійсно існує: адже непорозуміння у питанні, чим ми повинні займатись та до якої мети прагнути, не є ознакою здоров'я.

Відповіда на поставлене питання слід шукати, спираючись, по-перше, на теоретичні обґрунтування щодо цілісності науки, яка досягається взаємодією інтеграції та диференціації, по-друге,— на практичний досвід нашої археології.

На нашу думку, головна причина непорозумінь полягає в тому, що обидва дослідники надають надмірну увагу сuto формальним межам між археологією та іншими науками, які виникли під впливом здеформованого розвитку археології, і переважанню у ній джерелознавчого моменту. Таких меж у дійсності немає, оскільки існують широкі перехідні зони. Наукове знання — це єдине поле, де кожна з наук поступово переходить одна в одну без жодних бар'єрів, які ми конструкуюмо, намагаючись створити класифікацію наук.

Кожний з дослідників у певній сфері відчуває себе відносно самостійно, а на периферії своїх інтересів має контакт з представниками суміжних наук і співробітничає з ними. Ми ніколи не дійдемо істини, якщо будемо розглядати науку на основі дискретності і оцінювати себе як шматок смальти, що різко виділяється серед інших, а саму науку як мозаїчне полотно.

Якщо врахуємо, що сучасна наука, всупереч дискретним уявленням, тяжіє до посилення інтеграційних процесів і що комплексність наявна в археології з часу оформлення її як науки, то зможемо дійти важливих висновків. Специфіка, найвиразніша риса археології, лежить у сфері археологічного джерелознавства, хоча і у ній археологія не може існувати поза впливом інших наук. Основа джерелознавства — порівняльний метод — ґрунтуються на результатах зіставлення археологічних речей з предметами виробництва і побуту реліктових та сучасник за ступенем розвитку народів. Без цього зв'язку археологія не може визначити навіть функції археологічних речей. На цьому суть емпіричному рівні дослідження археолог може обйтись без використання концепцій та методів суміжних наукових дисциплін. Коли ж він занурюється у сферу історичних реконструкцій, то знання надбань суміжних наук стає для нього нагальною потребою. Не можна відтворювати, скажімо, демографічні процеси, не володіючи методиками демографії, чи будувати соціологічні реконструкції, не знаючи основ соціології. Таким чином, на інтерпретаційному рівні археолог до своїх надзвичайно специфічних джерелознавчих знань додає розуміння фактів та методів інших спеціалізованих галузей науки і лише за рахунок цього створює історичні побудови. І саме тут, в історико-реконструктивній сфері досліджень, виявляється спеціалізація археолога, бо пограничних областей багато, а все однаково глибокосягнуті неможливо. На емпіричному, джерелознавчому рівні всі археологи більш-менш однакові; на рівні реконструкцій між окремими фахівцями вже позначаються значні відмінності, в залежності від галузевої спрямованості. Чим глибше археолог занурюється у сферу міждисциплінарних досліджень, тим менш помітне, з точки зору джерелознавчої специфіки, археологічне забарвлення його роботи.

Усе сказане вище логічно вмотивоване. Та постає питання: чи підтверджує це практика? Може, має сенс висновок Л. С. Клейна, що історико-реконструктивна робота — це турбота власне історика, а не археолога, зусилля якого не повинні виходити за межі археологічного джерелознавства.

На практиці ми не знаємо прикладів, коли б історик на основі джерелознавчих розробок археологів самостійно здійснював історичні реконструкції. У кращому разі історик чи фахівець іншої суміжної дисципліни повторює гіпотетичні висновки археолога. Скажімо, у палеодемографії фахівці-демографи лише наводять цифри, взяті у археологів, а самостійного використання археологічних джерелознавчих розробок не здійснюють. Так само як історики музики лише відтворюють у своїх дослідженнях висновки, зроблені археологами, не піддаючи їх сумнівам. Отже, точка зору Л. С. Клейна щодо використання істориками джерелознавчих розробок археологів з метою одержання суть історичних висновків не узгоджується з науковою практикою.

Та це й не дивно. Адже робити історичні реконструкції на основі використання археологічних матеріалів можна лише тоді, коли дослідник добре розуміється у специфіці археологічних джерел, знає, як, починаючи з розкопок, формується джерельна база, як і з використанням яких методик здійснюються опис та класифікація знахідок, як створюються предметні реконструкції. Іншими словами, будувати історичні реконструкції можна лише за умови, коли дослідник має можливість здійснювати повноцінну критику джерел. Цієї можливості історик не має. Тільки археолог може повною мірою оцінити використовувані в реконструкціях джерелознавчі розробки, дати їм об'єктивну оцінку, виділити безумовно доведене, відчленувати поверхово-суб'єктивне. Історик змушений приймати все за чисту монету і тому до суб'єктивних моментів, допущених археологом, додає свої, збільшуючи дистанцію між реконструкціями і тим, що було насправді. Ось чому лише археолог об'єктивно володіє умовами для історико-реконструктивних побудов. Отже, не лише з точки зору нашої наукової практики, але й з точки зору

лотіки наукових пошуків, висновки Л. С. Клейна не можна сприймати як досягти вмотивовані.

До сказаного слід додати ще й таке. Відомо, що успіх усякої джерелознавчої роботи врешті-решт визначається постановочними завданнями дослідження. Чим глибше усвідомлюється кінцева мета дослідження, тим чіткіше її цілеспрямованіше здійснюється обробка джерел на основі критеріїв, що визначаються цією метою. Якщо основні завдання формуються в межах однієї наукової дисципліни, а підпорядкована їм вирішенню джерелознавча робота здійснюється у межах іншої, то необхідний взаємозв'язок порушується і тим самим створюються значні труднощі для справді об'єктивного відтворення історичного минулого. Археологічне джерелознавство і використання його результатів в суттєво історичних дослідженнях має здійснюватись в рамках однієї наукової дисципліни, тобто у межах археології. Значить, в археології має бути і джерелознавство, і використання його результатів для подальшого наукового пошуку.

Таким чином, якщо ми будемо розглядати археологію не відособлено від інших наук, а як науку, що з'єднується з ними широкими пограничними зонами, і до того ж усвідомимо багатоповерховість самого археологічного знання, то зможемо дійти певних висновків. Насамперед, між позиціями В. Ф. Генінга та Л. С. Клейна не така вже й велика різниця, як це може здатися при поверховій оцінці. Те, що В. Ф. Генінг залишає по цей бік різкого міждисциплінарного бар'єра, Л. С. Клейн переносить на інший. І коли збагнути, що замість різкої межі існує широка перехідна зона, то ґрунту для суперечок стане значно менше. Той, хто працює у цій зоні, мусить знати, з одного боку, специфіку вивчення археологічних джерел, з іншого — методичні основи одержання суттєво історичного знання у відповідних наукових проблемах. Поєднання методів джерелознавчої роботи та історико-реконструктивних досліджень — гарантія успіху. Археологія спроможна досліджувати суттєво історичну проблематику, але там, де вона виходить на стик з іншими галузями історичного знання. Чим тісніша інтеграційна взаємодія — тим важливіші результати у відтворенні історичного процесу.

Історико-реконструктивна сфера археології, завдяки її зв'язкам з суміжними дисциплінами, менш специфічна. Нижчий поверх археологічного знання — археологічне джерелознавство — найбільш специфічна сфера. У джерелознавчій сфері археологи різних проблемних спрямувань дуже схожі між собою, і споріднє їх єдність методичних прийомів вивчення джерел. На вищому — реконструктивному рівні там, де археологія вступає у взаємодію з іншими науками, різниця між окремими археологами стає досить помітною, завдяки впливу цих наук. Це означає, що міждисциплінарна взаємодія веде до спеціалізації, тобто закріплення фахівців за певним обмеженим колом проблем, і чим ця взаємодія тісніша, тим глибша сама спеціалізація. Отже, міждисциплінарна взаємодія, спеціалізація у археологічному знанні і підвищення рівня досліджень — це той магічний трикутник, який визначає перспективи нашого майбутнього розвитку.

На закінчення — ще один важливий момент. Широке співробітництво археології з етнографією можливе лише за умови розуміння того, що закони історичного розвитку єдині для всіх суспільств — і тих, що давно пройшли етап первісного розвитку, і тих, які з певних причин до сьогодні залишаються на цьому етапі. Ми мусимо наголосити на цьому, оскільки останнім часом все частіше лунають голоси, що археологічні матеріали надзвичайно різноманітні і немає підстав для вироблення загальних схем історичного розвитку. Такі заклики, приміром, прозвучали звого часу зі сторінок журналу «Советская археология», де була надрукована інформація М. В. Аніковича про обговорення тритомника «Істория первобытного общества», виданого Інститутом етнографії АН СРСР. «За нинішнього стану справ найважливішим завданням дослідження первісності як в археології, так і в етнографії є не загальнотеоретичний, а конкретний напрямок (за регіонами, етносами, культурами)», — пише М. В. Анікович¹³. «Неправомірні, — підкреслює він, — пошуки якоїсь універсальної періодизації історичного процесу, що здагна «зняти», відмінити усі інші: процес розвитку суспільства надто складний і бага-

тогранний, щоб усі його сторони могли бути виражені в єдиній універсальній хронологічній схемі»¹⁴. Отже, йдеться про відверте ігнорування суто теоретичних досліджень. У наведених словах зафіксовано нерозуміння того, що, без опори на загальновтеоретичні схеми, дослідження конкретно-історичних явищ взагалі неможливе. Немає сенсу доводити, що це ніяким чином не узгоджується з перспективами розвитку історичної науки, бо знімає питання про пошуки загальних законів розвитку людства. Не витримує також критики протиставлення загальноісторичних законів законам розвитку конкретно-історичних процесів: всі вони мають свою сферу застосування і не можуть бути виявлені і осмислені без взаємозв'язку.

Без загальноперіодизаційних схем неможливо виділити ті суспільства, які знаходились та знаходяться на магістральному шляху розвитку людства, і показати ті, що відхилились від нього, відстали у розвитку і опинились у ситуації реліктових суспільств. Загальноісторична періодизація — не лише об'єктивне відбиття у наших знаннях якісних змін розвитку людства, але й шкала, що дозволяє розмістити народи світу на щаблях прогресу. Без неї у нашій уяві можуть постати окремі розпорощені народи, а не людство як єдине ціле. Таким чином, цілісне, системне розуміння історії людства неможливе без загальних схем розвитку. Саме поняття нерівномірності історичного розвитку не можна усвідомити, якщо воно не розглядається на тлі загальних закономірностей історичного поступу людства.

Окреслення шляхів налагодження міждисциплінарних досліджень, їх тісного зв'язку з теоретизацією археологічних знань та спеціалізацією дослідницької діяльності у галузі археології не може бути до кінця зрозумілим, якщо не розглядається питання підготовки кадрів. Традиційно склалося так, що університетська підготовка археологів здійснюється насамперед за рахунок освоєння археологічного джерелознавства; питання ж методики відтворення історичного процесу не посідають того місця, на яке вони заслуговують. Однобічність такого підходу до виховання молодих кадрів для кожного археолога стає зрозумілою пізніше — коли він на основі власних наукових пошуків переходить до історичних реконструкцій. Саме в цьому процесі усвідомлюється слабка методична оснащеність нашої науки, особливо у справі пошуку закономірностей розвитку людства та їх конкретно-історичних проявів. На жаль, прозріння часто приходить дуже пізно, коли дослідник уже не може кардинально міняти свої наукові звички та уподобання.

Практика свідчить, що до методологічних пошуків може перейти лише той дослідник, котрий на власному досвіді переконався у недостатності існуючих методологічних зasad оцінки археологічного матеріалу і знайшов у собі силу протистояти усталеним думкам та оцінкам своїх колег. Крім того, важливою індивідуально-психологічною передумовою такого повороту наукової діяльності є природна склонність до цілісного сприймання об'єктів, що вивчаються, тобто склонність до синтетичного освоєння аналітичних даних. Ця обставина важлива ось чому. Існує думка, що до методологічної роботи (а без неї міждисциплінарні дослідження неможливі) варто залучати насамперед наукову молодь, оскільки вона не переобтяжена традиційними уявленнями і тому ще не набула інерції, яка перешкоджає впровадженню нових принципів дослідження. Усе це так, але, не пізнавши досвіду попередників, його недоліків та вад, взагалі неможливо зрозуміти стан сьогоднішніх справ, а також те, у якому напрямку треба створювати нове. Нове не може існувати само по собі, бо виникає як заперечення старого. До того ж треба зрозуміти, що методологічні пошукі — завжди ризик, який нерідко призводить до невдач. У такому разі досвідчений фахівець може повернутись у лоно традиційних досліджень без серйозних утруднень; для молодого працівника невдача у галузі методологічних досліджень може означати власну трагедію, бо повернутись йому просто нікуди. Тому-то треба добре усвідомити, що кадрове забезпечення методологічних досліджень необхідно здійснювати на основі добровільності і без адміністративного тиску. Теза про те, що впровадження нових напрямків може здійснюватись успішно, якщо відповідну тематику запланувати і налагодити постійний контроль, мусить бути відкинута, оскільки вона надто спрощено окреслює складність ситуації. Більш важливе значення

у порівнянні з цим сuto адміністративним підходом має завдання створення по-справжньому творчої обстановки, яка залежить не лише від мікроклімату в наукових колективах, але й від більш широких суспільних процесів.

Якщо ми вже заговорили про поліпшення підготовки кадрів відповідно до нових вимог, мусимо наголосити ще на одному важливому моменті. Як це, на перший погляд, не парадоксально, але наукова практика свідчить, що створення методологічних концепцій у конкретних науках не може бути забезпечене за рахунок зусиль самих лише фахівців відповідних наук. Для цього необхідне добре скородиноване щейно узгоджене співробітництво високо-кваліфікованих вчених зі спеціалістами в галузі методології наукового пізнання. Адже створення методологічних концепцій у конкретних науках вимагає виходу за межі цих наук у сферу теорії пізнання, де існують свої специфічні завдання і труднощі. В. Н. Садовський — один з провідних фахівців з теорії систем — стверджує, що « побудова конкретно-наукових методологічних концепцій здійснюється об'єднаннями зусиллями методологів науки і теоретиків відповідних областей знання»¹⁵. Поліпшення методологічної еснащеності конкретних наук є справою, яка вимагає залучення засобів, що лежать поза межами окремих наукових дисциплін. Саме у цьому виявляється цілісність науки, взаємозалежність різних наукових дисциплін на шляхах освоєння ними загальних світоглядних концепцій і відповідного стилю наукового мислення. Що це значить для археології — ми це як слід не знаємо. Зрозуміло лише одне, що перебудувати археологію можна лише враховуючи досвід світової науки. Було б нерозумно піддаватись ідеї «хутірського» патріотизму, що на практиці означає намагання сковатись за специфікою археологічних джерел і лише на її основі прогнозувати наш майбутній розвиток.

Впровадження міждисциплінарних досліджень може дати ефект лише за умови відсутності різкого протистояння традиційним напрямкам. Методологічні пошуки — це завжди розкриття недоліків старого і впровадження нового. Нове формується не на пустому місці, воно не приходить відразу, а нагромаджується малими частками на шляху спроб і помилок. Можливі і серйозні невдачі. Ця специфіка мусить бути зрозумілою для наукового загалу. Терпимість до тих, хто ставить під сумнів загальновизнані прийоми дослідження, є соціально-психологічною передумовою успішної методологічної роботи. Не може бути просування вперед, коли ми не відмовимось від пануючої у нас непримиренні до наукових опонентів, тих, хто, порушуючи одностайність, намагається вийти на нострадаційні шляхи оцінки джерел. І ще один важливий момент. Йдеться про розрив між проголошуваними методологічними зasadами і впровадженням їх у практику наукової роботи. Це приводить до того, що суперечки на методологічні теми часто перетворюються у нікому не потрібні схоластичні диспути, які аж ніяк не впливають на практичну роботу археолога. Прикладів таких немало і вони, на жаль, стосуються навіть тих дослідників, які посідають помітне місце у нашій науці. Так, В. М. Массон у монографії про неолітичне поселення Джейтун, спираючись на системні уявлення про неолітичну революцію, пише, що вона мусила привести не лише до якісних змін у господарському житті, але й корінним чином перебудувати всю соціальну і культурну структуру. У справедливості сказаного можна не сумніватись, оскільки саме рівень економічного розвитку врешті-решт визначає рівень усіх інших сфер. Тому викликає подив висновок про те, що «внутрішня структура Джейтунського поселення виявляється тісно пов'язаною з прадавніми, по суті палеолітичними традиціями у сфері суспільних відносин»¹⁶. Фактично йдеться про заперечення декларованих у практиці постулатів про корінні зміни в соціальній структурі під впливом неолітичної революції. Чому стала така метаморфоза? Автор монографії у даному конкретному випадку відмовився від теоретичного бачення проблеми суспільних відносин, яке завжди поєднується з принципом системності, і став на шлях емпіричної оцінки цього складного явища. Тому-то в центрі уваги опинився практично один емпірично фіксований показник — площа джейтунських жителів, яка загалом відповідає площині палеолітичних жителів з кісток мамонта. Звісно спокуса: в однаковій чи близькій площині жителі побачити близькість основних рис суспільного устрою. Так спостереження, що лежить

на поверхні, стає аргументом тієї сфери дослідження, яка вимагає набагато глибшої вмотивованості на основі заздалегідь визначених чітких теоретичних засад. Як бачимо, вихідні принципи дослідження у даному конкретному випадку так і залишились на рівні декларації, вони уступили місце елементарному емпіричному прийому: якщо площа жител не змінилась, то у суспільному устрої суттєвих змін не відбулось. Справедливості ради додамо, що цей неправомочний висновок якось загубився у спектрі цікавих і добре аргументованих висновків, хоча і порушив їх логічний зв'язок.

Наведемо інший приклад, він стосується висновків, так би мовити, колективного характеру. 1984 р. у Ленінграді відбулася нарада з питань антропогенезу. На ній були піддані нищівні критиці праці, що вийшли друком на початку 80-х рр. будувались на відстоюванні принципів цілісності та перехідності, тобто тих зasad, які добре розроблені у філософії і є фундаментальними теоретичними підходами для всіх наук, причетних до проблеми походження людини. Причому основна критика була спрямована не на невірне чи поверхове використання цих зasad при вивчені археологічних матеріалів, а на спростування самих цих принципів, які, до речі, знаходяться поза межами археологічного знання і є втіленням сучасних теоретико-методологічних поглядів на проблему людини. Звичайно ж, ніхто не забороняє археологу висловлюватись щодо теоретичних, філософських принципів розробки тих чи інших загальнонаукових проблем, але це слід робити на відповідному рівні теоретичного осмислення проблем. Коли ж спростовуються філософські принципи на підставі суперечкою джерелознавчих археологічних оцінок, то це вже не наука, а щось інше. На словах — розуміння значимості методологічних принципів розробки проблеми, на ділі — ігнорування їх на догоду суперечкою джерелознавчими оцінками, якими підміняється складна теоретична робота¹⁷.

Останні десятиріччя суспільствознавство у світі розвивалось у напрямку формування единого наукового комплексу без чітко вражених меж між окремими науками та науковими напрямками, що, як зазначалось, відбуває загальну тенденцію теоретизації наукових знань. У нас було по-іншому. Вітчизняна археологія, як і інші суспільствознавчі науки, протягом багатьох десятиріч перебувала в умовах адміністративних методів керівництва, що не могло не привести до деформації основ її розвитку. Всупереч загальносвітовим тенденціям, у нас переважав дискретний погляд на науку, тло, зокрема, знайшло своє відображення у створенні спрощених класифікацій наукових напрямків (наприклад, десяткова класифікація наук, якою користувався ВАК при колишній Раді Міністрів СРСР). Відповідно до них формувались наукові заклади, відкривались журнали тощо. За цих умов виявилося неможливим активно розвивати широкомасштабні комплексні проблеми, що виходять за межі окремих наукових дисциплін і вимагають скоординованої взаємодії фахівців різної наукової орієнтації.

Така позиція щодо завдань археології штучно стимувала розвиток науки межами археологічного джерелознавства, не сприяла її співробітництву з іншими дисциплінами, закріплювала за нею статус суперечкою джерелознавчої дисципліни. А чи не парадоксально те, що проблема соціогенезу віднесена до компетенції етнографії, а головним у країні науковим закладом з проблем походження соціальних форм життя було призначено Інститут етнографії АН СРСР, хоча власних джерел з цієї проблематики етнографія не має. На жаль, у практиці наукового життя склалося дивне становище, коли основні джерела з проблем формування соціальних феноменів здобуває археологія, а їх вивчення на шляхах одержання теоретичного знання зосереджується у сфері іншої науки. Чи не тому при намаганнях вирішити проблему походження людини ми не підіймаємося до рівня теоретичного осмислення цього процесу, а обмежуємося надто поверховими, з точки зору вимог теорії, висновками у стилі горевісної логіки здорового глузду?! Бездумне керівництво розвитком археології призвело до того, що у питаннях дослідження проблем походження людини і соціального способу життя археологія фактично ізолявалась від інших наук.

Оскільки йшлося про те, що командно-адміністративне керівництво науковою, зокрема суспільствознавчою, закріплює у ній найчастіше поверхові, да-«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

лекі від теоретичної оцінки погляди, перетворюючи їх у панівні, відзначимо і негативний вплив на її розвиток практики призначення головних інститутів з наукових проблем. Командно-адміністративне мислення не може забагнути, що це не що інше, як державний монополізм у науці — той самий монополізм, що є головною перешкодою у формуванні і розвитку нових наукових ідей, без чого наука перестає бути сама собою. Бюрократичне закріплення за тими чи іншими науковими установами статусу головних інститутів автоматично перетворює їх на законодавців моди і головних арбітрів у відповідних галузях. Так створюється монополія на істину, що переводить зусилля наукових колективів зі сфери творчої боротьби ідей та концепцій у сферу адміністративного тиску на інакомислячих. Отже, при розмові про підвищення методологічної культури дослідження водночас треба говорити і про культурні, цивілізовані форми управління науковим процесом. Пошуки у галузі методології, нові перспективні ідеї можуть звестись нанівець, зіткнувшись з нинішніми формами організації науки та соціально-психологічними особливостями наукової роботи. Як бачимо, деякі аспекти організації археологічних досліджень, підвищення їх науково-теоретичного рівня виходять за межі компетенції самої археології. Вони врешті-решт безпосередньо пов'язані із загальним керівництвом науковою діяльністю і тими зрушеними, які мають бути зроблені у цій справі. Так що майбутня доля археології в Україні залежить не лише від творчих зусилля щодо пошуку нових методів, але й від того, у яких рамках буде здійснюватись ця робота — у межах старих, віджилих бюрократичних структур чи у принципово нових цивілізованих формах.

Ця стаття не претендує на всеохоплююче висвітлення всіх питань, пов'язаних з сучасними тенденціями розвитку нашої науки. Головне її завдання — запропонувати свої оцінки нинішньої ситуації і своє бачення шляхів подолання існуючих недоліків. Вона має стати основою для обговорення піднятих проблем, стимулювати запропоновану журналом дискусію, що, зрештою, мусить привести до освоєння нових рубежів вивчення давнього минулого України.

Примітки

¹ Чепиков М. Г. Интеграция наук.— М., 1981.— С. 252.

² Парахонский Б. А. Стиль мышления и интегративные процессы в научном познании // Материалистическая диалектика и взаимодействие наук.— К., 1985.— С. 44, 45; Депенчук Н. П., Крымский С. Б. Интеграция в системе взаимодействия наук // Материалистическая диалектика и взаимодействие наук.— К., 1985.— С. 8.

³ Садовский В. Н. Системное мышление и его парадоксы // Логика и методология науки. Логика.— М., 1973.— С. 128.

⁴ Кузьмин В. П. Системное качество // ВФ.— № 9.— С. 81—94.

⁵ Милютин Ю. Е. Место здравого смысла в процессе познания // Ученые записки кафедр общественных наук вузов Ленинграда. Философия.— 1979.— Вып. XIX.— С. 74—83.

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Капітал. Твори.— Т. 25.— Ч. 2.— С. 352.

⁷ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— 260 с.; Смирнов С. В. Системность и некоторые вопросы исследования первобытности // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 45—60; Смирнов С. В. Проблема происхождения человека и задачи формирования теоретического уровня в археологии // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 5—21.

⁸ Забелин И. Е. В чем заключается задача археологии как самостоятельной науки? // Труды III археологического съезда в России.— 1878.— Т. 1.— С. 1—17.

⁹ Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена программа? // Труды III археологического съезда в России.— Т. 1.— 1878.— С. 31.

¹⁰ Городцов В. О. Первобытная археология: курс лекций.— М., 1908.

¹¹ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 219.

¹² Клей Л. С. О предмете археологии (в связи с выходом книги В. Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии») // СА.— 1986.— № 3.— С. 212.

¹³ Анникович М. В. Дискуссия об узловых проблемах первобытной истории (в связи с выходом в свет «Истории первобытного общества») // СА.— 1990.— № 1.— С. 314.

¹⁴ Там же.— С. 309.

¹⁵ Садовский В. Н. Проблемы методологии системного исследования // Актуальные проблемы логики и методологии науки.— К., 1980.— С. 285.

¹⁶ Массон В. М. Поселение Джейтун (проблема становления производящей экономики) // МИА.— 1971.— № 180.— С. 104.

¹⁷ Матюхин А. Е. О проблеме становления человека и общества // СА.— 1985.— № 3.— С. 271—285.

C. V. Смирнов

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ РАЗВИТИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Археология как всякая научная дисциплина развивается в условиях действия процессов интеграции и дифференциации наук. Интеграция в археологии связана не только с тесным взаимодействием с другими научными дисциплинами на основе единых методологических подходов, но и со специализацией в рамках археологического знания. Специализация выражается в отказе от тематического универсализма и переходе к узконаправленным проблемным исследованиям. Междисциплинарное взаимодействие и специализация — основное условие создания полноценных историко-реконструктивных построений. Теоретический анализ и практика археологических исследований свидетельствуют о неправомерности источниковедческого статуса археологии. Создание историко-реконструктивных построений невозможно без анализа и критики археологических источников. Это под силу только археологу, ибо он единственный владеет знаниями об условиях и методах формирования археологических источников, необходимых для исторических реконструкций. Историк лишен всего этого и поэтому не в состоянии на основе использования результатов археологического источниковедения осуществлять полноценные и хорошо аргументированные теоретические построения. Усиливающаяся тенденция к интеграции археологии с другими науками требует определенных изменений в организации научно-исследовательского процесса и подготовке кадров молодых археологов.

S. V. Smirnov

CONCERNING MODERN TENDENCIES IN ARCHAEOLOGY DEVELOPMENT

Archaeology as any scientific branch develops under conditions of integration and differentiation of sciences. Integration in archaeology is associated not only with close interrelation between the latter and other scientific branches on the basis of common methodological approaches, but also with specialization in the frames of archaeological knowledge. The specialization means a denial of the subject universalism and a transition to highly specialized problematic researches. Interaction between branches and specialization is the main condition for creation of reliable history-reconstructing premises. The theoretical analysis and practice of archaeological studies confirm it unreasonable to give archaeology the source-science status. Creation of history-reconstructing premises is impossible without the analysis and criticism of archaeological sources. Only an archaeologist is able to do this as only he possesses knowledge about conditions and methods of formation of archaeological sources necessary for historical reconstructions. A historian is devoid of this and so is unable to make reliable and well-reasoned theoretical premises using the results of archaeological source-science. An ever growing tendency of archaeology to integrate with other sciences demands the definite changes in organization of the research process and training young archaeologists.

Одержано 18.05.92

ПРОТОГЕН ОЛЬВІЙСЬКИЙ

А. С. Русєєва

Стаття написана з нагоди 170-річчя першого видання унікальної епіграфічної пам'ятки Ольвії — декрету на честь Протогена, сина Геросонта, державна і благодійницька діяльність якого розглядається автором.

Відтоді, як Г. Келер і П. Кеппен вперше опублікували декрет на честь Протогена¹, він став невід'ємною складовою історії і культури Ольвійського полісу. Здавалося б, за сто сімдесят років, які минули з того часу, можна було дослідити всі питання, що так чи інакше пов'язані з ним. Однак цей документ постійно привертає до себе увагу багатьох вчених, які вивчають історію еллінів Нижнього Побужжя та різні етнополітичні угрупування Північного Причорномор'я в III ст. до н. е.

Дійсно, Протогенівський декрет являє собою унікальну, талановито написану хроніку історії Ольвії цього періоду у зв'язку з евергетичною діяльністю одного її громадянина. В ній зафіксовані свідчення про різні племена і їх контакти з містом, складності у взаємовідносинах елітарної верхівки і простих членів громадянської общини, спробах подолання голоду і страху перед загрозою нападу варварів; відбито і ряд моментів, які характеризують психологічний стан демосу в період кризи, зіткнення добра і зла, прояв патріотизму і байдужості до долі вітчизни, моральне падіння окремих осіб і велич душі інших. Такому його сприйняттю допомагають введені до канви документа окремі епізоди: приуття в Канкіт царя Сайтафарна, постійні вимоги данини і дорогих дарунків, віддача під заставу священих посудин і їх викуп, закупівля хліба під час голоду, гнів царя і страх народу перед загрозою його наступу, а також можливого походу галато-скірів, повна байдужість багатьох заможних громадян Ольвії до долі общини і міста. Всі ці і багато інших подій відбуваються не одночасово, а протягом багатьох років діяльності Протогена. Постійно звучать у тексті декрету сполучники «і, а, іще ж», за допомогою яких не тільки збільшуються заслуги Протогена, але разом з тим розширяються свідчення про тяжкий стан міста.

Різні питання, які випливають з цього документа, залишаються дискусійними, оскільки й дотепер у Північному Причорномор'ї немає епіграфічної пам'ятки, тотожної за інформативністю декретові, як і не трапилася особа, подібна до знаменитого евергета Ольвії. Проте при вивченні цієї хроніки менш за все розглядався сам Протоген². Саме його всебічній характеристиці і присвячена стаття. Для більш повного розуміння діяльності і характеру Протогена необхідно хоча б коротко торкнутися і тих питань, які стосуються умов, за яких він жив і діяв.

Вже з оповіді декрету на його честь зрозуміло, що це був один з найтяжчих часів в історії Ольвії від дати її заснування. Відносно того, коли саме його винесли ольвіополіти на своїх народних зборах, існують різні думки й гіпотези. І хоча хронологічні розходження вимірюються інколи навіть століттями, все ж таки, незважаючи на велику кількість праць, де розглядалося це питання, такі розбіжності викликають подив хоча б тому, наскільки, виявляється, суб'єктивним і різночасовим може бути встановлення дати будь-якого лапідарного документа, якщо в його тексті відсутні конкретні дані, що свідчать про час його виникнення³.

Виходячи з усієї суми досліджень, дата декрету на честь Протогена має широкі хронологічні рамки і в працях останнього десятиліття (третя чверть III ст. до н. е.; 20—10-ті роки того ж століття; рубіж III—II ст.; 180—170-ті

роки до н. е.)⁴. Як видно, розходження надто значні, аби не звернути ча них увагу. Отож залишається, враховуючи також і власні міркування, прийняти одну із запропонованих дат. На мій погляд, судячи з усіх аргументів, найбільш близькою до того становища, що склалося в Ольвійському регіоні за часів життя Протогена, може бути друга половина III ст., але, певно, до 216 р., оскільки серед племен, які перелічені в декреті, відсутні відомі своєю воювничістю бастарни⁵. Майже одностайно дослідники ольвійської хори вважають, що в основній своїй частині вона була втрачена близько середини III ст.⁶ В декреті теж немає свідчень про те, що поліс володіє якимись поселеннями. Лише у двох випадках відзначено, що «разом з тим в країні (КАТА ТНГ ХΩΡΑΝ) трапилось багато й інших сумних подій». Тут, певно, треба розуміти приольвійську територію, оскільки оповідь стосується ольвіополітів, можливо, саме той факт, що у зв'язку з війнами і неврожаями довелося залигти хору. Зазначено також, що Протоген «нікого з відкупщиків податків не вигнав з маєтку», якими, певно, називались володарі так званих садиб. Отже, якщо декрет було видано десь у межах останньої чверті III ст., то це ще не значить, що події, описані в ньому, не відбувалися раніше.

Різні джерела вказують, що Ольвія не була самотньою в цьому скрутному становищі протягом кількох десятиріч. Нестача хліба внаслідок періодичних неврожаїв знаходить підтвердження і в інших епіграфічних документах — присвятій плиті сітонів, які вибирались в екстраординарних випадках для розподілу хліба, і в декреті на честь Антестерія, де йдеться про сітометрію⁷. Соціально-економічна криза охопила великі регіони на Балканах, в Малій Азії і Причорномор'ї⁸. З одного боку, засухи викликали катастрофічну нестачу хліба і навіть голод у середовищі найбідніших верств населення, а з другого, поступова зміна екології на обширних територіях⁹ спричинила не знаний до тих пір рух різних племінних об'єднань, зусилля яких, безперечно, теж були направлені на пошуки всього необхідного для виживання, внаслідок чого зросли грабіжницькі напади на міста, святилища та кораблі¹⁰.

Судячи з Протогенівської хроніки, із заходу загрожували галати і скіри, з півночі і сходу — скіфи, савдарати, тісамати і особливо сайї, на чолі з Сайтафарном. Вперше в ольвійському документі відзначено такий чіткий розподіл і знання етнічнимі племен, які загрожували місту і яких, звичайно, ольвіополіти добре знали, хай навіть лише з розповідей, що доходили до них. Порівняння з етнографічною картою Геродота показує, що Ольвія не мала постійних сусідів з боку степів. Ймовірно, до цього часу зовсім зникли з її поля зору калліпіди та алазони. Більше того, назва серед савдаратів і тісаматів скіфів, які до того ж намагались знайти притулок в укріпленим місці, свідчить про те, що це плем'я було вже численно невеликим. Таким чином, упродовж догетського часу в степах поблизу Ольвії так і не утворилися постійні об'єднання осілого населення. Племена різноетнічнихnomadів увесь час змінювались: очевидно, один етнополітичний союз перемагав інший, через що вони повсякчас міняли своє місце проживання.

За життя Протогена найсильнішими серед усіх племен були галати (історичні кельти) й сармати. Проте ті завойовницькі походи, які часто приписуються галатам стосовно Ольвії та її хори, видаються перебільшеними. Навряд чи саме галати, які вели активну військову діяльність на Балканах і в Подунав'ї ще в першій половині III ст., стали єдиними винуватцями загибелі ольвійської хори, що нібито вщент була зруйнована ними внаслідок кількох спустошливих рейдів¹¹. Якщо вдумливо прочитати текст Протогенівського декрету, то з нього ясно, що галати не доходили до кордонів Ольвійського полісу. В документі йдеться лише про те, що «перебіжчики повідомляли, що галати і скіри утворили союз й зібрали великі сили, які і з'являються зимою». За таких чуток населення вдалося до паніки, а іноземці взагалі виїхали з міста. Але ті мешканці, що залишилися, спрямували всі можливі зусилля на укріплення міста. В декреті немає й натяку на те, що галато-скірський воєнний союз вчинив таки грабіжницький напад на Ольвію чи її поселення. Відсутність на хорі масових убивств, пожеж та руйнувань, швидше за все, вказує на те, що хора була залишена. І основною причиною цього були як безперервні засухи, так і поява поблизу міста різних воювничих кочових угруповань.

вань. Серед них тісамати, савдарати, скіфи, сайї не менше лякали ольвіополітів, ніж далекі галати¹².

Та найціннішим є те, що саме галати згадуються в Протогенівському декреті. Безперечно, що ольвіополіти знали про ці войовничі племена, які зуміли розгромити Македонію і захопити велику частину північної Греції, дійшовши до знаменитого панеллінського святилища Аполлона в Дельфах, відомого ольвіополітам (деякі громадяни Ольвії навіть отримали в ньому проксенню). Поразка галатів біля святилища викликала велику радість усіх еллінів. З нагоди цих подій влаштовувалося щорічне святкування перемоги — сoterії¹³. Саме поінформованість ольвіополітів щодо сили і войовничості цих племен стала причиною їх паніки і втечі всіх ксенів, які, можливо, й повернулися після тієї злощасної зими, коли стало ясно, що похід не відбудеться.

Що ж стосується сарматів, то відносно їх перебування, хай навіть поки що спорадичного, у Дніпро-Бузькому регіоні у другій половині III ст. до н. е. існують діаметрально протилежні точки зору: одні дослідники за сайїв, що брали данину з ольвіополітів, вважають сарматів (або царських сарматів)¹⁴, інші — не менш впевнені в тому, що це царські скіфи¹⁵. Однак те, що Сайтафарн лише наїздами вимагав дарунків, до того ж знаходився «на тому боці» (тобто на лівобережжі Гіпанісу або ж і Борисфену, оскільки володіння ольвіополітів простягалися до Нижнього Подніпров'я), а також зважаючи на зовсім новий етносім його підданих, належність його до сарматського етносу, що почав виходити на широку історичну арену, не викликає сумніву. При цьому не можна ігнорувати знання самих ольвіополітів, які в декреті відзначають конкретні етноніми незалежних від них племен і об'єднань¹⁶.

Отже, за життя Протогена були такі роки, коли зовнішньополітичне становище ставало вкрай напруженим, інколи близьким до того, яке таки трапилось, але значно пізніше, коли жителям Ольвії на деякий час довелося взагалі залишити місто внаслідок гетьського нашестя. Звичайно, такий стан тією чи іншою мірою зачепив усі верстви населення. Необхідно відзначити також, що переважна більшість ольвіополітів не була аполітичною, а тим паче Протоген. Судячи з усієї оповіді, він не став ні визначним державним діячем, ні провідником військово-політичних сил; жодного разу, певно, не вибирається в колегію архонтів чи стратегів. У всякому разі, якби це було саме так, то навряд чи ольвійський «літописець» діяльності визнаного евергета не згадав би про цю його службу. Перші фрази декрету на його честь вказують на генетичну, успадковану від батька, прихильність до демосу та про його вміння весь час говорити, тобто виступати на народних зборах.

Оскільки його батько Геросон належав до заможних громадян і в місті за його життя вже існував гімнасій¹⁷, безсумнівно, що Протоген мав освіту й, можливо, навіть вищу, вивчав ораторське мистецтво та добре зновував математику. З одного боку, про це може свідчити гуманізм його світогляду, а з другого — яскраво виражене раціоналістичне мислення, зміння вдало і безпомилково проводити складні фінансові операції не лише для збільшення власних прибутків, але й для збагачення міста, поліпшення його економічного стану, звільнення від зовнішньої заборгованості і т. ін.

Декрет, головним чином, оповідає про евергетичну та пов'язані з нею політичну і фінансову діяльність Протогена. Його було обрано членом фінансової колегії Дев'яти, а також на посаду скарбника (за В. В. Латишевим, верховного розпорядника фінансами). Він оперував найважливішими міськими прибутками, вражаючи своїх громадян справедливістю і м'яким поводженням з тими, хто через важкі економічні обставини не міг сплачувати в зазначені строки податки і борги. Як вказує автор декрету, він не виганяв з маєтків (а значить, були такі, що виганяли) і не відбирав нічого з майна (тобто таке правило існувало і було закономірним у державній політиці Ольвії). Протогену його філантропія зараховується як одна із заслуг і, можливо, незначних, бо стойти на останньому місці в документі. Зрозуміло, що не всі ольвійські скарбники могли і хотіли за свій рахунок скасовувати міські борги. Найбіднішим він взагалі відпускав борги, іншим продовжував строк сплати податків без нарахування процентів. З самого початку, коли його було обрано членом Дев'яти, Протоген вніс у громадську скарбницю 1500 золотих статерів у ра-

хунок майбутніх прибутків для придбання дарунків Сайтафарну та скіпетроносцям.

На посаді скарбника Протоген пробув три роки і за цей час зумів звільнити місто від усіх боргів і процентів. З інших декретів, наприклад, на честь родосця Гелланіка або ж трьох синів керсонесита Аполлонія, відомо, що Ольвія в скрутні часи своєї історії змушена була брати великі позики в іноземців¹⁸. Так, Аполлоній позичив місту 3000 золотих статерів з умовою повернення боргу через кілька років з процентами, але Ольвія не змогла розрахуватись з ним за його життя, бо ще й синам Аполлонія довелося йти на поступки ольвіополітам, відстрочуючи борги й знімаючи проценти.

У звільненні міста від усіх боргів проявилася безкорисливість і гуманність Протогена. Водночас він простив заборгованість його батькові і собі самому всім боржникам на суму 6000 золотих статерів. За такого важкого становища це була чи не найважливіша, найпочесніша і найвідповідальніша посада, бо саме вона вимагала добропорядного служіння народові, заповзятливості і безкорисливості, а також розумного проведення фінансової політики. Про виконання своїх обов'язків Протоген щорічно звітував перед народними зборами і за бездоганну роботу обирається демосом тричі, хоч, судячи з усього, такі магістратські посади, як і інші в демократичній Ольвії, мали бути однорічними. В декреті особливо підкреслено, як велику заслугу Протогена, що демос, незважаючи навіть на конституційні установи, лише йому довірив у скрутний час свої фінансові справи протягом трьох років.

Чи справді в такому разі можна вбачати значні порушення принципів ольвійської демократії? Ю. Г. Виноградов вважає, що причина такого відступу від законів криється не стільки в тому, що такі посади вимагали великих витрат з боку магістратів, скільки в тому, що відносно них, внаслідок серйозної фінансової і адміністративної відповідальності, застосовувався високий майновий ценз, під який вже не підходили середній і нижчий прошарки громадянства²⁰. Але чи не в цьому, особливо в кризових ситуаціях, був єдиний вихід для спасіння полісу, коли його фінанси ризиковани було довіряти тим, хто не мав своїх коштів і міг замість того, щоб вносити в казну свої гроші, брати чужі.

Одразу ж, як в Ольвії було більш-менш налагоджено фінансове господарство, він припинив виконання обов'язків верховного скарбника. Якби тут дійсно сталося серйозне порушення демократично-правових норм і Протоген прагнув захоплення влади, то за такого важкого становища, в якому перебувала ольвійська община, безсумнівно, йому вдалося б це зробити за допомогою підкупів і обіцянок. Тим паче, якби Протоген справді був тираном, комерційним монополістом, глитаєм і лихварем, яким його інколи представляють деякі вчені²¹, то йому б вдалося виконувати і обов'язки головного фінансиста, навіть не докладаючи до цього власних коштів, а маніпулюючи грошовими операціями. Ситуація в Ольвії була дуже сприятливою для захоплення влади. До того ж увесь еллінський світ був охоплений кризою і руйнацією старих полісно-демократичних підвальн.

Проте в декреті змалювано зовсім іншу картину. І, здається, що, якби Протоген уособлював тільки риси лихваря, експлуататора і монополіста, ми б ніколи не побачили такого документа, який залишили нам ольвіополіти про свого славного громадянина. Дуже ризиковано крізь призму лише одного Протогена робити значні і серйозні висновки про те, що в III ст. до н. е. керівні посади займали тільки представники багатої знаті, якщо це навіть і відповідало дійсності. Щодо саме такого політичного становища, на жаль, збереглося мало документів.

Окрім фінансової діяльності, Протоген займався також організаційно-будівельною. Причому і цей рід діяльності спричинила загроза можливого нападу галато-скірів, а місто не було обнесено оборонними стінами з усіх боків. Демос запрошує усіх заможних людей допомогти і не допустити, щоб вітчизна опинилася під владою ворогів, але ніхто, крім Протогена, не відгукнувся на пропозицію. На цьому наголошується в декреті і, певно, не тільки для того, щоб більше відтінити самопожертву Протогена. Здається, що саме

так воно і було, бо не всі люди, де б і коли вони не жили, наділені рисами альтруїзму.

Виступивши на народних зборах, Протоген пообіцяв «сам збудувати дві стіни» за 1500 золотих статерів і одразу після цього приніс на збори частину цієї суми як заставу. Більше того, під час будівництва стін він особисто керував роботами. В результаті будівництво обійшлося без збитків для демосу. Відбудував він також дві старі вежі біля великих воріт, певно, з північного в'їзду в місто, і прясло стіни біля башти Посія. За його рахунок відремонтувано житницю (ТО ΣΙΤΟΒΟΛΟΝ), де зберігалось громадське зерно на випадок неврояжів чи воєнної загрози, пylon біля виставки товарів і державні кораблі.

Скільки часу тривало це будівництво, в декреті не зазначено. Але при тодішньому економічному становищі важко уявити, щоб за один рік були споруджені масивні кам'яні стіни²². А оскільки вони будувалися з метою захисту від галато-скрів, які буцімто мали напасти взимку, і далі вони не згадуються, можна ще раз підкорислити, що чутки про цей похід не справдилися.

За життя Протогена Ольвія неодноразово змушені була виплачувати данину царю Сайтафарну. Судячи з усього, під владне йому плем'я саїв жодного разу не підходило до міста, тим паче не був у місті і сам цар. У всякому разі, декрет такої події не відзначає. Невідомо навіть, на якому березі вони розташовувались, чи мали кочівники тут свою постійну базу; де треба шукати Канкіт, в якому проїздом зупинився Сайтафар, вимагаючи дарунків від ольвіополітів. Посольський кортеж, відправлений до них, свідчить про те, що саїї найчастіше зупинялись на лівому березі Гіпанісу або й Борисфену, оскільки саме через цю річку було важко переправлятись. Як би там не було, а Протогену довелось неодноразово сплачувати данину з власних коштів.

Згадується, хоча й побіжно, участь Протогена в дуже ризикований посольській місії до цього царя. За відсутності коштів у міській скарбниці, Протоген і Арістократ, взявші свої 900 золотих статерів, відправились до Сайтафарна, але того не задовольнила принесена сума. Розгніваний цар виступив походом проти Ольвії. Текст декрету в цьому місці обірвано, взагалі не ясно, чим закінчилася його загроза, але, судячи з того, що про неї так детально розповідається в почесному декреті, врешті-решт все було влаштовано на користь ольвіополітів, звичайно, знову ж таки з допомогою золотих статерів Протогена. На жаль, невідомо, в яку суму на цей раз обійшлося грізне незадоволення сарматського царя, якому ольвіополіти щороку сплачували данину. В. В. Латишев припускає, що Сайтафарна не задовольнила остання сума тому, що вона мала бути ще більшою: у зв'язку зі спорадичною появою саїїв у безлюдному приольвійському регіоні ольвіополіти змушені були розплачуватись за весь час і інколи ця данина зростала²³.

Багато корисного зробив Протоген у ті роки, коли Ольвію спіткав голод. При жерцях Геродорі і Плейстархові з його допомогою була заготовлена достатня кількість хліба в полісній житниці. Вдалі фінансові розрахунки і послужливість Протогена принесли грошові прибутки і чимало хліба ольвійському демосу, незважаючи на неврояжі. За відзначенні в декреті два роки Протоген продав демосу за дешеву ціну і в розстрочку на рік 4500 медимнів пшениці (блізько 11250 пудів).

Автор декрету не розкриває, яким чином Протоген, навіть за несприятливих кліматичних умов, мав таку величезну кількість зерна: чи він був значним землевласником і земля була у нього родючіша, ніж у інших; чи скуповував за дешеву ціну зерно в інших областях. Невідомо, чи володів Протоген власними кораблями. Для перевезення каміння при спорудженні оборонних стін використовувались за платню різні приватні судна, поки Протоген не фінансував ремонт державних.

Благодійна діяльність Протогена, згідно з декретом, продовжувалась протягом всього життя. В. В. Латишев правильно відзначає, що зі змісту декрету не можна точно встановити хронологію енергетичних дій Протогена²⁴. Хроніст і не ставив собі за мету відтворити рік за роком всю діяльність енергета. Відсутня чітка хронологія і в тій частині декрету, яка розміщена на лицьовому боці плити. Можливо, що в Ольвії не велися щорічні хроніки. Але чи

настільки вже важлива ця хронологія для документа про евергетію? В першу чергу відтворені найважливіші моменти благодійницької діяльності Протогена, які ще були дуже пам'ятні ольвійським громадянам, і ті події, що відбулися в полісі незадовго до його смерті, відігравши значну роль у збереженні суверенітету. Це, насамперед, економічна залежність від царя Сайтафарна, якому доводилося щорічно сплачувати грошову данину і закуповувати інші дорогоцінні подарунки, боячись при цьому, що вони йому не сподобаються і він виконає одну із своїх загроз — розв'язати війну проти ольвіополітів. Останні згодні були віддати все, аби не дійшло до сутички з варварами. І в багатьох випадках, дякуючи Протогену, Ольвія таки зуміла вистояти в цьому протиборстві.

Не менше для ольвійського демосу важило й те, що Протоген за 100 золотих статерів викупив священні посудини, які архонти віддали під заставу іноземцю Полікарму. Коли строк повернення грошей вийшов, він вирішив переплавити посудини: можливо, навіть, що був золотий чи срібний посуд з храмової скарбниці. Сума, сплачена Протогеном за посудини, була однією з найменших у числі його пожертвувань, але розповідь про неї відзначена на початку декрету і в цьому варто вбачати, що як для демосу, так і для самого Протогена ці сакральні речі мали особливе значення. Вони символізували вірність іонійським традиціям і релігійним культам. Втратити їх — означало поховати і частину того, що з'єднувало демос Ольвії і в найтяжчі часи історії.

І, нарешті, те, що в голодні роки ольвіополіти зуміли наповнити державну житницю зерном. У цій торговельній операції найактивнішу роль, на прохання громадян, відіграв Протоген, заслуживши своєю справедливою діяльністю їх вдячність.

На зворотному боці плити неодноразово вводяться сполучники «ЕТІ ДЕ» та «КА!» — «іще ж», «і», «а», що, звичайно, вказує на додаток розповіді, згадку про більш давні події, які відбувалися, але вже не мали такого великого сенсу в житті ольвіополітів. Це і згадка про чутки відносно нападу галатоскірів, і, у зв'язку з цим, негайне спорудження оборонних стін та ремонт деяких будівель і кораблів, звільнення міста від боргів та скасування боргів власним і батьковим боржникам, на 6000 золотих статерів. Остання сума, певно, була значною, а то й великою для того часу. Але вона складала багаторічну суму, до якої належали навіть позички його батька. І якщо Протогена порівняти з братами херсонесита Аполлонія, які все-таки не погасили Ольвії батькову позику в 3000 золотих статерів, а лише зняли проценти з неї, то на їх фоні Протоген виступає взірцем гуманності і справедливості.

В. В. Латишев усі заслуги цього евергета в тому порядку, як вони, одна за одною, викладались автором декрету²⁵. Більш доцільно згрупувати їх за окремими ознаками (табл.). За розрахунками В. В. Латишева, Протоген витратив на пожертвування місту і його демосу більше 15000 золотих статерів (50 талантів).

Оскільки в декреті сказано, що він все своє життя «продовжував говорити і діяти найкращим чином», цю суму (зважаючи на складність встановлення дійсної хронології його евергетії) можна розділити на той відрізок часу, коли він міг витрачати власні кошти на пожертаування. Якщо припустити, що він прожив мінімум 50—60 років, то за 30—40 років цілком міг витрачати якусь частину своїх прибутків на евергетію.

У жодному випадку автор декрету не натякає на те, що, за часів Протогена, при існуванні в місті різних соціальних верств населення, траплялись такі ситуації, коли якесь група людей виражала невдоволення своїм становищем або вважала за доцільне піднімати бунти проти більш заможних. Своєрідне насилия над текстом декрету, бажання з сучасних класових позицій побачити в ньому те, про що насправді прямо не говориться, видається методично помилковим. Так, М. Парович-Пешкан намагається довести, що Протоген скасував усі борги тільки тому, що змушений був піти на таку пожертву під натиском боржників і в результаті сильних заворушень серед незаможного населення, яке вимагало відміни боргових зобов'язань²⁶. Якби цей евергет, який протягом всього життя допомагав своїм співвітчизникам, за що неодноразово увінчувався золотими вінками, дійсно змушений був скасувати

борги, пасуючи перед своїми і батьковими боржниками, то автор декрету не відзначив би цей факт як одну з його заслуг перед демосом.

№ пп.		Кількість золот. стат.
	I. Данина і дарунки сайям	
1.	На дарунки Сайтафарну під час його перебування в Канкіті віддав	400
2.	На народних зборах, коли сайї прийшли за дарунками, запропонував	400
3.	Як член Колегії Дев'яти в рахунок майбутніх прибутків для дарунків царю і скіпетроносцям запропонував	1500
4.	За спорядження посольства до резиденції Сайтафарна дав Форміону	300
5.	Перебуваючи на посаді посла, сплатив Сайтафарну свої	900
	II. Викуп	
6.	За закладені священні посудини заплатив	100
7.	Відшкодував сторговане вино для міста	300
	III. Продаж хліба	
8.	Продав демосу 2000 медимнів зерна за півціни, втративши, не враховуючи процентів	200
9.	Знову продав демосу 2500 медимнів хліба, отримавши всю суму мідяками, в результаті чого втратив (за розрахунками В. В. Латишева)	2270
10.	На закупівлю хліба для демосу віддав	1000
	IV. Організаційно-будівельна діяльність	
11.	Спорудив дві оборонні стіни	1500
12.	За ремонт башт, будівель і суден віддав загалом	300
	V. Скасування боргів	
13.	На посаді верховного скарбника міста скасував борги або давав відстрочки на який завгодно час, але про понесені ним при цьому втрати, не звітував	?
14.	Протягом трьох років позбавив місто від процентів і боргів за свої кошти	?
15.	Скасував борги всім, хто позичав гроші у його батька чи в нього	6000

Евергетичну діяльність Протогена треба оцінювати в усій сукупності. З багатьох епіграфічних пам'яток елліністичного часу відомо, що саме в цей період найбільшого розмаху набула евергетія²⁷. На фоні благодійницької діяльності окремих громадян, головним чином аристократичного походження, серед яких, звичайно, були й такі, що прагнули завоювати славу знаменитих евергетів або ж займати вигідні державні посади²⁸, Протоген вирізняється не тільки своїми значними і різноманітними пожертвуваннями, добротою і прихильністю до своїх співгромадян. Усвідомлення громадянського обов'язку, гідність і взаємоповага, що пов'язували його з демосом, не дозволили Протогенові залишити місто ні перед можливою навалою галатоскірів, коли багато хто втік, ні в голодні роки, коли ольвіополіти запасали

зерно. Хоча при його багатстві йому було зовсім неважко вийхати з міста, навіть не втрачаючи свого майна. Проте Протоген в усі часи залишався зі своїм народом. До того ж в його декреті названі інші заможні люди, але вони навіть з меркантильних міркувань не наслідували його: відмовчувались або ж залишали місто, щоб не втратити свої кошти. Судячи з цього, доля полісу їх мало турбувала.

Саме Протоген належав до того типу громадян Ольвії, для яких збереження і незалежність полісу були значно ціннішими за власне багатство і благополуччя. Можливо, якби в Нижньому Побужжі за його життя було спокійно і ніщо не загрожувало місту, евергетична діяльність Протогена не проявилася би з такою послідовністю в кожному окремому випадку, коли дійсно потрібно було стати на порятунок міста і від Сайтафарна, і від галато-скірів та інших варварських угруповань, і від голоду. Імовірно, в історії додетської Ольвії це був один з найважливіших періодів ще й тому, що він заступив час небувалого економічного і культурного розквіту. Завдяки Протогену Ольвії вдалося подолати кризу. Як ніколи, перед ольвіополітами постало питання про врятування полісу і його святыни.

У III—II ст. до н. е. тут жили й інші евергети, які в основному займались будівництвом оборонних споруд, часто присвячуячи їх різним божествам у поєднанні з Демосом, або ж робили інші добре послуги, як Антестерій і Нікерат²⁹. У сусідніх з Ольвією Істрії та Каллатії, де склалися схожі економічні й зовнішньополітичні ситуації, також здійснювалася евергетична діяльність (типу останньої) Арістагором, сином Апатурія, Мегістідом, сином Пантіма, Калліадом, сином Калліада, Діогеном, сином Діогена, та іншими. Проте їх благодіяння, порівняно з Протогенівськими, незрівнянно менші.

У декреті образ Протогена виступає як важливий елемент морально-політичного життя Ольвії, уособлюючи виразну систему цінностей, в якій великого значення набули захист і пропагування полісних традицій єдності громадянської общини. Заслужена оцінка його діяльності наведена В. В. Латишевим, в якій навряд чи можна вбачати значне перебільшення: «Яку б не віддавали йому шану, вона зникла без сліду, але мармур зберіг вдячне слово співгромадян про його заслуги і більше двадцяти віків по тому воскресив із забуття благородне ім'я Протогена Ольвійського, який своєю самовіданістю інтересам вітчизни, своєю постійною готовністю віддати останню монету на його потреби, мимоволі викликає до себе глибоку повагу й заслуговує почесного місця в рядах найпалкіших патріотів усіх часів і народів»³¹. Новознайдений напис на постаменті від статуї кінця III — першої чверті II ст. свідчить про те, що внук Протогена Евнік, син Евдора, відслуживши посаду жерця, присвятив статую свого діда Аполлону Дельphinію³². Отже, цілком можливо, що демос не поставив йому статую, а увінчав посмертно золотим вінком. А тому хроніка його евергетії, хоч в ній і відсутні аж надто хвалебні епітети в порівнянні з почесними декретами римського часу, залишилась навіки його найкращим пам'ятником.

Протоген з притаманним його характеру альтруїзмом і почуттям громадянського обов'язку став на шлях збереження політичного суверенітету рідного міста і спасіння його населення. Він належав до головних ініціаторів і проводирів у можливій боротьбі з галато-скірами і Сайтафарном. Саме його фінансова політика дала свої добре результати. Його справедливість і вміння виходити із скрутного становища здобули йому популярність і той ореол слави, яким його відзначили ольвіополіти після смерті. Протоген уособлює в собі один з кращих образів ольвіополітів, наділених розумом, енергійністю, волелюбством, благородством і яскраво вираженою прихильністю до народу.

Примітки

¹ Koehler H. K. E. Zwei Aufschrichten der Stadt Olbia.— Petrop., 1822; Koeppen P. Alterthümer am Nordgestade des Pontus.— Vindob., 1823.

² Найбільше уваги йому приділив В. В. Латишев (Исследования по истории и государственному строю города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 109-114); пор.: Cauthier Ph. Les cités grecques

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

et leurs bienpasseurs (IVe—Ier S. avant J. C.).— Р., 1985.— Р. 70—72; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 209, 226.

³ IPE, 1², 32; Латышев В. В. Указ. соч.— С. 66—86; Syll³. 495; Книлович Т. Н. К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 142—149; Кашиковский П. Й. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія.— 1968.— Вип. 21.— С. 95—105; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 182. (з літ.); Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник.— М., 1985.— С. 164—170.

⁴ Відповідно: Марченко К. К. Ойкети декрета в честь Протогена (1², 32). К вопросу о зависимости населения Ольвии эллинистического времени // Причерноморье в эпоху эллинизма.— Тбилиси, 1985.— С. 247; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 182; Кашиковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 93. Він залишився на своїх старих позиціях відносно дати декрету. Див.: Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 182; Яйленко В. П. Материалы...— С. 164—170; Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм.— М., 1990.— С. 275; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 48, 49.

⁵ Щукин М. Б. О галатах и дате декрета Протогена // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева.— Новочеркаск, 1989.— С. 125, 126.

⁶ Рубан В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 44, 45; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешико В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 150; Марченко К. К. Указ. соч.— С. 242 сл.

⁷ HO. 70; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 194 сл.

⁸ Stefan A. Die Getreidekrisen in den Städten an den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxinus in der hellenistischen Zeit // Hellenistische Poleis.— В., 1974.— С. 648—663.

⁹ Вважається, що саме близько до цього часу відноситься різке потепління клімату (Бучинський І. Е. Клімат України в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1963.— С. 59).

¹⁰ Великого розмаху в Середземномор'ї і Причорномор'ї набуло піратство. Див.: Трофимова М. К. Из истории эллинистического пиратства // ВДИ.— 1963.— № 4.— С. 53—74; Брашинский И. Б. Понтійське пиратство // ВДИ.— 1973.— № 3.— С. 123—133.

¹¹ Отрешико В. М. З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 34—46; Рубан В. В. Указ. соч.— С. 12. У даному випадку не можна погодитись, що ці племена «просили притулку в місті» і, виходячи з цього, «можна вважати, що їх відносини з ольвіополітами були досить мирними» (Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч.— С. 99). Якби це було насправді так, то демос Ольвії пішов би на союз з ними, а не піддався паніці через те, що вони шукають (а не просять), де б сковатися.

¹² Syll³. 398, 402, 408.

¹³ CIG, II. P. 84 в; Кашиковский П. Й. Царські сармати у Страбона // Іноземна філософія.— 1973.— № 32.— С. 88—93; Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднестровье // АСГЭ.— 1971.— Вып. 13.— С. 42—54; Смирнов К. Ф. Ольвийский декрет в честь Протогена и сарматы // Античные государства и варварский мир.— Орджоникидзе, 1981; Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 67; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 181.— Прим. 14.

¹⁴ Абрамова М. П. Взаимоотношения сарматов с населением позднескифских степных городищ Нижнего Днепра // МИА.— 1962.— С. 274—283; Полин С. В., Ростовцев М. И. О сарматском завоевании Северного Причерноморья и современное состояние проблемы // Скифия и Боспор.— С. 121—123.

¹⁵ Щодо згаданих у декреті, до того ж в одному контексті з іншоетнічними угрупованнями, мікселінів, які мешкали поблизу гір, і спільноті назв «вся ойкетейя» (ΤΗΝ ΟΙΚΕΤΕΙΑΝ ΑΠΑΣΑΝ), відносно яких існує безліч концепцій і гіпотез, в тому числі і абсолютно протилежних (Пор. Латышев В. В. Указ. соч.— С. 217; Блаватский В. Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА.— 1954.— № 20.— С. 39, 40; Марченко К. К. Указ. соч.— С. 242—256; Яйленко В. П. Ольвия и Боспор...— С. 272), то вже те, що вони були в одній війні союзниками, а напередодні іншої — спокушенні ворогами, вказує на їх політичну незалежність від Ольвії. Цьому питанню буде присвячена спеціальна стаття автора.

¹⁶ Особливо в елліністичний час гімнасії стали найбільш популярними для заможної молоді в кожному полісі. Одночасно вони служили центрами розумового і культурного життя, юнаки виховувались в дусі поваги до політичних традицій (Блаватская Т. В. Из истории греческой интеллигентии эллинистического времени.— М., 1983.— С. 66, 67).

¹⁷ IPE, 1², 30; HO, 28+29+123+IPE, 1², 240; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 209.

¹⁸ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 290, 291.

¹⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 219.

²⁰ Minns E. Scythians and Greeks.— Cambridge, 1913.— Р. 462, 485; Славин Л. М. Periodизация исторического развития Ольвии // ПИСП.— М., 1959.— С. 101; Паровиц-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.— С. 153—155; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 217 сл.; Яйленко В. П. Ольвия и Боспор...— С. 280.

- ²² Латышев В. В. Указ. соч.— С. 109, 110.
- ²³ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 95—97.
- ²⁴ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 109—110.
- ²⁵ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 111, 112.
- ²⁶ Парович-Пешкан М. Указ. соч.— С. 155; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 194, 195.
Довів безпідставність і недоречність такої точки зору.
- ²⁷ Gauthier Ph. Op. cit.— Р. 5—18.
- ²⁸ Трофимова М. К. Из истории эллинистической экономики // ВДИ.— 1961.— № 2.— С. 63.
- ²⁹ IPE, I², 178—180; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 209; Лейпунська Н. О. Новий напис з Ольвії // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 117—122.
- ³⁰ Stefan A. Op. cit.— S. 653 ff.
- ³¹ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 113. Перебільшення можна вбачати в тому, що Протоген жертвуав останнім, що в нього залишилось, хоч і невідома кінцівка декрету, яка могла закінчуватись, як і декрет Каллісфена, сина Каллісфена (IPE, I², 42).
- ³² Русєєва А. С., Крапівіна В. В. З історії Ольвії IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1992.— № 4.— С. 19—36.

A. C. Russeva

ПРОТОГЕН ОЛЬВІЙСКИЙ

Статья посвящена рассмотрению государственной и благотворительной деятельности Протогена. До сих пор ни в одном из античных городов на Понте не найдено эпиграфического документа, тождественного по информативности декрету Протогена, как и не встречено личности, подобной знаменитому эвергету Ольвии. На протяжении своей, очевидно, долгой жизни он занимался финансовой, политической, организационно-строительной и дипломатической деятельностью. Однако наибольший интерес представляет его благотворительная деятельность в кризисный период истории города. Протоген принадлежал к тому типу граждан Ольвии, для которых целостность и независимость полиса были значительно дороже собственного благополучия. В декрете его образ выступает как важный элемент политической и нравственно-этической жизни демократического государства, воплощая в себе выражительную систему ценностей, в которой большое значение придавалось защите и пропаганде полисных традиций единства гражданской общины. Справедливость и умение находить выход из тяжелого положения в интересах коллектива способствовали его популярности. Протоген воплощает в себе славный образ ольвийского гражданина, наделенного разумом, трудолюбием, благородством, ярко выраженным альтруизмом. Хроника эвергетики Протогена, хотя и прошло с тех пор около двадцати двух веков, поражает своим размахом, постоянством и разнообразием, оставаясь его лучшим памятником.

A. S. Russeva

PROTOGENES THE OLBIAN

The paper is devoted to political and philanthropic activities of Protogenes. No epigraphic document which informativity might be identical to that of Protogen's decree has been found till now as well as no person resembling the outstanding Olbian eurgeth. During his life which was, apparently, long Protogenes was engaged in financial, political, organization-building and diplomatic activity. But his philanthropic activity in the crisis period of history of the town arouses the greatest interest. Protogenes belonged to such type of Olbian citizens who held integrity and independence of the polis dearest of all their prosperity. The decree demonstrates his character as an important element of political and moral-ethic life of the democratic state which embodied an expressive system of values where defence and propagation of the polis traditions to maintain unity of the civil community were treated as the most important ones. His justice and skill to find way out of a serious situation observing interests of the community added much to his popularity. Protogenes was the incarnation of an image of a good Olbian fellow endowed with reason, diligence, generosity,

highly accentuated altruism. Chronicle of eurgetics of Protogenes strikes by its span, stability and diversity remaining the best monument to Protogenes though about twenty two centuries have passed since that.

Одержано 19.02.92

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СЛОВ'ЯН І ГЕРМАНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. Н. Е.

Д. Н. Козак

У статті на основі писемних і археологічних джерел автор спробував реконструювати деякі сторони взаємовідносин слов'янських венедо-антських племен і германських племен готів. Визначається основний регіон проживання готів в Україні, де, як припускається, відбувся їх поділ на остроготів і везеготів, та шлях просування везеготів у Подунав'я.

Археологічні дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. в останні десятиріччя дали можливість нагромадити багато матеріалів, які завдяки прогресивній методиці розкопок (широкими площами, в одному мікрорегіоні, одного культурно-археологічного діапазону), перетворилися на якісно нове джерело для вивчення багатьох сторін історії та археології племен України цього часу¹. Виділено основні культурно-історичні спільноти, їх межі, зроблено культурно-археологічні та етнічні визначення². Найслабшою ланкою у відтворенні давньої історії України першої половини I тис. н. е. тепер стало питання взаємовідносин між функціонуючими в цей час етнокультурними спільнотами. Центральне місце в цій проблемі займають взаємозв'язки між найбільш численними і політично значущими народами — слов'янами та германцями.

Це питання ще не ставилося археологами у повному обсязі, оскільки не було ясності в етнічних визначеннях тих чи інших культур римського часу на території України. Над проблемою слов'яно-германських відносин, що піднімалася істориками, тяжіли ідеологічні догми. І якщо навколо питання про слов'янське походження зарубинецької чи черняхівської культур точилися (і точаться) жваві дискусії і воно в той чи інший бік вирішувалося, то германцям, як етносу взагалі, не надавалося місця. Дослідники, котрі ідентифікували з германцями черняхівську культуру (Кропоткін В. В., Кухаренко Ю. В.), піддавалися жорсткій критиці з боку «панслов'янів» (Рибаков Б. О., Брайчевський М. Ю., Симонович Є. О., Махно Є. В., Сміленко А. Т.). Зрештою і тим і другим не вистачало вагомих аргументів для вирішення питання на свою користь. Тому науковці легко прийняли компромісну ідею про багатоетнічну належність черняхівської культури. В її межах знайшлося місце і слов'янам, і германцям, і всім іншим народам, які проживали від початку ери на території України (Тіханова М. А., Баран В. Д., Винокур І. С.). Проте політизований підхід до «германського питання» і тут дався взнаки. Існування германців на території України допускалося лише після того, як сформувалася черняхівська культура. Їм визначили для проживання лише Північне Причорномор'я і Приазов'я (згідно з писемними джерелами), де, на жаль, поки що археологічних пам'яток германців не виявлено. Пам'ятки зі слідами гер-

©Д. Н. КОЗАК, 1993

манської культури, знайдені у більшості регіонів лісостепової частини України, визнавались наслідком просування германців в райони постійного проживання. Остання теза домінує серед частини дослідників і сьогодні³. З точки зору археології цей погляд парадоксальний, оскільки він припускає наявність германців там, де нема їх пам'яток, і відсутність там, де ці пам'ятки є.

Важливе значення для повороту германської проблематики на широку наукову основу мали дослідження М. Ю. Смішка (могильник у Дитиничах⁴) та Ю. В. Кухаренка (могильник у Брест-Трішин⁵). Ці, а також подібні старожитності стали називати пам'ятками типу Дитиничі-Трішин та обґрунтовано пов'язувати безпосередньо з германцями. У подальшому було відкрито і досліджено ряд поселень з матеріалами цього типу на Волині (Д. Н. Козак), Поділлі (М. А. Тіханова, П. І. Хавлюк, Д. Н. Козак), Подніпров'ї (Б. В. Магомедов, Р. В. Терпиловський) (рис. 1).

У 80-х роках автор узагальнював і проаналізував всі наявні пам'ятки типу «Дитиничі-Трішин» з точки зору відкритих там поселень і слідом за Ю. В. Ку-

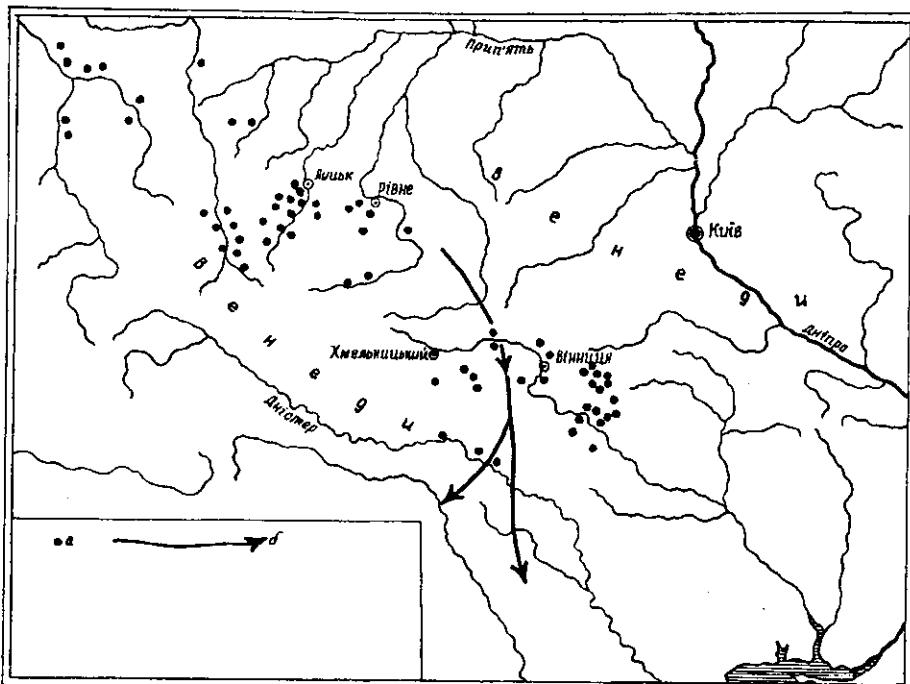

Рис. 1. Готи в Україні наприкінці II—III ст. н. е.
а) археологічні пам'ятки готів;
б) напрям руху везеготів.

харенком⁶ визначив їх як такі, що належать до відомої у північних районах Польщі вельбарської культури, хоча й з деякими місцевими особливостями⁷. Цю культуру польські і німецькі дослідники небезпідставно пов'язують з германськими племенами готів і гепідів. Доведено, що вельбарська культура з'явилася на території Волині та Поділля в останній чверті II ст. н. е. і пронесувала тут цілісним масивом у практично незмінному вигляді до кінця IV ст. До найбільш повно вивчених і відомих пам'яток вельбарської культури на Волині належать могильники в Дитиничах, Любомлі, Баєві, поселення в Лепесівці, Боратині, Загаях-II, Линеві, Рованіцях і т. ін. На території Південної Волині, в зоні контакту з черняхівською культурою, у III ст. утворилися змішані вельбарсько-черняхівські пам'ятки байвської групи. В інших регіонах лісостепу вельбарські старожитності розміщені серед черняхівських пам'яток (Велика Слобідка у Середньому Подністрів'ї, Шершні на Південному Бузі, Глеваха, Циблі в Середньому Подніпров'ї) або входять до них як один з компонентів.

Таким чином, виходячи з археологічних джерел, можна стверджувати, що германці, в тій чи іншій кількості, існували практично на всій території сучасної України (за винятком Верхнього Подністров'я), а не лише у Подунав'ї і Меотіді, де їх поміщає Йордан, а слідом за ним більшість істориків та лінгвістів. Очевидно, основними, можливо, опорними територіями готів були Волинь та Поділля, в інших регіонах германці жили впереміш з корінним населенням. До речі, спорадизація готських племен у процесі міграції підтверджується і писемними повідомленнями Йордана⁸.

Що стосується слов'янських культур римського часу (венедських) то, згідно з найновішими дослідженнями українських археологів, такими слід визнати зарубинецьку і західноукраїнську групу пам'яток пшеворської культури рубежу ери, зубрицьку і пізньозарубинецьку культури I—II ст., київську і північну частину черняхівської культури (у Верхньому, Середньому Подністров'ї та Середньому Подніпров'ї III—IV ст.)⁹. Всі ці пам'ятки можна поєднати з історичними венедами Тацита. Спроби окремих вчених М. Б. Щука ін, К. В. Каспарової та Г. С. Лебедєва пов'язати перші дві групи культур з германцями та балтами, зокрема бастарнами, є невдалими. Вони часто не враховують конкретних матеріалів і до того ж, суперечать логіці історичного розвитку населення України в I тис. н. е.

Отже, сьогодні можна вже констатувати, що з останньої четверті II — до рубежу IV—V ст. германська і слов'янська людність проживали поряд. Визнання цього факту робить наше дослідження правомірним і науково актуальним.

Зупинимося на історико-культурній ситуації, яка склалася в Україні в час, що передував приходу готів (рис. 2).

Як відомо, в другій половині I ст. н. е. розпалася у Подніпров'ї, а одночасно у Прип'ятському Поліссі, зарубинецька культура — стрижень, навколо якого розвивалося давньослов'янське суспільство на рубежі ери. Однією з причин розпаду етнокультурної єдності у Середньому Подніпров'ї була екс-

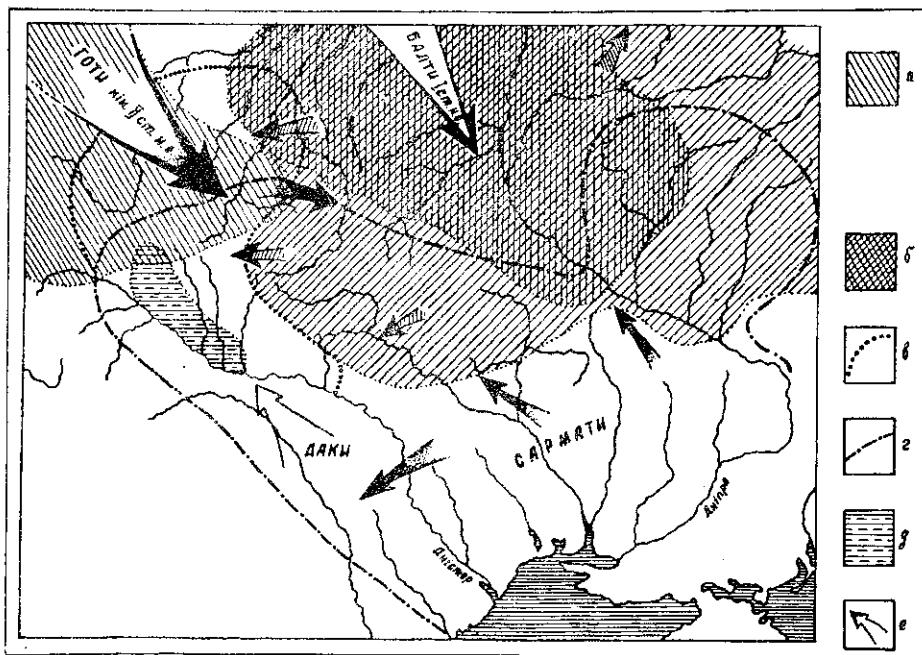

Рис. 2. Етнокультурна ситуація в Україні наприкінці I — на початку III ст.

- а) ареал пшеворської (германської) культури;
- б) ареал зарубинецької і пізньозарубинецької (східновенедської) культур;
- в) ареал зубрицької (західновенедської) культури;
- г) територія липицької (дакійської) культури;
- д) межі черняхівської культури;
- е) напрямами руху.

панія сарматів, у Поліссі — несприятливі природно-кліматичні умови. Ця подія порушила економічну і політичну стабільність на території України. Середньодніпровське населення під тиском сарматів частково відходить у Подесення, на Південний Буг, Дністер. По Тясмину, Росі, аж до Стугни з'являються численні багаті сарматські кургани. На пустуючих землях поселилися також люди з елементами культури балтів і носії пшеворської культури із західного регіону. Ймовірно, все це населення було підпорядковане сарматам.

Дестабілізувалася ситуація і в Подністров'ї та на Волині, в регіоні пшеворської культури. Приплив нових, значних мас людей з Подніпров'я та Полісся привів до руйнування усталених родових і племінних зв'язків, зміни місце проживання. За такої ситуації неминучим було просування слов'ян на сусідні території, здебільшого на Середній Дністер.

В цих умовах у давніх слов'ян починають формуватися нові племінні і міжплемінні утворення, іншого вигляду набуває матеріальна та духовна культури. Центр слов'янського розвитку переноситься на західні області сучасної України та Дніпровське Лівобережжя, які не постраждали від сарматської експансії. Тут до кінця I ст. викристалізовується так звана зубрицька культура, в основі якої лежить синтез пшеворської та зарубинецької культур рубежу ери і яку, у відповідності з писемними джерелами, слід пов'язувати з племенами венедів. У Подністров'ї існують у цей час змішані зарубинецько-балтські, зарубинецько-пшеворські, сармато-зарубинецькі пам'ятки. Більшість населення становили, ймовірно, нащадки зарубинецьких племен.

До початку II ст. політична ситуація на всій території Правобережної України стабілізується. У Подністров'ї зникають сарматські поховання. На думку спеціалістів, основна маса сарматів у цей час перемістилася до римських кордонів. У слов'янського люду відроджуються традиційні види ремесел, спроби обробітки землі. Основою розвитку слов'янських племен України стала металургія. Саме в цей час виникають потужні металургійні центри, які працюють на ринок¹⁰. Слов'яни західного регіону переймають і використовують у господарстві нові, більш ефективні знаряддя праці (залізний наральник, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним отвором в обусі, напильник, токарний станок тощо). Ці прогресивні запозичення слов'яни переймали від населення римських провінцій, можливо, через посередництво дакійських племен Подністров'я. Звідси передові прийоми землеробства та ремесел поширяються і серед спорідненого населення Подністров'я. II ст.— це століття стабільного життя в лісостеповій зоні України. Археологічні джерела фіксують тісний і все нарощуючий культурний зв'язок між слов'янськими групами, що населяли Подністров'я, Волинь та Подніпров'я, поступову уніфікацію їх матеріальної та духовної культур. Це може свідчити про економічну і політичну консолідацію слов'янських племен венедів між Дністром і Дніпром, процес формування на цій основі єдиної етносоціальної одиниці. Політична ситуація, що склалася в цей час у центрі цивілізаційних імпульсів — півдні Східної Європи, значною мірою сприяла цьому процесу. Римська імперія, розгромивши елліністичні центри, утверджує своє панування на Балканах і в Північному Причорномор'ї, а після Маркоманських війн простягає свої кордони до Нижнього Дунаю, Карпат і Подністров'я. Правобережна Україна стала, таким чином, близькою периферією пізньоантичної цивілізації¹¹. Необмежена, по суті, потреба римських античних центрів (Ольвія, Тіра) у хлібі створила передумови для тісних торгових і культурних контактів між ними і венедськими племенами. Торгівля значною мірою стимулювала економічний розвиток слов'ян, у першу чергу землеробство і тісно пов'язане з ним тваринництво, тобто ті галузі господарства, які дозволяли збільшувати експорт.

Економічне піднесення племен, що населяли Лісостеп України, фіксується, насамперед, за величезною кількістю римських монет, розширенням гончарного, скляного товарних ремесел, які були орієнтовані не на привілейовану племінну верству, а на середні прошарки населення. Це значить, що основу венедського суспільства у II—IV ст. складали вже не родові, а сусідські общини, в які об'єднувалися економічно самостійні домогосподар-

ства. Саме ці домогосподарства володіли виробленою продукцією та вільно розпоряджалися її залишком. При активному розвитку торгових відносин з Римом кожне таке самостійне господарство було зацікавлене у виробництві максимального об'єму додаткового продукту, який можна було обміняти на римські монети, гончарний посуд, вироби скляного й токарного ремесел¹². Соціальна стратиграфія за археологічними матеріалами не простежується; мабуть, вона була нечіткою. Але ріст цінності землі, з одного боку, розпад традиційних суспільно-кланових зв'язків, що приводив до появи маси «зайвих» людей, з іншого, неухильно вели до концентрації земельних та інших багатств у руках військової верхівки. Слов'янське суспільство йшло до встановлення ранньокласових відносин.

Цей важливий в історичному розвитку слов'янства процес був різко перерваний інвазією з північного заходу германських племен, ядро яких складали найбільш войовничі і організовані племена готів (рис. 2).

На думку польських вчених, готи з'явилися на Помор'ї наприкінці I ст. н. е. як переселенці із Скандинавії. Вже в II ст. вони зайняли Східне Помор'я, Куявію, а в кінці цього століття прийшли на територію Мазовії і Підлясся, захопивши також райони Полісся та Волині. У III ст. писемні дані фіксують готів уже в Приазов'ї та на Дунаї¹³. У науковій літературі немає єдності у визначенні напрямку руху готів на ці землі. Переважають дві думки. Одна група вчених вважає, що міграція готів на південний схід по Дунаю, у верхів'я якого вони вийшли з району Шлезвіга. Інші пишуть, що готи рухалися вздовж Вісли, Верхнього і Середнього Дніпра¹⁴. При цьому всі вони спираються на повідомлення Йордана, зокрема на таку фразу: «Ми читали, що перше розселення (готів) було у Скіфській землі, коло Меотійського болота, друге — в Мізії, Фракії і Дакії, третє на Понтійському морі з другої сторони Скіфії»¹⁵. З цього уривка важко однозначно визначити координати руху готів. Як справедливо зазначає В. П. Буданова, не можна виявити, навіть, яких при цьому готів має на увазі Йордан. Готів взагалі, осторогів чи везеготів? В. П. Буданова вважає, що в даній фразі мова йде ще про загальну масу готів, а не про якесь їх частину чи гілку. Це підтверджується самим Йорданом, коли він говорить, що на південний схід почало рухатися все військо готів на чолі з королем Філімером. Але потім, уже в поході, від Філімера відділилася половина війська¹⁶. В Ойум з Філімером пішла лише частина готів. В. П. Буданова припускає, що саме це місце у праці Йордана фіксує їх поділ на остроготів і везеготів. У подальшому дві частини готів просувалися на південний схід різними шляхами¹⁷. Остроготи, рухаючись у напрямі до крайньої частини Скіфії, що межувала з Понтійським морем¹⁸, розселилися в області Меотіди, а потім через Північне Причорномор'я проникли на Балкани. Везеготи ж, відділившись, просувалися до кордонів римської імперії через Балкани. Вони проникли на цю територію значно раніше і незалежно від руху остроготів. Історія везеготів у давніх авторів пов'язана лише з Балканами¹⁹.

Ряд даних дозволяє говорити про появу готів на Балканах вже на початку III ст. Зокрема, Діон Касій повідомляє, що у 180 р. в межі імперії було прийнято 12 тисяч вільних даків. На цій підставі висловлюються припущення, що переселення даків було викликане натиском готів. Це були, як вважає В. П. Буданова²⁰, везеготи. На жаль, писемні дані не дають можливості визначити район, де відбувся розділ готів. Не говорять вони і про напрям руху везеготів на Балкани.

Спробуємо розглянути припущення В. П. Буданової, яке опирається на писемні джерела, крізь призму даних, отриманих при дослідженні пам'яток вельбарської культури в Україні. При цьому допускаємо «апріорі», що носіями вельбарської культури були готи і що рух готів у Північне Причорномор'я та на Балкани проходив по Віслі й через територію України.

Час появи вельбарських пам'яток в Україні за археологічними даними збігається з повідомленнями джерел про просування готів у країну «Ойум» і появою їх на Балканах. Це остання четверть II — початок III ст. н. е. Причому пам'ятки вельбарської культури цього часу розміщені лише в межах Волині та Поділля. В інших регіонах, зокрема Середньому Подніпров'ї, вельбарські пам'ятки або елементи цієї культури відносяться до часу появи черняхівської

культури, тобто до другої половини III ст. н. е. Очевидно, готські племена зробили тривалу зупинку на Волині і Поділлі, витіснивши звідти місцеву давньослов'янську (венедську) людність.

Допускаємо думку, що саме на Волині, а не у Північному Причорномор'ї, як прийнято вважати, відбувся розподіл війська (народу) Філімера на дві частини — остроготів, основу яких становило плем'я грейтунгів, очолюване Амалами, і везеготів, ядро яких становило плем'я тервінгів, очолюване Балтами. Підкорюючись загальній тенденції руху всіх варварів до кордонів Римської імперії²¹, готи з Волині направилися туди різними шляхами. Про дорогу остроготів вже говорилося. У даному разі нас цікавить шлях везеготів. Нам видається, що археологічні матеріали не лише підтверджують правомірність гіпотези В. П. Буданової про рух цієї частини готського народу на Балкани, минаючи Меотіду і Причорномор'я, але й дають можливість розвинути її, більш конкретизувати.

Не важко побачити на карті, що з Волині найкоротшою і найвигіднішою дорогою на південь є басейн Дністра; без сумніву, це розуміли готи. Але до цього часу у Верхньому Дністрі на ділянці від м. Сокала у верхів'ях Бугу і аж до Хотина на Середньому Дністрі вельбарських пам'яток поки що не виявлено.

Натомість багато поселень кінця II — першої половини III ст. знайдено П. І. Хавлюком у Південному Побужжі²². Це явище можна пояснити тим, що в регіоні Верхнього Дністра оформилося значне і сильне слов'янське угруповання, яке складалося з численних місцевих слов'янських общин, носіїв пам'яток зубрицької групи, витіснених з Волині готами. Останні не зуміли прорватися через цей регіон, тому повернули на південний схід через Південно-Побужжя і, обійшовши Верхнє Подністров'я, вийшли на Дністер у районі Хотина і Кам'янця-Подільського (рис. 1). Перехід германцями Дністра в його середній течії зафіксований кількома вельбарськими пам'ятками, виявленими і дослідженими в останні роки. Мова йде про поселення Велика Слобідка II²³ і Козлов (дослідження Б. В. Магомедова). Дальший шлях везеготів пролягав, мабуть, через Молдову у Попруття на територію Дакії. В. П. Буданова наводить цікавий факт, який підтверджує перебування везеготів на Дністрі. У творі Олімпіадора, написаному у 425 р., говориться, що вандали називають везеготів «трулами». Відомо, що «Трул» — одна з давніх назв Дністра²⁴.

Виявлені на Середньому Дністрі вельбарські поселення підтверджують писемне джерело, а все разом свідчить на користь гіпотези про напрям руху везеготів.

Важливо зауважити, що, судячи з археологічних матеріалів, готи просувалися не суцільною похідною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи територію, через яку проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими островками або значними суцільними масивами на всій, по суті, території України. З писемних джерел також випливає, що готи з III—IV ст. були розсіяні на значних просторах окремими сімейнородовими або сусідськими групами²⁵.

Звернемося до часу появи готів на землях України в останній чверті II ст. н. е. Як вже згадувалося, до цього часу на Волині, як і в Подністров'ї проживали носії пам'яток зубрицької культури, що належали до західного відгалуження слов'янсько-венедського масиву. Всі ці пам'ятки раптово припиняють своє існування і змінюються поселеннями вельбарської культури, тобто пам'ятками германців. Матеріали зубрицької та вельбарської культур, які є у нашому розпорядженні, не показують якихось контактів між їх носіями. На Волині немає зубрицьких пам'яток, які б існували після II ст. н. е. Тут немає також вельбарських старожитностей, які б датувалися раніше останньої чверті II ст. Тому з певністю можна говорити про відсутність безпосередніх контактів між слов'янами і германцями в цьому регіоні. У матеріальній культурі вельбарців не простежено ніяких зубрицьких рис, а в зубрицькій — вельбарських. Отже, археологічні матеріали свідчать про повну зміну на Волині слов'янського населення германською людністю. Для прикладу назовемо добре досліджені поселення у Боратині, Загаях-II, Линеві, де

культурні відклади слов'ян перекриті культурним шаром поселення вельбарців. Показова також культурна ситуація в районі сіл Гірка Полонка — Баїв біля Луцька. Тут на невеликій відстані розміщувалися 4 селища зубрицької групи, які існували до II ст. н. е. У III—IV ст. на цій же обмеженій території відомі лише пам'ятки вельбарської культури, в тому числі два могильники (Баїв I, Баїв II), одне окреме поховання (могильник?) та два селища (Гірка Полонка I, III). Причому ці селища розміщені на місцях, де раніше функціонували поселення зубрицької культури (Баїв III, Гірка Полонка III). Вірогідно, під тиском вельбарців, слов'янське населення відійшло на південний Подністров'я. За даними польських дослідників, експансія готів на схід з Помор'я супроводжувалася, в основному, витісненням, винищеннем місцевого населення²⁶. Жах перед жорстокими й сильними завойовниками спонукав племена із Східної Польщі та Волині до втечі. У всякому разі, до цього часу ми не маємо у своєму розпорядженні матеріалів, які б свідчили про певний організований опір венедів готам. Як вважають вчені-етнографи, в зосилення військової загрози архаїчні суспільства могли відповісти двояким способом: консолідацією або роззосередженістю. У першому випадку відбувається згуртування етносоціальних груп, зміцнюється центральна система влади для організованого протистояння ворогу. Цей варіант, судячи за нашими даними, не був використаний венедами. У другому випадку, коли сили явно не рівні, особливо після військової поразки, розпаду органів громадської влади та управління, соціальні організми дробніться і розділяються на найменші одиниці аж до окремих малих сімей, здатних переховуватися, непомітно втекти²⁷. Проте, що основна маса венедів з Волині прийшла у Подністров'я, свідчить ріст там, саме в цей час, зубрицьких пам'яток приблизно в 2 рази. Збільшується інтенсивність культурного шару і кількість жител на поселеннях, які існували з ранішого часу (Підберізці, Пасіки Зубрицькі). Якщо на верхньодністровських зубрицьких поселеннях кінця I—II ст. одне житло розміщувалося в середньому на площі 132 м², то на пам'ятках кінця II—III ст. одне житло приходиться на площину 227 м². Найпівденніші пам'ятки готів розташовані в районі м. Сокалія у верхній течії Західного Бугу. В більш південних районах, як вже згадувалося вище, матеріальні слідів готів не виявлено. Це може свідчити про те, що венеди, організувавшись у Подністров'ї, дали відсіч германцям, не пустивши їх на свої землі і змусивши сбійти цей регіон стороною.

Судячи з усього комплексу історичних матеріалів, готи встановили політичне панування над слов'янськими і всіма іншими племенами, які населяли Україну в II—IV ст. н. е., крім слов'янського угруповання у Верхньому Подністров'ї і Дніпровському Лівобережжі. Але й тут, очевидно, повинні були встановитися певні договірні відносини.

Цей військово-політичний феномен отримав у науці назву «держава Германаріха». В основі цієї, досить аморфної, на думку ряду дослідників, організації лежав, мабуть, різний ступінь підпорядкування місцевого землеробського населення організованому військовому суспільству германців з метою встановлення данницьких відносин. Виходячи з історичних паралелей, соціальної структури тогочасного суспільства слов'ян, що передбачала значну розкиданість їх селищ, повного підкорення бути не могло. Готи, зайнявши Північне Причорномор'я, не лише відрізали венедам вихід до моря і зв'язок з античними центрами, але й, володіючи бойовою перевагою при зіткненнях, могли, безперечно, розоряти селища, спалювати і топтати посіви, створюючи нестерпні умови для нормального життя. Проте готи, незважаючи на військову перевагу над слов'янами, при збереженні конfrontації теж не могли почувати себе у безпеці, живучи в їх оточенні. Тому конфліктний стан не був вигідний ні одній зі сторін. Очевидно, на цій основі була досягнута якесь компромісна угода, яка базувалася на визнанні венедами певної політичної, можливо, васально-данницької залежності при гарантії, з боку готів, безпеки життя і вільної торгівлі з античними містами²⁸.

На наш погляд, для висвітлення взаємовідносин готів і слов'ян у цей час цілком правомірна екстраполяція відносин між скіфами та осілым населенням лісостепу, яку показав Ю. В. Готье: «Одні були володарі і збирали данину, другі були підневільні і платили данину цінностями, натуральними продук-

тами, а деколи просто поставляли володарям живу силу — воїнів». Але в цілому така система панування пом'якшувалася складним переплетінням етнічних і соціальних відносин, тому рядове землеробське населення могло і не відчувати гніту²⁹. Цілком зрозуміло, що така система утвердилася не зразу після появи готів в Україні, а поступово, поки остаточно не оформились структури так званої «держави Германаріх» — очевидно, тимчасового об'єднання всіх чи більшості існуючих племінних чи міжплемінних, одно-чи багатоетнічних утворень під політичною егідою готів. Кожне з цих об'єднань мало, вірогідно, ще дрібнішу організаційну структуру, яка опиралася на родові чи общинні військові загони готів, що проживали на вельбарських селищах серед аборигенів. Найімовірніше, це була добре відпрацьована організація зв'язку між такими дрібними групами германців, які разом створювали військову силу, здатну не тільки тримати у покорі навколоїшні племена, але й формувати в потрібний час крупні військові об'єднання для далеких походів. У «Готиці» Йордан описує численні походи готів у межі імперії, особливо морські, їх військові сутички з різними племенами в Подунав'ї. При цьому військо готських вождів нараховує десятки або й сотні тисяч воїнів. Якщо навіть взяти до уваги, що в це військо входили маси підкорених і союзних племен, то все ж таки його основу повинні були становити самі германці. Прийнявши запропоновану нами механіку організації війська з готських родів і підпорядкованих народів, можна зрозуміти, звідки готські військові вожді черпали такі значні сили.

Сама структура готського суспільства була націлена, по суті, на диктат у середовищі перебування. У везеготів Подунав'я та Молдови, наприклад, була спадкова королівська влада, чітко обосблена від рядового населення родова аристократія, постійні військові дружини. Основну масу становили вільні общинники³⁰. Королі очолювали окремі частини готських племен. У готів, що проживали на території Дакії, такі адміністративні групи очолювали ще й судді. Під час внутрішньої чи зовнішньої небезпеки, при іншій необхідності групи готів об'єднувалися, підкоряючись владі судді чи короля³¹. Треба, очевидно, визнати, що готи складали військово-адміністративну касту і у слов'янському суспільстві.

Добрі кліматичні умови, багаті родючі землі, численні ліси, річки і озера, які створювали чудову базу для господарської діяльності, нарешті, панівне становище серед корінного народу сприяли високому і стабільному росту народонаселення, процвітанню готських племен. Думається, саме такими, приблизно, фактами можна пояснити майже 200-літнє панування готів на території сучасної України і Молдови, збереження протягом тривалого часу етнічної обособленості. Очевидно, звідси у Подунав'я приходили готські дружини, які об'єднували навколо себе скіфо-сарматські, фракійські й інші племена для здійснення грабіжницьких набігів. У такому випадку отримує пояснення невідповідність між домінуючою роллю германців на цих територіях, що відображене у писемних джерелах, і мізерною кількістю археологічних джерел про них.

У зв'язку з цим цікаво зазначити, що в археологічних пам'ятках України III—IV ст. поки що не зафіксовано змішання готських (вельбарських) і венедських матеріалів, у той час як є багато прикладів перемішування гото-сарматських, гото-дакійських елементів. Очевидно, між слов'янами і германцями весь час зберігалася відчуженість, швидше всього ворожість з частими сутичками. Ця напруженість виплеснулася в другій половині IV ст. у відкриту війну з готами, ослабленими військовими поразками від гунів. Ось як виглядає цей факт у трактуванні В. П. Буданової³². Згідно з «Готикою» Йордана, король остроготів Германаріх (Ерманаріх) після завоювань 350—370 рр. отримав владу над усіма народами Скіфії і Германії. Його могутність простягалася від Волги до Карпат, від Чорного моря до Балтійського. Серед підкорених народів Йордан називає і антів. З «Готики» можна вивести, що між готами й антами, яких Йордан називає також венедами, існували на перших порах досить напружені відносини, хоча до серйозних конфліктів нібіто не доходило. Час від часу зі сторони готів звучить загроза застосувати зброю і це утихомирює антів. Очевидно, пише В. П. Буданова, анти змушенні були

врещті-решт підкоритися і терпіти сусідство готів, оскільки останні, користуючись військовою перевагою, контролювали основні торгові магістралі з іншими племенами. Але, з вторгненням гунів і після смерті Германаріха, що привело до розпаду його царства, конфлікт між антами й готами все-таки вибухнув. Йордан пише: «Амал Вінітарій* з гіркотою переносив підпорядкування гунам. Потроху звільнюючись від його влади... він направив військо в області антів»³³. В. П. Буданова розшифрує цю ситуацію таким чином. Повідомлення Йордана і Амміана Марцелліна показують, що готи Германаріха ділилися у IV ст. на кілька частин. Одна частина задовго до нашестя гунів відділилася, очевидно, від основної маси і, підійшовши до Дністра, зупинилася перед об'єднанням готів (везегогами) під керівництвом Анатаріха. З першим натиском гунів в цю ж сторону направляється зі сходу інша група готів Германаріха під проводом Вінітарія-Вітіміра «потрохи звільнюючись від гунів», тобто віддаляючись від основної маси готів, які потрапили під владу гунів. При цьому у Вінітарія виникла необхідність обйтися готів, що залишилися, стороною, а це привело до вторгнення у землі антів і війни з ними. У першому бою Вінітарій був переможений, але в наступних битвах розгромив антів, а іхнього короля Божа разом з 70 старійшинами розіп'яв. Гуни, на чолі з Белембером, не стерпіли непокори Вінітарія і розгромили його військо. Уціліла частина готів все-таки прорвалася на Балкани до своїх одноплемінників.

На нашу думку, роздуми В. П. Буданової над цією подією занадто ускладнені і дещо надумані, оскільки побудовані на невірних історичних реаліях. В. П. Буданова виходить з того, що готи й анти жили окремо на своїх територіях мало чи не з встановленими кордонами. Тому вторгнення готів у межі античкої території тут же привело до великої війни. Це суперечить не лише писемним даним, які так детально аналізує дослідниця, але й археологічним матеріалам, що фіксують германські пам'ятки на всій території України, тобто всередині античкої території. Враховуючи це, а також інші факти, причини гото-антічкої війни можна пояснити по-іншому. Слов'янські племена венедів, яким з часом все важче було переносити готське поневолення, в яких формах воно б не виражалося, з приходом гунів і розпадом «держави Германаріха», що означало послаблення готської могутності і розлад військово-адміністративної системи, підняли повстання. При цьому, очевидно, слов'яни зуміли заручитися підтримкою або хоча б нейтралітетом гунів, які об'єктивно були зацікавлені в послабленні готів. Можна думати, що спочатку боротьба слов'ян з готами виражалася у знищенні германських поселень, розташованих в їх середовищі, сутичках з невеликими міжродовими готськими загонами. З часом готи під керівництвом Вінітарія зуміли організувати каральну армію для втихомирення бунтівників. Але їм не зразу вдалося це зробити, незважаючи на великий військовий досвід. Зате кара над повстанцями була жорстокою, за найжахливішими римськими зразками. З слов'янськими вождями розправилися, як з рабами в Римі — їх розіп'яли. Очевидно, на деякий час венедський народ був обезкровлений. Але гуни не хотіли і не могли допустити посилення влади готів у регіоні. Тому, знайшовши певний привід, можливо, якийсь акт непокори Вінітарія, що цілком вірогідно після повної перемоги над слов'янами, розгромили його військо. Це мало велике значення для продовження слов'янами війни з готами на всій території України. До кінця IV ст. готи залишили ці землі, відійшовши на Балкани і далі у південно-західну і західну Європу. Саме в цей час припиняють своє існування пам'ятки вельбарської культури на Волині, Поділлі, в Подніпров'ї, в разом з ними і вся черняхівська культура. Наступні V—VII ст. були часом поступового економічного і політичного розвитку слов'янських племен, створення ними самобутніх ранньосередньовічних культур, часом могутніх колонізаційних потоків на захід і північний схід, перших слов'янських державних утворень.

Розкриваючи тему слов'яно-германських відносин у другій чверті I тис. н. е., не можна оминути такий цікавий феномен, як слов'янська спільність на території Галичини. Ця спільність виділяється на фоні всієї черняхівської

* Інакше Вітімір — «переможець венедів» — внук Германаріха.

культури дещо примітивними формами матеріальної культури, зокрема перевагою ліпної кераміки над гончарною, наявністю в переважній більшості жител-напівземлянок³⁴, особливими поховальними звичаями, слідів яких до-слідники не можуть виявити до сьогодні. Цікаво також те, що саме в рамках цієї етнокультурної одиниці не виявлено жодних слідів готської культури. Було б дивним, коли б, оточені готським сусідством з півночі та сходу, а, ймовірно, і з півдня, з території Молдови, і проживаючи поряд з готами в районі Середнього Подністров'я близько 200 років, венеди цього регіону не мали якихось контактів з ними. Особливо помітним був вплив готів на військову справу і організацію війська. Про це свідчать такі слова, як «меч», «шолом», «князь», персіяні слов'янами з готської мови³⁵. Ми вже писали вище про те, що, найімовірніше, між венедами у Галичині і готами існував певний договір, який задовольняв ту й іншу сторони настільки, що зберігався тривалий час, увійшовши, очевидно, в традицію відносин між двома антигоністичними народами.

Слов'яни Галичини повинні були стримувати також натиск германських племен із заходу і північного заходу, в першу чергу вандалів з області пшеворської культури, зрушених з місць готами на рубежі II—III ст. Десять у межах цього ж часу групи германців зуміли прорватися у Подністров'я з Посання. Їх шлях позначений ланцюжком окремих поховань і невеликих груп поховань, які супроводжувалися предметами зброї, що тягнуться від верхів'їв Західного Бугу по течії Дністра до Закарпаття і далі на півден. М. Ю. Смішко, аналізуючи цю групу пам'яток Галичини, висловив цілком обґрунтовану думку, що їх слід розглядати як свідоцтво просування невеликих кінних загонів з Повіслення через Подністров'я і Закарпаття у північно-східні регіони Семиграддя, розташовані на кордоні з римською провінцією Дакія³⁶. Ці археологічні дані збігаються з повідомленням Діадора Кассія про те, що близько 170 р. н. е. на північному кордоні Дакії з'являються вандальські племена лакрінтів і хедангів³⁷. І дійсно, дослідження польськими археологами етнокультурних процесів на території Східної Польщі (Мазовії, Холмщині, Кuyавії) показали, що тут наприкінці II ст. з'являються пам'ятки готів. У цей же час припиняють своє існування поселення і могильники місцевих племен пшеворської культури. Очевидно, частина пшеворського германського населення, витіснена готами, пішла на півден. через Посання і Подністров'я. Саме з цими подіями і слід пов'язувати пізньопшеворські поховання у Галичині. Цікаве географічне розташування поховань вандальських воїнів. Якщо на території північніше Львова розміщені переважно групи поховань (Добростани, Красноград), то південніше Львова — виключно окремі поховання. Не викликає сумнівів, що групи поховань воїнів утворилися в результаті активних військових дій з місцевим слов'янським населенням на північних кордонах його проживання. Так само результатом сутичок із слов'янськими загонами слід розрізнювати окремі поховання вздовж Дністра. Адже всі поховання були чоловічі і здійснені в короткому хронологічному діапазоні. Всі вони, без винятку, супроводжувалися великою кількістю зброї, яка могла належати лише привілейованим воїнам-вершникам (мечі, шпори)³⁸. Очевидно, простих воїнів, що загинули під час військових дій, спалювали на спільному вогнищі, хоронили у спільній могилі, зброї туди не клали. Поки що вони поза увагою археології, оскільки або знищенні в минулому, або через непримітність і простоту обряду ще не виявлені. Крім того, зауважимо, що окремі поховання не характерні для племен пшеворської культури. Пшеворці хоронили покійників на великих і дуже великих, довго існуючих цвинтарях. Наявність окремих поховань могла бути викликаною тільки винятковими обставинами. Такими обставинами у Подністров'ї були, мабуть, військові дії, похід. Таким чином, просування вандальських загонів крізь подністровські венедські землі супроводжувалося військовими сутичками, наслідком яких стали численні поховання германських воїнів. Ці просування не відобразилися на слов'янському суспільстві регіону, не порушили його поступального розвитку.

Можна лише додати, що постійна військова загроза неминуче вела до політичної консолідації слов'янських общин Галичини. Очевидно, в цей час

стрімко зросла роль військових вождів і племінної знаті, які концентрували навколо себе постійні військові загони і підпорядкували політичну владу над окремими племенами. Можна припустити, що саме в умовах військового протистояння германцям протягом III—IV ст. у цьому регіоні формується одне з перших серед східнослов'янського світу міжплемінне об'єднання, відоме з писемних джерел під назвою «дуліби». Остаточне оформлення цього міжплемінного союзу — протодержави могло здійснитися у другій половині IV ст. в час слов'яно-германської війни і витіснення германців з території України. Венеди-дуліби знову заселяють свої корінні землі на Волині. Дулібський союз племен розпався лише в середині VII ст. під ударами варварів.

Примітки

- ¹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.
- ² Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.
- ³ Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1990.
- ⁴ Смішко М. Ю., Свешников І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 59—73.
- ⁵ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— 126 с.
- ⁶ Кухаренко Ю. В. Указ. соч.
- ⁷ Козак Д. Н. Вельбарская культура // Этнокультурная карта на территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 68—75; Культурный процесс на Волыни в первой половине I тыс. н. э. // Zachodnia strefa kultury czerniachowskiej.— Lublin, 1968.— С. 44—68; Волынь в первой половине I тыс. н. э. // Тр. VI Международного конгр. археологов-славистов.— К., 1988.— Т. IV.— С. 98—105; Поселение вельбарской культуры Боратин I на Волыни // СА.— 1989.— №2.— С. 196—181; Вельбарская культура на Волыни // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— С. 117—136.
- ⁸ Баран В. Д., Гороховский Е. Д., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь.— К., 1980.— С. 30—79.
- ⁹ Славяне Юго-Восточной Европы...
- ¹⁰ Бидзилля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа эры // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 3—12.
- ¹¹ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 200.
- ¹² Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 238.
- ¹³ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 72—74.
- ¹⁴ Там же.— С. 72.
- ¹⁵ Иордан. О происхождении и деяниях готов.— М., 1960.— С. 27, 28.
- ¹⁶ Там же.— С. 27—29.
- ¹⁷ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 72—74.
- ¹⁸ Иордан. Указ. соч.— С. 28.
- ¹⁹ Буданова В. П. Указ. соч.
- ²⁰ Там же.— С. 77—79.
- ²¹ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 77.
- ²² Хавлюк И. П. Вельбарские памятники на Южном Буге // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— С. 137—149.
- ²³ Козак Д. Н. Поселение у с. Великая Слободка (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и в Подолии) // КСИА.— 1984.— Вып. 178.— С. 55—60.
- ²⁴ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 76, 77.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Godtowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w potudniowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— Ossoleum, 1985.— С. 147.
- ²⁷ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 294.
- ²⁸ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 226.
- ²⁹ Готье Ю. В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до образования первого русского государства.— Л., 1925.— С. 247, 248.
- ³⁰ Корсунский А. Р. Вестготы и римская империя конца IV — начала V вв. // Вестник МГУ.— 1965.— №3.— С. 87—97.
- ³¹ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 152.

- ³² Буданова В. П. Указ. соч.— С. 123—133.
- ³³ Йордан. Указ. соч.— С. 247.
- ³⁴ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— 263 с.
- ³⁵ Крип'якевич В. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 29.
- ³⁶ Smiszko M. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.— Lwow, 1932.— S. 110.
- ³⁷ Смішко М. Ю. Племена пшеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині в період розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час.— К., 1974.— С. 28—38.
- ³⁸ Kietlinska A. Struktura społeczna kultury przeworskiej. Materiały starorzytne.— 1963.— T. XI.— S. 7—97.

Д. Н. Козак

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СЛАВЯН И ГЕРМАНЦЕВ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫС. Н. Э.

Одним из малоисследованных в истории Украины первой половины I тыс. н. э. является вопрос взаимоотношений славянских племен венедов и антов с германскими племенами, среди которых выделялись готы. Эти народы соседствовали на одной территории на протяжении конца II—IV вв. н. э. Первые были носителями зубрицкой, позднезарубинецкой (I—III вв.), киевской и части черняховской культур (III—V вв.), вторые — вельбарской.

Автор поддерживает точку зрения В. П. Будановой о том, что готы пришли в Украину целостной группой под руководством короля Филимера и только здесь разделились на остроготов и везеготов. Высказывается предположение, что этот раздел произошел на территории Волыни, которую готы, вытеснив славянскую народность, обратили в своеобразный «плацдарм» для дальнейших походов в Среднее Поднепровье, Северное Приазовье, Причерноморье и Подунавье.

Сопоставляя письменные данные с археологическими материалами, автор прослеживает направление движения везеготов с Волыни через Южное Побужье, Среднее Поднестровье и Молдавию в Подунавье.

Раскрывается механизм сожительства готов со славянским населением, где славяне выступают как данники готов, а готы представляют собою военно-административную касту в славянском обществе.

Гото-антскую войну середины IV в. автор рассматривает как один из решающих этапов борьбы славянских племен за освобождение от германской зависимости с помощью гуннов.

По-новому раскрывается историческая интерпретация вандальских памятников конца II в., сконцентрированных в Верхнем Поднестровье и представленных отдельными погребениями знатных воинов с оружием.

D. N. Kozak

INTERRELATIONS BETWEEN SLAVS AND GERMANS IN THE UKRAINIAN TERRITORY IN THE FIRST HALF OF THE 1ST MILLENNIUM A. D.

One of the problems of the history of Ukraine of the first half of the 1st millennium A. D. which still waits for its solution is interrelations between Slavonic tribes of Veneds and Ants and German tribes, Goths, in particular. Those peoples were neighbours in the same territory between late 2nd cent. and 4th cent. A. D. The Slavonic tribes were population of Zubritskaya, Late-Zarubintzy (1st-3d cent.), Kiev and partially Chernyakhov (3d-5th cent.) cultures, while the German tribes — of Welbar culture.

The author supports the view of V. P. Budanova that Goths came to Ukraine as an integral group headed by king Filimer and only in Ukraine they branched into Ostrogoths and Wisigoths. It is supposed that the branching occurred in the Volyn territory from which Goths ousted Slavs and used the occupied territory as a peculiar «springboard» for further attacks on the Mid Dnieper, Northern Azov Black Sea and Danube areas.

Having compared the written sources and archaeological data, the author traces «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

direction of Visigoths' migration from Volyn to the Danube area via Southern Bug and Mid Dniester basins and Moldova.

A mechanism of Goths' life together with Slavs is traced: Slavs were tributaries of Goths, while the latter were a military-administrative caste in the Slavonic society.

The author treats the Gothic-Ant war in the mid 4th cent. as one of decisive stages in the struggle of Slavonic tribes for their liberation from the German vassalage having Huns as allies in that struggle.

Historical interpretation of Vandal relics of the late 2nd cent. concentrated in the Upper Dniester area and represented by separate burials of noble warriors with the arms is comprehended afresh.

Одержано 9.12.91

ПРО «КУЛЬТОВИЙ ШАР» І ПОХОВАННЯ З ТРУПОСПАЛЕННЯМИ НА МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. Петраускас

Стаття присвячена з'ясуванню об'єктивних характеристик одного з елементів явища, що є звичайним для більшості черніхівських могильників — т. з. «культурного шару». Наведені характеристики не зовсім відповідають прийнятим в літературі поглядам на причини його появи.

Майже всі археологи, які проводили розкопки черніхівських могильників, звертали увагу на їх специфічну особливість — наявність значної кількості знахідок у верхніх шарах (приблизно на рівні 1—3 штиків, на глибину 0,5—0,6 м). Явище, характерне для більшості могильників культури, на жаль, залишилось без уваги у працях публікаційного характеру. Як правило, основна увага зосереджується на похованнях. Все, що знаходиться поза їх межами, становить інтерес виключно як предмет, річ. Рідше дослідників цікавить глибина та планіграфія їх розташування. Починаючи з 60-х років комплекс знахідок «за межами поховання» об'єднують під різними назвами: «знахідки з культового шару», «тризнового», «орного»¹. Але одержати вичерпну інформацію про цю особливість могильників пізньоримського часу з опублікованих праць практично неможливо. Це обумовлено тим, що серед дослідників існують не тільки різні погляди на розуміння цього явища, але й тому, що відсутній первинний ступінь наукового дослідження — опис археологічного комплексу. Тому, перш ніж перейти до аналізу існуючих поглядів на природу походження шару, необхідно охарактеризувати явище згідно з рівнем тих можливостей, які є у нашому розпорядженні на даний час.

Як опорні пам'ятки, що дають найповніше уявлення про культовий шар, можуть бути використані могильники, розкопки яких проведені із застосуванням методу суцільної фіксації знахідок на планах та з наявністю опису знахідок по квадратах та глибинах. На жаль, таких могильників небагато. Ми використали матеріали могильників Обухів 1а² та Канів — вул. Пушкіна³. Із матеріалів інших могильників заливалася вся можлива інформація з розглядуваного нами питання. Посилання на ці матеріали наведені в тексті. Характеристика шару може бути проведена згідно з наступними показника-

ми: наявність та відсутність на конкретних могильниках, планіграфія (характер поширення на площі могильника), стратиграфія (глибина залягання) співвідношення з рівнями основних поховальних типів, та комплекс знахідок (функціональні групи та стан збереженості).

Наявність знахідок у верхніх шарах могильників, ступінь розкопаності яких становить хоча б 10 поховань, відзначена для більшості могильників культури. Виняток становлять пам'ятки, де домінує обряд трупопокладення (далі ТП) або де з різних причин зруйновано верхній шар ґрунту. Таких могильників небагато — Ранжеве⁴, Кам'янка-Анчекрак⁵, Журавка Ольшан-

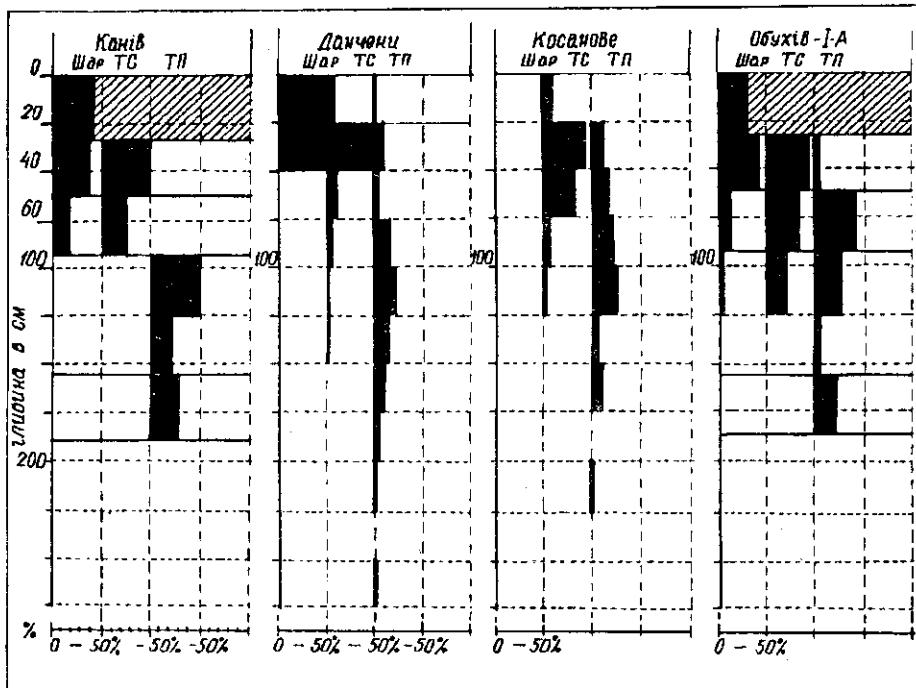

Рис. 1. Стратиграфія головних обрядових типів (ТП та ТС), культового та орного шару на могильниках черняхівської культури.

ська⁶, Чернелів Руський⁷, Холмське⁸. Розглянемо окремо кожний з випадків. Ранжеве та Кам'янка Анчекрак репрезентують тільки ТП, при цьому перший, на думку Е. А. Симоновича, вважається розкопаним повністю. В обох випадках дослідники констатували відсутність знахідок у верхніх шарах могильників⁹. Крім того, немає знахідок і в заповненнях поховальних ям більшості ТП. Виняток становлять окрім поховання (Ранжеве — пп. 6, 3, 11, 12, 17, 20), в яких знайдені уламки сіроглинняного посуду і, наскільки це можливо встановити з опублікованих матеріалів, без слідів вторинного обпалення. Фрагментований посуд у даному випадку являє собою залишки поховального інвентаря, оскільки поховання, з яких походить посуд, пошкоджені¹⁰. Зауважимо, що в деяких похованнях зафіксовані вуглини — ознака, характерна для шару, — але в даному випадку їх наявність пов'язана з обрядом ТП і наступним руйнуванням могил. Подібна ситуація спостерігається і в Холмському — залишків шару тут не зафіксовано. Поховання з порушенними кістяками мають залишки інвентаря у фрагментованому вигляді без слідів вторинного обпалення (Холмське — пп. 17, 23 та ін.)¹¹.

Журавку Ольшанську, Коблеве, Чернелів Руський відзначає наявність окремих поховань із спаленням (далі ТС), хоча переважну більшість тут становлять ТП. На жаль, у зв'язку з обмеженою інформацією, відновити всі особливості цих пам'яток складно. У Коблево ситуація аналогічна Ранжевому — фрагменти посуду пошкодженого інвентаря у заповненнях ям з ТП. В Чернелеві Руському І. П. Герета засвідчує знахідки «тризни» (фрагменти

вторинноперепаленої кераміки, кальциновані кістки) поруч з ТП, а також наводить каталог індивідуальних знахідок за межами поховань. Кількість їх незначна¹².

Таким чином, можна стверджувати, що для черняхівських могильників з обрядом ТП або там, де вони становлять виключну більшість, характерні специфічні форми прояву культового шару. Лише деякі його елементи мають тут місце — уламки посуду, поодинокі речі в заповненнях ям, зв'язок яких з інвентарем зруйнованих поховань очевидний. Культовий шар — характерна риса для всіх пам'яток, де зафіксовані два типи поховань — інгумація та кремація — або переважає останні.

Планіграфія. Поширення культового шару пов'язане практично з усією територією могильника. За межами основних скupчень поховань він звичайно простягається не далі 5—10 м (на глибину 0,25—0,5 м, наприклад, східна периферія в Обухові 1а, північно-східна межа в Каневі) (рис. 2,3).

Простежено, що в межах могильника інтенсивність насичення шару знахідками нерівномірна. Так, Н. М. Кравченко, аналізуючи цю особливість у Косанові, зазначила, що наявність шару тут пов'язана з біритуальними ділянками могильника, концентруючись поблизу або над похованнями з пошкодженими кістяками¹³. У північній частині могильника (ділянки тільки з ТП) залишків шару не зафіксовано. Схожа картина нерівномірного розподілу шару залежно від обрядових ділянок могильника відзначена також для Каборги IV¹⁴, Ружичанки¹⁵, Курників¹⁶. Простежити детальніше «внутрішню планіграфію» шару досить складно і можливо лише для тих могильників, де проведена поквадратна (суцільна) фіксація знахідок. Так, при розкопках могильника в Каневі, де також виділено бі- та моноритуальні ділянки, встановлено, що зони найбільшої концентрації знахідок, як правило, пов'язані з конкретними похованнями як ТП, так і ТС (рис. 5, 6). Ступінь насиченості шару на різних ділянках могильника різний. Найменший там, де є тільки ТП, найбільший — де є скupчення ТП та ТС або переважають останні. Розглянемо деякі абсолютні показники їх кількості.

Середня кількість знахідок на 1 м² дослідженої площині в цілому різна. За нашими підрахунками, на цій площині їх знаходиться від 1—2 до 6—17 (табл.). Середня кількість знахідок, підрахована для загальної площини могильника без урахування специфіки різних обрядових ділянок, дає досить умовне уявлення про його внутрішню планіграфію і підтверджує лише наявність шару на могильнику та можливий характер поховань. Спостереження за інтенсивністю насиченості шару на Канівському могильнику на різних обрядових ділянках засвідчили, що вона неоднакова і приблизно співвідноситься як 1:4. На ділянці з ТП та ТС, в середньому 7—8 знахідок, на ділянці тільки з ТП — 1—2. Якоюсь мірою останній показник відповідає спостереженням Н. М. Кравченко «про відсутність шару» в північній частині могильника на Косанові¹⁷, в Каборзі IV про «майже стерильний» простір на ділянці з ТП¹⁸, схожа картина зафіксована в Ружичанці та Курниках¹⁹.

Таким чином, відносно планіграфії культового шару черняхівських могильників можна сказати, що він властивий переважно для пам'яток, де є поховання з ТС, і практично відсутній або має специфічні риси на могильниках тільки з ТП або на обрядових ділянках інгумаций;

— поширення шару пов'язане з територією могильника і локалізується поблизу поховань (рис. 2, 3, 5, 6);

— для поховань з ТП шар концентрується в межах заповнення поховань та вторинних (ритуальних) ям (рис. 6). Поблизу ТС знахідки в шарі мають нечіткі межі, утворюючи щось на зразок мантії без ясних контурів (рис. 5, 6).

Стратиграфія. Про детальний поглибинний розподіл знахідок можна отримати уявлення за результатами спостережень їх кількості відповідно по-глибинних інтервалів. На жаль, кількість цих даних обмежена, а свідчення, які маємо, не завжди точні. Згідно з зібраними даними, для могильників із природною ґрунтовою стратиграфією основний масив знахідок розміщується на горизонті від 0 до 0,5±0,2 м. Наприклад: Канів — 82%, Обухів 1а (розкоп 1983 р.) — 74%, (розкоп 1984 р.) — 71% (табл.). Безумовно, слід врахувати,

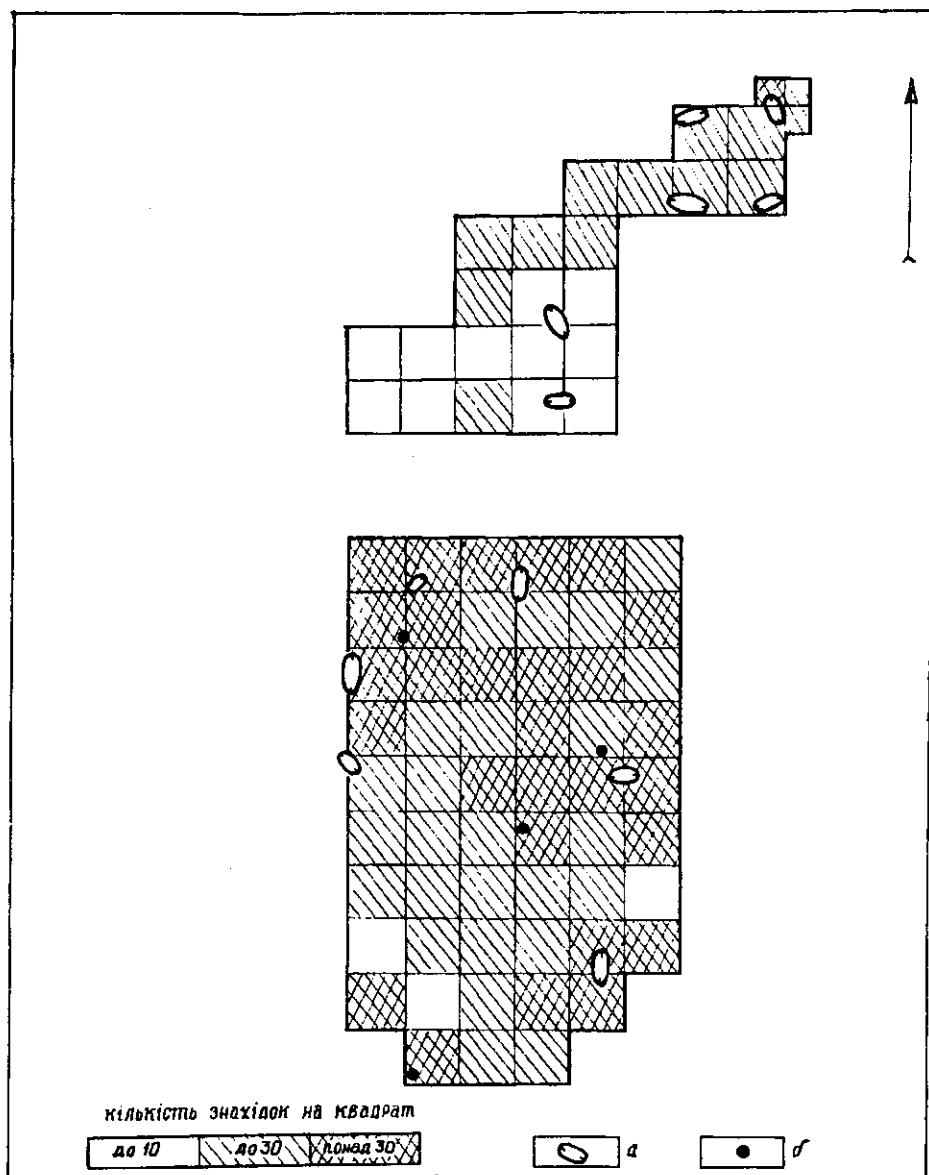

Рис. 2. Концентрація знахідок з шару на могильнику в Каневі.

що для кожного могильника стратиграфічний рівень шару індивідуальний і залежить від конкретних умов його розміщення — рельєфу, ґрунтово-різливого покриття, інтенсивності природних та антропогенних ерозій (наприклад, умови Гаврилівки, де верхній шар наносний і в розкопі IV його потужність становить три штики або 0,6 м, у розкопі III — 0,25—0,35 м)²⁰. Та все ж для більшості черняхівських могильників діапазон зміни нижнього рівня залягання основного масиву знахідок припадає на гл. $0,5 \pm 0,2$ м відносно денної поверхні: Балцати 11 «найбільше кераміки знайдено на глибині 0,4 м»²¹. Привольне «у перших 3 штиках, особливо 3-му, тобто на глибині 0,6 м»²². Данчени «основна маса знахідок була відзначена на глибині 20—40 см»²³, Каборга IV²⁴, Косаново²⁵, Курниках²⁶ та ін. Уявлення про поглибинний розподіл знахідок для деяких могильників можна отримати з таблиці.

Всередині горизонту (інтервали по 0,2 або 0,25 м) знахідки розподіляються майже рівномірно з незначним переважанням на глибині 0—«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

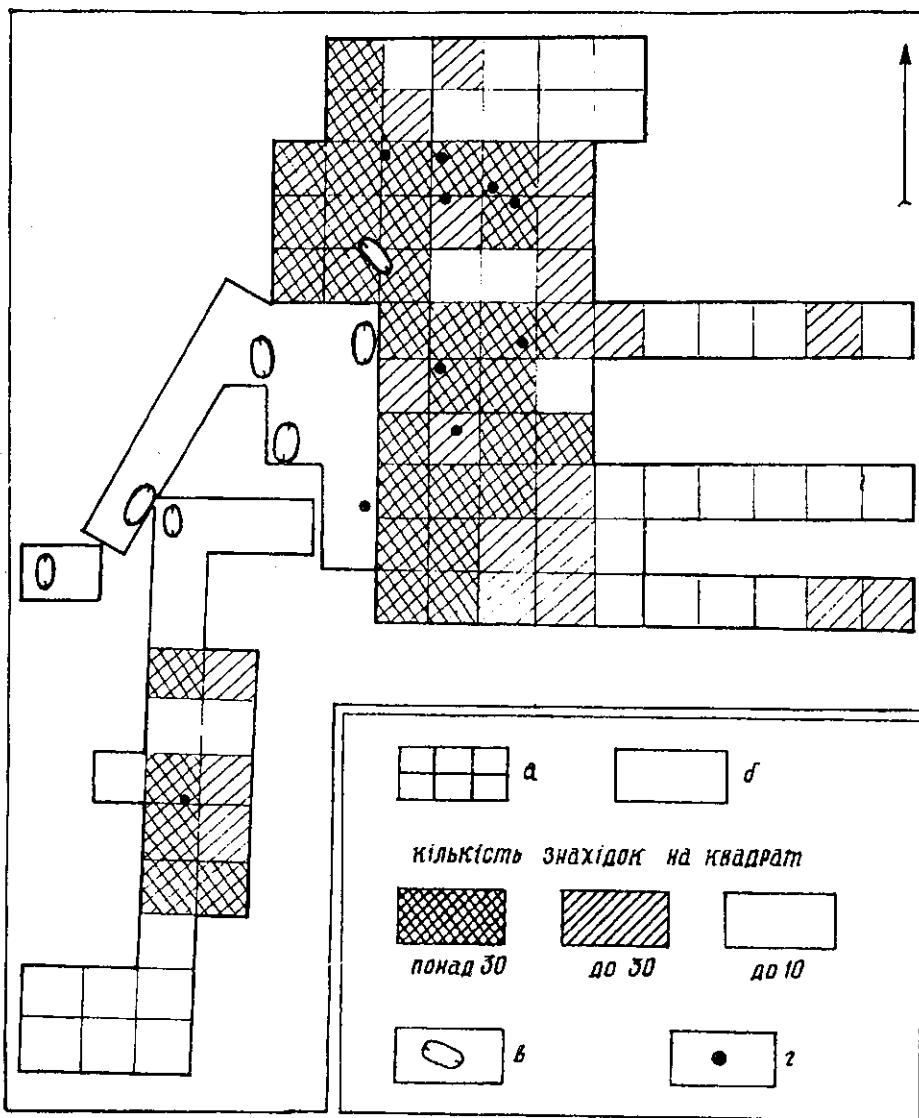

Рис. 3. Концентрація знахідок з шару могильника Обухів 1а.

0,25 м. Нижче основної глибини поширення шару $0,5 \pm 0,2$ м кількість знахідок різко зменшується — приблизно в 2—3 рази (за даними Обухова 1а та Канева), і, очевидно, проникнення їх туди пов'язане із заповненням ям ТП, а також діяльністю гризунів (рис. 5,6).

Певний інтерес має стратиграфічне співвідношення шару та поховань з кремацією та інгумацією. Горизонт шару збігається з глибиною більшості трупоспалень. Трупопокладення знаходяться нижче — шар перекриває їх. Але привертає увагу факт поховання ТП на незначній глибині (рівні шару) — від 0 до 0,5 м. Ця особливість спостерігається на багатьох могильниках — Косанове, Журавка, Лохвиця, Будешти, Малаешти, Данчени (табл.). Аналіз діаграм поглибленого розподілу поховань на цих могильниках приводить до висновку, що вони становили окрему стратиграфічну групу, яка здається відносно стійким явищем для черняхівських могильників. Також значимо, що збереженість поховань відносно добра — непошкодженими залишаються кістяки, інвентар.

Середня кількість знахідок на 1 м² для загальної площини могильника

Пам'ятка	Загальна площа розкопу (м ²)	Загальна кількість знахідок	Кількість знахідок на 1 м ²
Данчени	8415	15945	1,9
Гаврилівка (розкопи III та IV)	135	2321	17,2
Балцати 11 розкоп 1	348	2511	7,2
розкоп 11	162	1747	10,8
Привольне	960	10000	10,4
Косанове	10000	5000	5,0
Курники (р-п 1983 р.)	462	735	1,6
Обухів 1а розкоп 1983 р.	168	1115	7,0
розкоп 1984 р.	96	627	7,0
Канів розкоп А	60	176	2,9
розкоп Б	224	1703	7,6
розкоп В	92	236	2,6

Заслуговує на увагу що один стратиграфічний аспект — співвідношення шару та глибини найбільш інтенсивного антропогенного пошкодження (оранки). Фактор, актуальний в стадії інтерпретації природи походження шару. За спостереженнями авторів розкопок, орний шар змінюється в межах 0,2—0,3 м відносно сучасної поверхні на більшості могильників. Виняток становлять плантації оранки, що проводяться досить рідко і сягають глибини 0,5—0,7 м (Каборга IV). Найбільш поширенна щорічна оранка чорноземів сягає рівня 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. Рівень орного шару індивідуальний для кожного могильника і він добре фіксується в профілі розкопів (табл.).

Таким чином, підсумовуючи стратиграфічні особливості культового шару черняхівських могильників, слід зазначити:

— шар займає верхні горизонти ґрунтового покриття, розміщуючись між рівнем сучасної сучасної поверхні та глибиною $0,5 \pm 0,2$ м. Нижче цієї межі спостерігається різкий спад кількості знахідок. Тобто, у стратиграфічному відношенні ми маємо справу з добре визначенням горизонтом з досить виразною нижньою межею (її фіксує статистичний поріг різкого зменшення кількості знахідок у 3—4 рази). З цим рівнем пов'язана переважна більшість знахідок — не менше 80—90%. Розміщення речей нижче цього рівня пов'язане з діяльністю гризунів та заповненням ям ТП. Наявність аналогічних знахідок із верхнього шару у заповненні ям з ТП засвідчує, що процес утворення шару синхронізується з часом функціонування могильника;

— горизонт шару збігається з глибиною поховання більшості кремацій. В межах шару також можуть знаходитись окремі ТП, але основний їх масив залягає нижче цього горизонту;

— постійній оранці підлягає верхня частина шару на глибину 0,2—0,3 м від рівня сучасної поверхні.

Склад знахідок з культового шару за функціональним призначенням може бути поділений на кілька великих категорій: інвентар, дрібні кальциновані та інгумовані кістки, залишки вогнища та «поховальних споруд», окремі речі без чіткої функціональної приналежності.

Культовий інвентар. Насамперед, це уламки глиняного посуду, дуже рідко цілі форми (у більшості праць згадувані як кенотафи або ритуальний посуд для Їхі), побутові речі (прясла, ножі, кресала тощо), прикраси (намиста, підвіски та ін.), деталі одягу (пряжки, фібули та ін.). Для прикладу пошилемося на каталоги знахідок із шару на деяких пам'ятках: Привольне²⁷, Косанове²⁸, Осельська²⁹ та ін. Практично склад знахідок не відрізняється від складу інвентаря звичайних поховань. Особливих, вирізняючих рис він не має, що вже зазначала Н. М. Кравченко, яка розробила класифікацію похованального інвентаря для ТП з північною орієнтацією³⁰. Різняться знахідки наявністю на більшості з них слідів дій вогню, фрагментарністю та незначними розмірами, тобто рисами, більш характерними для похованального інвентаря кремації. В цьому відношенні дуже зупині фрагменти гончарного посуду — сліди дій вогню (зір локальних нагрівань до пізньопігубного стану з краплинами скляної маси), які посудина могла отримати в цілій формі або вже в розбитому стані. Співвідношення фрагментів посуду звичайного та вторинного обпалення ілюструють матеріали Канівського могильника 36 і 64% та Обухівського 39 і 61% відповідно. Майже такі ж властивості мають й інші речі — фрагментованість, сліди дій вогню, руйнації (оплавлене бронза, скло, гнуте залізо, перепалені мінерали та ін.). Кальциновані кістки за ступенем обпаленості відповідають стану кісток з поховань. Звичайно кістки невеликого розміру. Приналежність кісток у більшості випадків залишається невизначеню. Відомі лише окремі визначення кісток із шару могильників — у заповненні ями з ТП № 28 в Кам'янці-Анчекрак³¹ та культового шару з Канева. У першому випадку вони висвітлені як кістки тварини та птаха, у другому — як кістки людини³².

Залишки вогнища у вигляді попелу, золи, обувглених частин дерева, дільниць сбапленої землі, шлакоподібних утворень зустрічаються в заповненнях ям з ТП або ТС, рідше у верхніх горизонтах за межами поховань. Але зазначимо, що під час дослідження могильника в Каневі на розкопі, де поєднуються ТП та ТС, вкрашення вуглини (розміром до 0,5 см) зафіксовано при огляді профілів стінок розкопу до глибини 0,5 м практично в усіх квадратах.

Під залишками «поховань» споруд ми умовно об'єднали нечисленні знахідки каміння, обпаленої глини, які зустрічаються у верхніх шарах могильника без визначеного зв'язку з якимось похованням (наприклад — Балцати 11, Осельська, Косанове).

Таким чином, склад знахідок із шару чернігівських могильників за своїм функціональним призначенням практично відповідає інвентарю окремих поховань. Стан збереженості наближує їх до похованального інвентаря кремації. Крім того, він включає до себе кальциновані кістки, залишки вогнища, «поховань» споруд» та невизначені речі. Для цієї частини знахідок також характерна наявність слідів дій вогню.

Аналізуючи знахідки із шару, слід звернути увагу на ті з них, що походять із заповнень ям з ТП. Їх наявність там, як зазначалось, синхронізує процес утворення шару та функціонування могильчика. Крім того, дослідники вже звертали увагу, що в заповненнях ям можуть знаходитись фрагментовані речі з похованального інвентаря самого поховання (звичайно це уламки великих розмірів без слідів дій вогню). Походження цих речей відносно зрозуміле — пошкоджений інвентар ТП. Але в похованнях фіксуються фрагменти кальцинованих кісток, оплавлене скло, бронза, дрібні фрагменти перепаленої кераміки, вугілля (зазначимо, що знахідки зустрічаються і в непошкоджених похованнях — Обухів 1а, пл. 36, 38³³, Канів, п. 17³⁴). Тобто речі не характерні для ТП, що потрапили туди, ймовірно, з верхнього шару прилеглого ґрунту. По відношенню до ритуалу конкретного поховання з ТП вони мають випадковий характер.

Нижче розглянемо, наскільки відповідають перелічені особливості шару поглядам на природу його походження, висловленим в літературі. В цілому їх три: проведення обряду тризни за небіжчиком після завершення поховань (Федоров—Симонович—Кравченко), наслідок зруйнування ТС оранкою (Кухаренко—Рафалович—Вернер) та спроба розчленувати масив шару на серію ТС особливого типу (Махно).

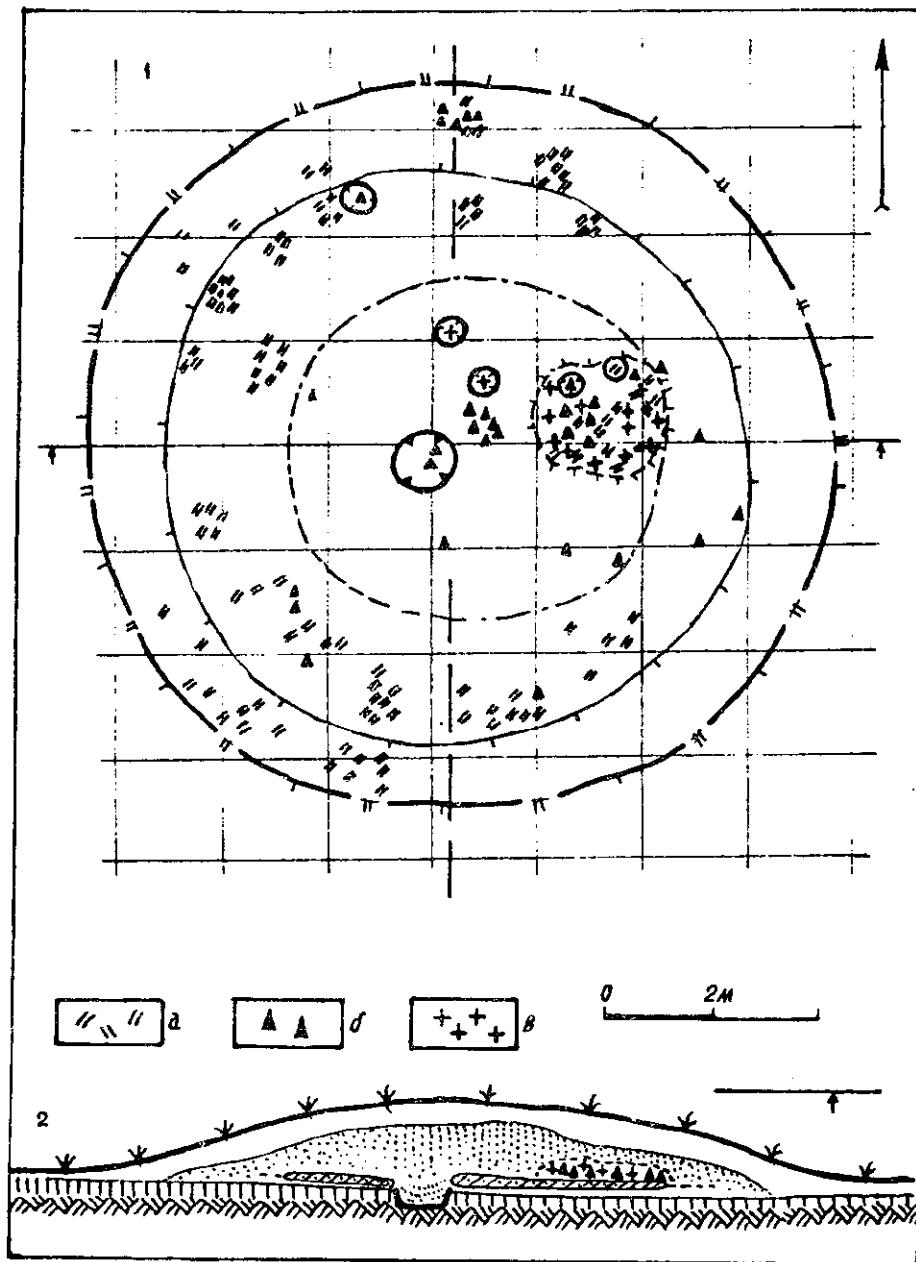

Рис. 4. План та розріз залишків трупоспалення на місці під земляним насипом культури карпатських курганів в с. Пилипи, група Б, курган 1 (за Л. В. Вакуленко).
а) кальциновані хістки, б) вугілля, в) уламки посуду

Гадаємо, що аргументаціяожної із запропонованих гіпотез добре відома, тому обмежимось лише аналізом аспектів, які суперечать цим поглядам.

Ідея тризни екстрапольована з етнографічних спостережень за помінальними звичаями румунських циган-язичників³⁵. Але спочатку це стосувалось пояснення археологічних комплексів так званих «тризнових ям». Пізніше поняття тризни (тризнового шару) було асоційовано з іншим комплексом знахідок — розбитим, перепаленим посудом та іншими речами, який розглядався як «результат однотипного ритуалу», умовно позначеного як тризна³⁶. Однак, як ми бачимо, шар переважно концентрується на біритуальних ділянках могильника, відомі випадки відсутності тризни над ТП (переважно на ділянках, де немає спалень). Шар на могильнику з'являється там, де є

скупчення, концентрації ТС. Його інтенсивність пропорційна кількості кремацій. У тих випадках, коли шар пов'язаний з ТП, його розміщення нагадує хаотичні включення в ґрунт ями, а не акуратно закопані залишки їжі та посуду. До того ж «харчова атрибутика» тризни у переважній більшості представлена посудом, дуже рідко кістками від м'ясної їжі (за межами поховань їх майже немає). Наявність у шарі кальцинованих кісток за таких умов залишається непоясненою. Склад знахідок із шару більше нагадує рештки поховання, до того ж за звичаєм спалення. Також залишається непоясненою наявність «тризнового» шару поряд спалень — значні концентрації на великих площах і приблизно однаковому рівні (рис. 5, б; табл.).

Культовий шар внаслідок тривалого руйнування оранкою³⁷ також не зовсім відповідає його реальним характеристикам. Глибина оранки звичайно знаходить вище межі розміщення основного масиву знахідок. У всякому випадку перебільшувати значення оранки не слід, оскільки радіус розтяжки плугом невеликий³⁸. Крім того, навіть за таких умов у горизонті орного шару

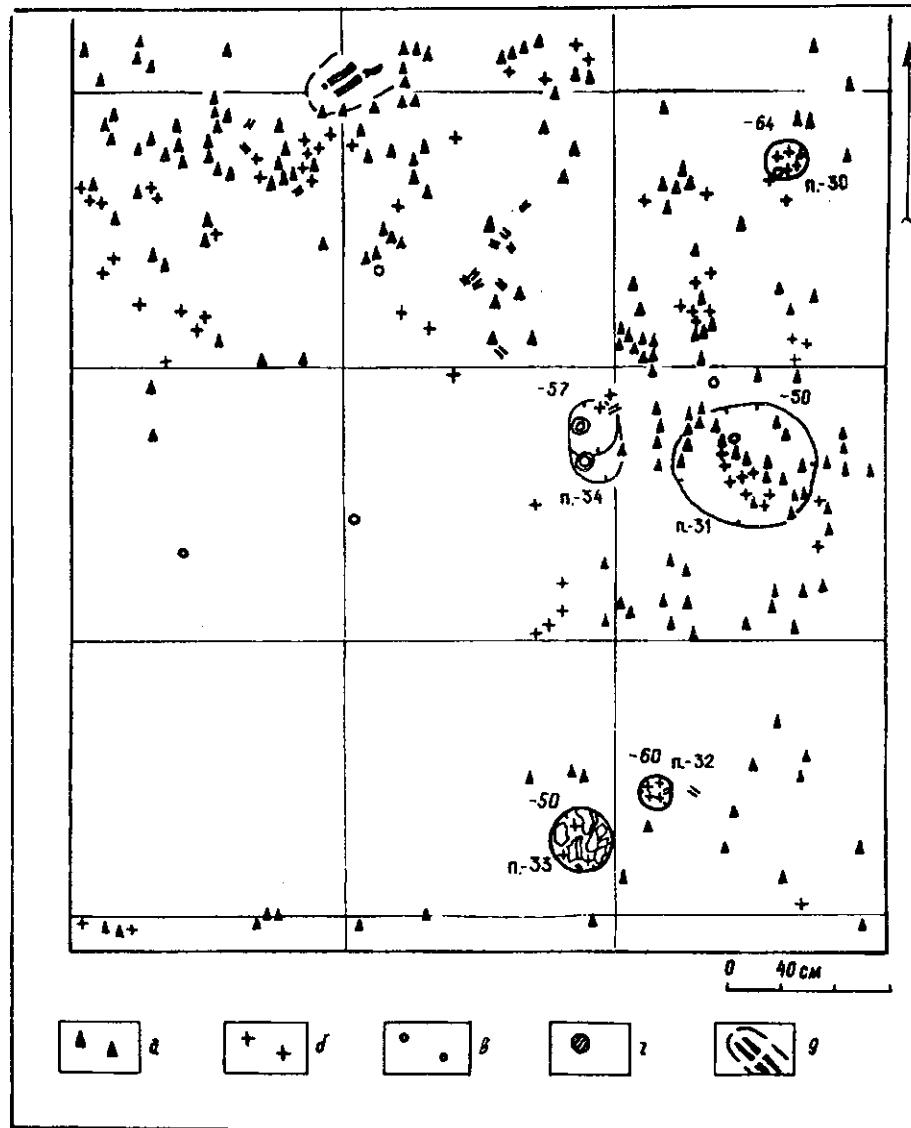

Рис. 5. Розташування знахідок з культурного шару та поховань на могильнику Обухів 1а, розкоп Г—84 (суцільна фіксація знахідок після першого штику).

а) уламки посуду, б) кальциновані кістки, в) індивідуальні знахідки, г) комплекси, визначені як трупоспалення, д) трупопокладення.

деякі ТС (наприклад, урнові) іноді зберігають деталі, які, згідно з теорією руйнування, навряд чи збереглися б — покриття урн, цілі урни та посудини-стравниці, компактні скupчення кальцинованих кісток (Оселівка, п. 50; Балцати 11, пп. 36, 53, 56; Лохвиця, пп. 1, 2, 10). У той же час багато прикладів, коли посуд з ТС, розміщений нижче горизонту оранки, має виразні сліди руйнування і фрагментованості, які він, безумовно, мав уже на час поховання в землі (Ружичанка, п. 22; Косанове, п. 42; Оселівка, п. 6, 10, 20, 67). Про те, що переоцінювати фактор руйнування не слід, свідчить і відносно добра збереженість поховань з ТС на незначній глибині, що збігається з глибиною ТС та шару: Косанове, пп. 2—4, 6, 10, 23, 25, 16³⁹, Данчени, пп. 23, 84⁴⁰.

Точка зору про неймовірну кількість поховань з так званими «розсіяними кісточками»⁴¹, на наш погляд, має інтерес як спроба розчленування суцільної тканини культового шару, використовуючи його об'єктивні показники. Помилка в тому, що ці показники зведені в абсолют: кожна кісточка — поховання, кожний черепок — кенотаф або поховальний інвентар, поглибині статистичні групи — хронологічні горизонти⁴². Природно, що фактологічна база тут буде залежати на ретельній фіксації артефактів і в цьому розумінні бездоганна. Але відсутнє головне — реконструктивний цикл усвідомлення зафікованих явищ, їх співвідношення з історичними реаліями та характером археологічного комплексу. Серед «маси» подібних поховань є й безумовні захоронення, але більшість з них не має чітких ознак, що дозволяли б об'єднувати їх у комплекси індивідуальних ТС. Ми не можемо погодитись з таким розумінням кремації, точніше його різновидом тому, що:

по-перше, накопичений досвід дослідження пам'яток із спаленнями за свідчує, що поховання як ритуальна подія повинне вичленовуватись з навколо лишильного середовища — скупченням перепалених кісток (урни, лінзи і т. ін.), межами ям та вогнища насипом, огорожею, складом інвентаря;

по-друге, шлях формального підходу через тотожність кісточки — небіжчик — тупиковий. За такої умови ми повинні рахувати, скільки померлих знаходяться в одній урні (скупченні) та поблизу неї. Крім того, маємо поховання, де окремі кісточки знаходяться за 20—40 см від основного скупчення, обмеженого урною або іншою місткістю, що не збереглася. Як бути з цими похованнями?

З останньою точкою зору ми підійшли до проблеми диференціації (вичленування) поховань з кремаціями на могильниках черняхівської культури, на складність і необхідність дослідження якої звертали увагу багато черняхівців⁴³. Від її вирішення в значній мірі залежить питання археологічних класифікацій залишків спалення та об'єктивності історичних реконструкцій черняхівського суспільства. На даний час ми маємо кілька типологій черняхівських трупоспалень. Так, Е. А. Симонович, спираючись на центральноєвропейські розробки, пропонував виділити три типи ТС (за способом розміщення кісток в похованні) — урнові, ямні та ямні, прикриті черепками⁴⁴, Н. М. Кравченко (за способом захоронення кісток, положенням урни та розмірами поховальних ям) виділила понад 20 типів⁴⁵. Нагадаємо, що ці загальні класифікаційні схеми диференціюють весь масив черняхівських спалень. Кожна з типологій побудована на основі особливого сполучення ознак, що утворюють окремі типи, статистичні показники яких побудовані на кількості індивідуальних поховань.

Поряд з групою комплексів безумовних поховань (урнові, компактні скupчення) є цілий ряд ознак (хаотичне розміщення кісток, черепків та інших залишків), які умовно об'єднані в різні групи поховань або ж інтерпретуються як залишки тризнового-культурного шару. Для цієї групи немає чітких меж, що об'єднували б їх в більш-менш правдоподібні комплекси. З іншого боку, складність розчленування їх пов'язана з аналогічним складом залишків шару та спалень⁴⁶. Простежити дискретність між ними надзвичайно складно, не порушивши при цьому систему взаємоз'язку всіх елементів могильника. Шляхи чисто формального підходу та спроби пов'язати збіг ознак живої та мертвої поховальної моделі або не відповідають дійсності, або не пояснюють системоутворюючою ланки явища, що спо-

стерігається. Гадаємо також, завдяки цим обставинам, поки що знахідки «за межами» поховань умовно поєднані в поняття комплексу «шару могильника». Спроби реконструювати його історичну детермінанту не пояснюють всіх елементів археологічного комплексу черняхівського могильника.

У цій статті ми не ставимо за мету повністю пояснити механізм утворення цього явища. Спробуємо, спершись на об'єктивні уявлення про «шар», проаналізувати одну з його головних рис. Вище зазначалось, що одна з особливостей археологічного комплексу шару — це його зв'язок з вогнем — сліди дії вогню, пошкодження, планіграфічна та стратиграфічна наближеність до ТС, та схожий з ними склад знахідок. Спробуємо відновити цей зв'язок.

За більшістю думок, черняхівські поховання є результатом кремації на стороні, залишки якої потім перенесені на територію могильника. Виняток становлять поодинокі підкурганні поховання з обрядом кремації на місці в Башмачці⁴⁷, Військовому⁴⁸. За таких умов логічний пошук пояснення появи шару на могильнику через вторинні, не пов'язані безпосередньо з ритуалом поховання, дії — тризна, руйнування або ж пояснення неймовірною кількістю поховань. До перелічених вище недоліків цих точок зору додамо, що важко уявити, щоб такі незначні (та безсистемні) речі, як дрібні фрагменти кераміки, крапельки скла, бронзи, окремі кісточки, вуглинки вибралися з вогнища і розкидалися у великих заглибленнях поблизу майбутнього поховання, а потім закуповувалися (проблема нижньої межі шару). Плани суцільної фіксації знахідок на могильниках з'ясовують, що безперечні (локалізовані) залишки ТС супроводжують своєрідні мантії з таких знахідок (рис. 5, 6).

Нам здається, що зняти більшу частину протиріч між особливостями шару та типологічною різноманітністю черняхівських трупоспалень можливо, якщо припустити використання іншої моделі ритуалу спалення — кремації небіжчиків на місці поховання. Найближчі аналогії такій моделі можна знайти в поховальних комплексах спалень, що опинилися під земляними насипами безпосередньо після завершення спалення. Подібні поодинокі поховання є в черняхівській культурі — Військове, Башмачка, Александровка, можливо Новопокровське⁴⁹. Найбільш близькі за територією та часом подібні моделі ми знаходимо в поховальних пам'ятках культури карпатських курганів⁵⁰, частково серед підкурганних пам'яток римського часу Польщі⁵¹, о. Готланд, Південній Скандинавії⁵².

Для кращого сприйняття співвідношення археологічного комплексу черняхівських спалень та їх історичної відповідності спробуємо описати послідовність ритуалу спалення за матеріалами карпатських курганів та можливими при цьому варіаціями його археологічних залишків. Морфологічна класифікація та опис цього ритуалу виконані в праці М. Ю. Смішко. Ми використали її з невеликими доповненнями та корекціями⁵³.

Спалення відбувалося в межах могильника, місце майбутнього вогнища іноді позначали на поверхні (рівчиком, кам'яною огорожею). Поховальне вогнище розміщували на рівні давньої денної поверхні (рідше на підсипку, можливо невеликому заглибленні). На вогнище клали померлого та поховальний інвентар. Можливо, під час горіння відбувалася тризна, залишки якої попадали у вогонь. Після спалення залишки вогнища могли одразу перекрити земляним насипом (т. з. вогнища в положенні *in situ* приблизно 30%) або ж проводили ще ряд дій (70%, умовно позначені як стадія «збирання кісток»). В іншому випадку вогнище, як правило, згортали вбік (одне або більше скupчень на поверхні або в ямках, що складалися з вугілля, дрібних кальцинованих кісток, уламків посуду та речей). Зібрани кістки розміщували в ямці, урні, на рівні денної поверхні (найчастіше це комбінації з цих елементів — урна та ямка, урна та урна і т. ін.). Досить часто до відібраних кісток додавалися й речі. На завершення місце вогнища перекривали земляним насипом. Для археологічних комплексів зазначимо, що близько 30% залишків спалень облищені на рівні денної поверхні, в інших випадках певна частина спалення оминялася нижче цього рівня, але не набагато.

Ритуал як послідовний ланцюг дій досить простий — речі (покійник), збір кісток та їх поховання, (насип). Але його археологічний комплекс неймовірно складний. Додамо, що відомі підкурганні черняхівські поховання із спален-

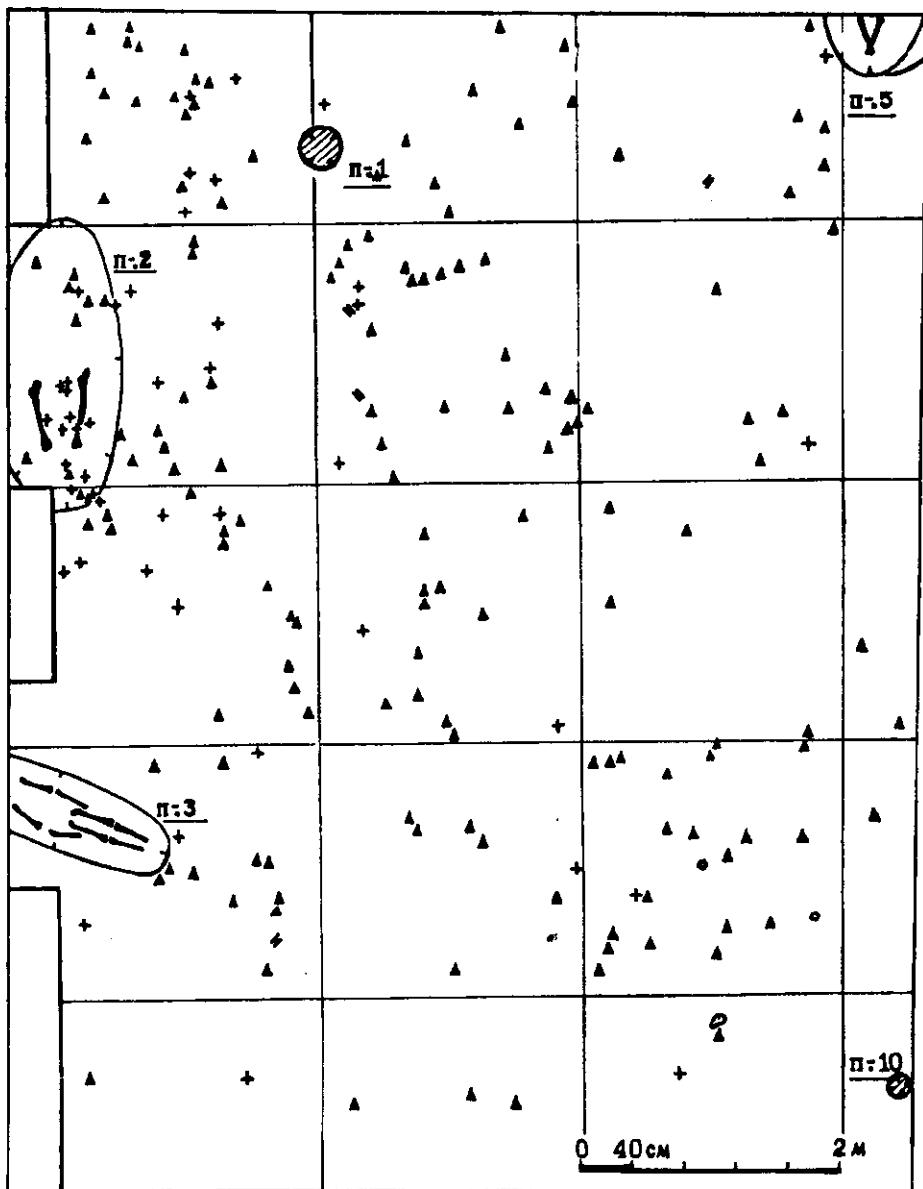

Рис. 6. Розташування знахідок з культурного шару та поковань на могильнику в Каневі (суцільна фіксація після першого штику).
Умовні позначення на рис. 5.

ням повністю відповідають описаному вище ритуалу. Відволікаючись від контурів насипу та використовуючи методику польових досліджень могильників «поля поховальних урн», виділити комплекс індивідуального спалення досить важко. Для прикладу проаналізуйте план та розріз типового карпатського кургану — Пилипів⁵⁴, Ізи⁵⁵ (рис. 4). За таких умов на площі одного кургану можна виріznити мінімум 3—4 «спалення». Хоча в дійсності ми маємо справу з одноразовим похованням і в більшості випадків — індивідуальним. Це засвідчує антропологічний аналіз кісток та склад поховального інвентаря⁵⁶.

Характер шару та виокремлені спалення на черняхівських могильниках практично відповідають археологічному комплексу трупоспалення на місці. Відсутні або слабо позначені лише два елементи — земляний насип та залишки вогнища. На черняхівських могильниках насип не зафіксував в поло-

женні *in situ* фінальну стадію спалення — залишки вугілля та золи в такому вигляді, як вони збереглися в підкурганних похованнях. Залишені на поверхні вугілля, зола, можливо, обпалені ділянки ґрунту, вимивалися, вивітрювалися з поверхні⁵⁷. На поверхні залишилися рештки, що не піддаються руйнуванню,— кістки, кераміка, речі. Окрім фракції вогнища могли зберегтися в невеликих заглибленнях, що опинилися нижче рівня давньої денної поверхні (заглиблення для решток вогнища, ґрунт у заповненнях ям з ТП, якщо вони відбувались поряд з місцями кремації). Усі ці рештки і створили комплекс культового шару, з яким нам доводиться стикатися в процесі розкопок.

Про можливість такої моделі обряду вказують наступні елементи археологічного комплексу черняхівських могильників:

— нижня межа поширення основного масиву знахідок з шару. Вони могли опинитися там за умови, якщо рівень давньої поверхні знаходився безпосередньо на цій глибині. Незначна глибина спалень відповідає такому припущення, за яким частина з них залишалася на поверхні (як скупчення з кісток та решток вогнища, що інтерпретуються нами як шар або спалення з розсіяними кістками) або закопувались дещо нижче давньої поверхні (які відповідають урновим або ямним похованням). Про те, що рівень давньої поверхні не відповідає сучасному і знаходився глибше, дозволяють стверджувати також спостереження за культурним шаром черняхівських поселень, де вона дорівнює в середньому глибині $0,5 \pm 0,2$ м⁵⁸. Спостереження ґрунтознавців за інтенсивністю та напрямком росту гумусного шару також не виключають можливості його «зростання вгору»⁵⁹;

— відомі випадки близько розташованих скупчень кальцинованих кісток, що перекривалися знахідками фрагментів від однієї посудини: Каборга IV, п. 5⁶⁰, Обухів 1а, п. 32—33⁶¹;

— характер та кількість знахідок із шару, а саме: незначні розміри, сліди вторинного спалення, отримані в фрагментованому стані (виключає елемент руйнування), значна кількість (у деяких квадратах, прилеглих до залишків спалення до 50—70 одиниць). Навряд чи вони вибиралися з вогнища спеціально для того, щоб потім розкидати їх на значній площині. У всякому випадку на могильниках з безперечними залишками спалення на стороні нічого схожого ми не спостерігаємо — зарубинецька культура, раннього залізного віку, епохи енеоліту-бронзи⁶².

Закінчуєчи характеристику культового шару на черняхівських могильниках, наголосимо, що це самостійне і унікальне явище, яке потребує ретельного підходу в дослідженні. Необхідне обов'язкове застосування точних методів його фіксації в польових та лабораторних дослідженнях.

Згідно даних, які ми маємо на цей час,— природа походження шару неоднорідна. Все, що виходить за межі традиційних складів комплексу поховання, умовно об'єднується зараз в поняття культового шару могильника — знахідки у верхніх горизонтах могильника, заповнених ям ТП та просто культових. Слід казати про багатофакторність у формуванні комплексу шару. Як нам здається із наведеної вище — провідна роль в його утворенні належить обряду кремації на місці поховання (в археологічному відношенні його рештки). Але, можливо, що частина шару утворилася внаслідок ритуального руйнування ТП. Не слід також виключати і якісь елементи тризни, що проводили під час або після захоронення. І, нарешті, слід враховувати фактор руйнування, який, на наш погляд, значно деформує первісну ситуацію. Ми розглянули досить ретельно лише один з можливих чинників, що вплинули на появу культового шару. Погоджуючись із запропонованою логікою пізначення та моделлю проведення обряду кремації, ми можемо переходити до наступних етапів досліджень, пов'язаних з переусвідомленням археологічних комплексів черняхівських спалень та їх історичних детермінант.

Примітки

¹ Кухаренко Ю. В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном // СА.— 1955.— Т. XXII.— С. 142; Сымонович Э. А. Магия и обряды погребения в черняховскую эпоху // СА.— 1963.— № 1.— С. 49—60; Кравченко Н. М. Касановский могильник: По материалам

раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг. // МИА.— 1967.— № 139.— С. 102, 103; Рафалович И. А. Данченко. Могильник черняховской культуры.— Кишинев, 1986.— С. 6, 7; Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры.— М., 1989.— С. 83 та ін.

² Кравченко Н. М., Томашевский А. П. Отчет о раскопках поселения и могильника черняховской культуры Обухов I и Обухов Ia в 1983 году // НА ІА АН України.— № 1983/121; Кравченко Н. М., Петраускас О. В. Отчет о раскопках поселения и могильника черняховской культуры Обухов I и Обухов Ia в 1984 г. // НА ІА АН України.— № 1984/195. Користуючись нагодою, висловлюю щиру подяку Н. М. Кравченко за можливість скористатися ненадрукованими матеріалами.

³ Петраускас О. В., Петропавловский А. Б. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры в г. Каневе (Канев — ул. Пушкина) в 1991 году // НА ІА АН України.— № 1991/50.

⁴ Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 93—111.

⁵ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 31.

⁶ Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— 1983.— Вып. ДІ—22.— С. 65, 98—102.

⁷ Герета І. П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и Вельбарская культура // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, Т. 2.— 1989.— С. 283—292.

⁸ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 58—85.

⁹ Нагадаємо, що верхній шар могильників після попереднього візуального огляду було знято за допомогою техніки.

¹⁰ Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники...— С. 93—110.

¹¹ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники...— С. 64, 66.— Рис. 21, 22 і далі.

¹² Герета І. П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника у 1978 р. // НА ІА АН України.— № 1978/34. Див.: Звіти про розкопки І. П. Герети могильника черняхівської культури Чернелів-Руський у 1978—1982 рр., що зберігаються в НА ІА АН України.

¹³ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

¹⁴ Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 53.

¹⁵ Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры.— С. 126.

¹⁶ Магомедов Б. В., Рыжов С. Н., Лабай Б. И. Отчет Винницкого отряда Лесостепной Правобережной экспедиции в 1983 г. // НА ІА АН України.— № 1983/17а.— С. 4.

¹⁷ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

¹⁸ Магомедов Б. В. Каборга IV...— С. 53.

¹⁹ Магомедов Б. В., Рыжов С. Н., Лабай Б. И. Указ. соч.— С. 3.

²⁰ Сымонович Э. А. Отчет о работах на могильниках первых веков н. э. в пос. Каменек у овчарни с-за Приднепровский в районе Гавриловки, проводимых Скифской Степной экспедицией ИИМК АН СССР за 1953 год // НА ІА АН України.— № 1953/3.— С. 6.

²¹ Рикман Э. А. Балцаты II. Могильники черняховской культуры.— М., 1989.— С. 130.

²² Кухаренко Ю. В. Указ. соч.— С. 142.

²³ Рафалович И. А. Данченко...— С. 6.

²⁴ Магомедов Б. В. Каборга IV...— С. 53.

²⁵ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

²⁶ Магомедов Б. В., Рыжов С. Н., Лабай Б. И. Указ. соч.— С. 10.

²⁷ Кухаренко Ю. В. Указ. соч.— С. 142.

²⁸ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

²⁹ Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 51—55.

³⁰ Кравченко Н. М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследование социально-исторических отношений в археологии.— К., 1987.— С. 211—213.

³¹ Магомедов Б. В. Черняховская культура...— С. 37.

³² Визначення, проведені науковим співробітником Інституту археології АН України П. М. Покасом.

³³ Кравченко Н. М., Шишкін Р. Г., Петраускас О. В. Отчет о полевых работах археологической экспедиции Киевского пединститута им. А. М. Горького в 1988 г. // НА ІА АН України.— № 1988/112.— С. 5.

- ³⁴ Петраускас О. В., Петропавловский А. Б. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры в г. Каневе...— С. 21, 11.— Табл. XXX.
- ³⁵ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— С. 88, 89.
- ³⁶ Кравченко Н. М. О методике социологического анализа...— С. 212, 213.
- ³⁷ Рафалович И. А. Данчены...— С. 6; Werner J. Danceny und Brangstrup // Bonner Jahrbücher.— 1988.— № 188.— С. 244.
- ³⁸ Спостереження за «плямами» глинобитних будівель наземного типу свідчать, що він не перебільшує 1—2 м від головного масиву завалів глини. Деяло більша площа поширення інших знахідок над об'єктами — приблизно 4—6 м, що, однак, могло пов'язуватись з господарчою територією подвір'я.
- ³⁹ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 78, 79.
- ⁴⁰ Рафалович И. А. Данчены...— С. 33, 44.
- ⁴¹ Проблема поховань з так званими «розсіяними кісточками» виникла у вітчизняній археології під впливом польських дослідників. Гадаємо, що в східноєвропейській інтерпретації цього типу спалень у кожному випадку маємо справу з індивідуальним (авторським) складом ознак, що об'єднуються в цей тип (Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА.— 1970.— Вып. 121.— С. 44—51; Махно Є. В. Типи поховань та планування компаніїцевського могильника // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 87—95; Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.— С. 72, 73). У всякому випадку черняхівські типи цих спалень не зовсім відрізняють складу комплексів поховань типу «ogromne szczupłe wypełnisko w płytach grobach nieckowatych» (Szydłowski J. Ze studiów nad ciałopątnym obrzadkiem pogrzebowym kultury przeworskiej // Archeologia Polski.— 1964.— Т. 9.— Z. 2.— S. 447), а також — Brandschut — та — Brandschicht = (Almgren O. Die ältere Eisenzeit Gotlands.— Stockholm., 1914.— 1. Hefte.— 1914.— S. 50).
- ⁴² Махно Е. В., Сикорский М. И. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на левобережье Днепра // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— S. 249—252.
- ⁴³ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 102; Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда...— С. 72.
- ⁴⁴ Сымонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на нижнем Днепре // МИА.— 1960.— № 82.— С. 119.
- ⁴⁵ Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда сожжения...— С. 48.— Рис. 13.
- ⁴⁶ Кравченко Н. М. О методике социологического анализа...— С. 213.
- ⁴⁷ Смиленко А. Т. Погребение в с. Башмачка // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 13—23.
- ⁴⁸ Бодянский А. В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье // АИУ за 1967.— К., 1968.— Т. 2.— С. 172—176.
- ⁴⁹ Кухаренко Ю. В. Ново-Покровский могильник и поселение // Археология.— 1952.— Т. VI.— С. 33—50.
- ⁵⁰ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1969; Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.— С. 34—42.
- ⁵¹ Kokowski A. Zagadnienie interpretacji kulturowej materialow z młodszego okresu rzymskiego typu Lukawica // Archeologia Polski.— Т. XXXIII.— 1988.— Z. 1.— S. 165—168.
- ⁵² Almgren O. Op. cit.— S. 49, 50.
- ⁵³ Смішко М. Ю. Карпатські кургани...— С. 60—85.
- ⁵⁴ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 136, 137.— Рис. 23.
- ⁵⁵ Катигорошко В. Г. Итоги изучения могильника Изя 1 в Закарпатье // СА.— 1980.— № 1.— С. 229—247.
- ⁵⁶ Смішко М. Ю. Карпатські кургани...— С. 76, 77; Катигорошко В. Г. Итоги изучения могильника Изя 1...— С. 239.
- ⁵⁷ Szydłowski J. Ze studiów...— С. 447.
- ⁵⁸ Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // МИА.— 1967.— № 139.— С. 144—159; Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культуры // Kultura wielbarska z młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— С. 233.
- ⁵⁹ Возраст и эволюция черноземов.— М., 1988.— С. 108.
- ⁶⁰ Магомедов Б. В. Каборга IV...— С. 33.
- ⁶¹ Кравченко Н. М., Петраускас О. В. Отчет о раскопках в 1984 году.— С. 17.
- ⁶² Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— Вып. Д1—19.— 1964.— С. 22, 23;

Крушельницька Л. І. Могильник конца бронзового века в Сопоте // Slowenska archeologia.— Т. XXVII.— 1979.— С. 291. Захарук Ю. М. Софіївський тіlopальний могильник // АП.— 1952.— № 4.— С. 112—120; Даніленко В. М., Макаревич М. Л. Червонохутірський могильник мідного віку з тіlopаленням // АП.— 1956.— Вип. 6.— С. 92—98.

O. V. Petrauskas

О «КУЛЬТОВОМ СЛОЕ» И ПОГРЕБЕНИЯХ С ТРУПОСОЖЖЕНИЯМИ НА МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ.

В статье рассматриваются объективные характеристики одного из элементов могильников черняховской культуры, т. н. «культурного слоя». Характеристика представлена по трем основным параметрам — планиграфическое и стратиграфическое положение на могильнике, а также состав и характер сохранности находок из слоя. Описание произведено с учетом уже опубликованных памятников, архивных и фондовских материалов, а также результатов полевых исследований автора. Представляется, что в значительной своей части археологический комплекс слоя имеет явную связь с остатками трупосожжений. Проведенный анализ показал, что комплекс черт, характеризующих явление, не соответствует принятым в литературе представлениям о причинах, повлиявших на его образование. Представляется, что значительная часть противоречий, возникающих между объективными показателями культового слоя (и всего могильника как целостного комплекса) и его реконструируемой исторической детерминантой возможно снята, если допустить использование носителями черняховской культуры иной модели обряда трупосожжения. Общепринято рассматривать сожжения культуры как остатки кремации на стороне. Характеристики слоя дают основания для предположения о том, что кремация могла совершаться на месте захоронения.

O. V. Petrauskas

CONCERNING THE «CULT LAYER» AND BURIALS WITH CORPSE CREMATION FROM BURIAL MOUNDS OF THE CHERNYAKHOV CULTURE

Objective characteristics of one of elements from burial mounds of the Chernyakhov culture, the so-called «cult layer», are considered in the paper. Characteristics are represented by three main parameters: planigraphic and stratigraphic position on the mound, composition of findings from the layer and type of their safety. Description is made with allowance for the already published relics, data from archives and funds. It is found that the archaeological set of the layer has obviously been connected with corpse cremation remains. The carried analysis has shown that a set of attributes characterizing the phenomenon is not in compliance with data from literature on reasons induced its formation. A considerable part of contradictions which arose between objective parameters of the cult level (and the whole mound as an integral set) and its reconstructed historical determinant may be removed if assume another model of corpse cremation rite used by carriers of Chernyakhov culture. It is generally accepted to consider culture cremation as remains of by-side cremation. Characteristics of the layer permit supposing that cremation might be made on the very burial place.

Одержано 11.12.92

ВІЙСЬКОВА СПРАВА РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ АЛАНІВ ПОДОНЯ

А. В. Криганов

У статті наведена характеристика комплексу боєвих засобів ранньосередньовічних аланів Подоння, а також здійснена спроба реконструкції видового і соціального складу їх війська.

Іраномовні алани були одними з основних етнічних компонентів салтово-маяцької культури середини VIII — середини X ст., яка охоплювала степові і частково лісостепові простори Подоння — Приазов'я¹. Аланський варіант вказаної культури займає лісостепову смугу Подоння, головним чином верхів'я Сіверського Дінця та басейн Осколу, де виявлена більшість відомих ката콤бних могильників з прилеглими до них селищами та городищами.

Вивчення військової справи аланів Подоння почалось практично з моменту відкриття Верхньосалтівського некрополя (1900 р.). Вже перший його дослідник — В. А. Бабенко — описав знайдене в катакомбах озброєння, порівнюючи його з синхронним північноказильким. Він спробував використати інвентар поховань воїнів для соціальної характеристики ранньосередньовічного населення Верхнього Салтова і реконструкції видового членування війська. Факт знахідок шабель В. А. Бабенко навів як доказ того, що салтівці були кочівниками.

Відомості про зброю та кінське спорядження з Верхнього Салтова широко використовувались в статтях В. В. Арендта і А. А. Захарова², які були надруковані в середині 30-х років в Угорщині і присвячувалися в цілому угорській тематиці. Як позитивний момент треба відзначити те, що цими працями було введено до наукового обігу новий, досить багатий і цікавий матеріал. Проте деякі висновки і, головним чином, методологічні посилення авторів були піддані слушній критиці в радянській археологічній літературі³.

Значним внеском у вивчення цієї проблеми є праці М. Я. Мерперта, які базувалися в основному на колекціях з Верхнього Салтова. Дослідник спробував довести походження різних видів зброї та кінського спорядження, поставив питання, пов'язані з характеристикою соціального та видового поділу війська салтівців⁴. Але деякі положення М. Я. Мерперта потребують уточнення, оскільки при вирішенні проблеми генезису салтівських старожитностей він виходить з нині визнаної необґрунтованою концепцією про безперервний розвиток сармато-аланської культури у східноєвропейському степу протягом всього I тис. до н. е.⁵

Військова справа алано-болгарського населення Сіверського Дінця розглядалась в дослідженнях Б. А. Шрамка, який охарактеризував комплекс озброєння салтівців і визначив їх військо як переважно легку кавалерію⁶.

Зброянавство і в цілому військова тематика займає значне місце в працях С. О. Плетньової, присвячених вивченю салтово-маяцької культури. Автором була використана значна кількість нового матеріалу, головним чином з Дмитрієвського могильника. С. О. Плетньова простежила типологічні зміни в часі окремих категорій зброї та кінського спорядження, відзначила найбільш характерні риси набору озброєння аланських ратників. На основі аналізу розподілу інвентаря в чоловічих похованнях аланських могильників нею були сформульовані висновки про соціальну і видову структуру війська салтівців, а також про роль військових атрибутів при похованні різних за віком груп воїнів⁷. Але треба зауважити, що узагальнюючий характер вка-

заних праць не дозволив дослідниці досить докладно зупинитися на військовій проблематиці.

Підсумовуючи стислий історіографічний огляд, треба, передусім, відзначити відсутність спеціальних робіт по даній тематиці, а також відносно вузьку базу (майже виключно матеріали Верхньосалтівського могильника). Однак за останні два десятиріччя внаслідок розкопок Верхньосалтівського, Старосалтівського, Дмитрієвського, Маяцького, Нижньолуб'янського і Ютанинського могильників колекція аланського озброєння значно збільшилась як кількісно, так і якісно*. Все це й зумовлює актуальність запропонованої статті. При її написанні автор ставив перед собою два основних завдання: по-перше, дати вичерпну характеристику комплексу бойових засобів аланів Подоння, по-друге, спробувати визначити видову структуру і, наскільки це можливо, соціальний склад аланського війська.

Судячи з археологічних даних, набір озброєння донських аланів включав зброю дальнього (луки із стрілами, сагайдаки) та близького (клинкова ключо-рубляча зброя, сокири, списи й кістені) бою. Відомості про засоби захисту практично відсутні. Атрибутами військової екіпіровки було також кінське спорядження: сідла, стремена, вудила, різноманітні пряжки й з'єднувачі ременів.

Від луків збереглися тільки кістяні накладки (13 наборів), що демонструють деяку своєрідність конструкції цієї зброї у аланів. Так, з восьми пар кінцевих накладок тільки одна представлена традиційними боковими, решта — фронтальні (рис. 1, 3). На півдні Східної Європи аналогічні екземпляри відомі тільки в салтівському Сухогомільшанському могильнику⁸. В деяких наборах були досить довгі (до 20 см) накладки, що розширяються до одного кінця (рис. 1, 5). Вони, мабуть, закріплювались на фронтальній стороні плечей лука і надавали йому додаткової пружності. Подібні накладки зафіксовані на луках північноказахських аланів⁹. Серединні бокові мають звичайну для цього часу асиметрично-овальну форму, але в одному випадку були дугоподібними (рис. 1, 4).

Дані про налуччя відсутні. Не виключено, що до них належали невеликі бронзові дужки, в одній з яких зберігся клаптик шкіри (рис. 2, 7, 8).

Всі знайдені наконечники стріл (блізько 100 екз.) — залізні, держакові. Переважна більшість (97,2%) з них — трилопатеві: трикутні (рис. 2, 1) або кілоподібні вузькі (рис. 2, 4). Наявні лише два пласких ромбоподібних (рис. 2, 2) і один бронебійний ромбічного перерізу й ланцетоподібною формою пера (рис. 2, 3).

Від сагайдаків збереглися залізні петлі (рис. 2, 5, 6) й пластини з двома заклепками (рис. 2, 9), залізні й бронзові гаки (рис. 1, 10—13), кістяна накладка (рис. 2, 23). За матеріалами розкопок Дмитрієвського могильника реконструйовано шкіряний сагайдак з так званою кишенею, корпус якого звужується до закріпленого залізною обоймою дна¹⁰. Здається, однак, що така форма навряд чи могла існувати, оскільки в подібних сагайдаках стріли складалися наконечниками угору, а для запобігання деформації їх оперення нижня частина футляра завжди була розширеною.

Ключо-рубляча зброя донських аланів включає мечі, шаблі й кинджали.

Меч представлений єдиним екземпляром з Дмитрієвського могильника. Він має довгий клинок лінзоподібного перерізу, пряме перехрестя й колодочковий держак з отвором (рис. 1, 1).

Усі шаблі (30 екземплярів різного стану збереження) — слабозігнуті, з дволезовим кінцем, з прямим або трохи нахиленим у бік леза держаком. Перехрестя прямі, зірдка з розширеннями на кінцях. Подекуди зафіксовані залізні або бронзові навершя. На руків'ї шаблі із Верхнього Салтова (роздкопки В. А. Бабенка 1911 року, катакомба № 1) було срібне грушоподібне навершя, чотири шипи й обруч (рис. 1, 2). Основними матеріалами для виго-

* Загалом в статті враховано 738 одиниць озброєння і кінського спорядження з більш ніж 280 поховальних комплексів, а також культурних шарів поселень. Автор висловлює вдячність Г. Є. Афанасьеву, В. Г. Бородуліну і С. О. Плетньовій за можливість використати їх ненадруковані матеріали.

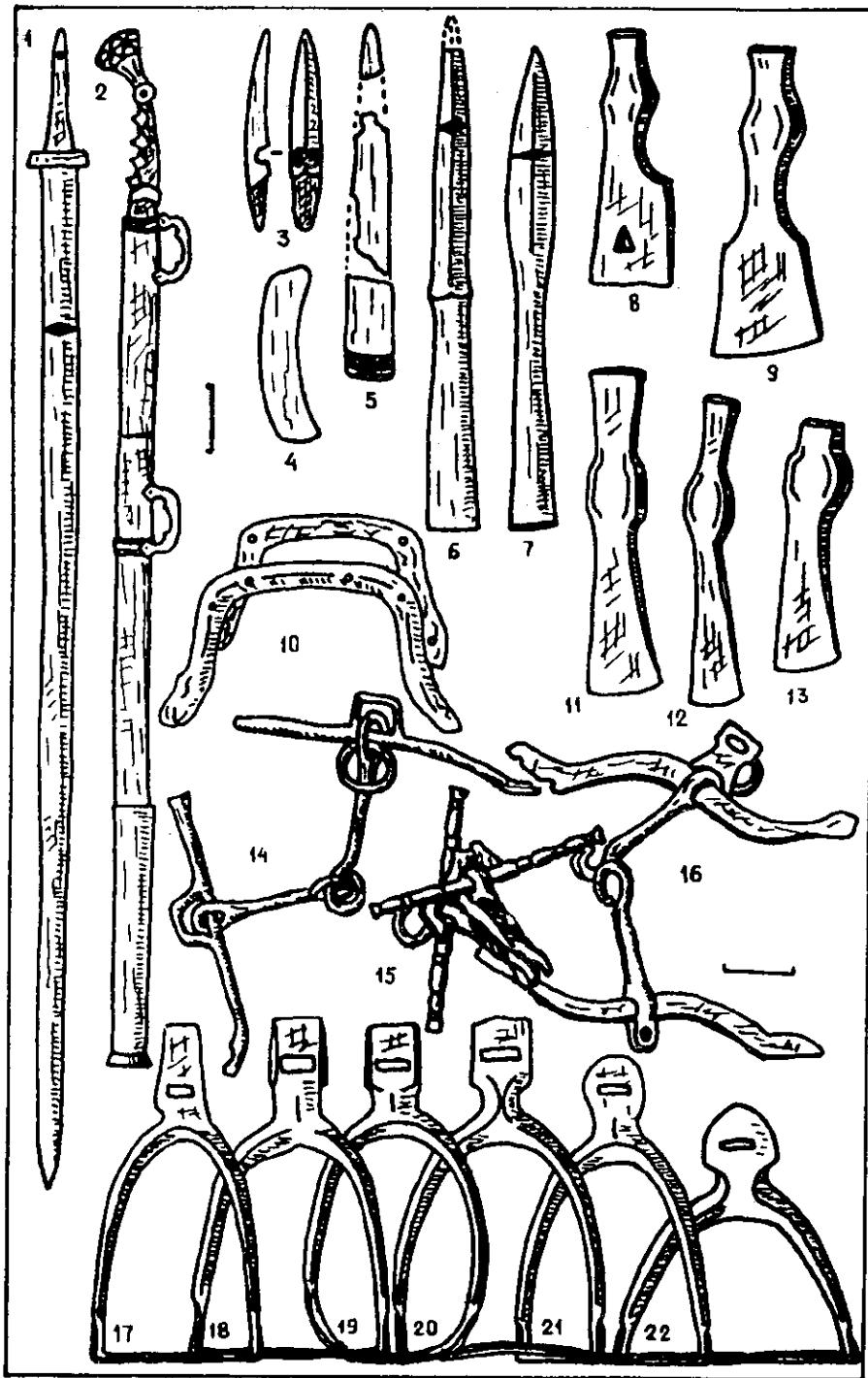

Рис. 1. Зброя та кінське спорядження аланів Подоння: 1, 3-5, 10—21 — Дмитрієвський могильник; 2, 6, 7, 8, 22 — Верхньосалтівський могильник; 9 — Ютанівський могильник; 1, 6—22 — залізо; 2 — залізо, срібло; 3—5 — кістка.

товлення піхов були дерево й шкіра. Скріплюючими деталями служили бронзові й срібні наконечники, на які накладалися скоби для португейних ременів.

Нині у спеціальній літературі міцно затвердилася вперше висловлена М. І. Артамоновим, а далі обґрутована М. Я. Мерпертом точка зору про те,

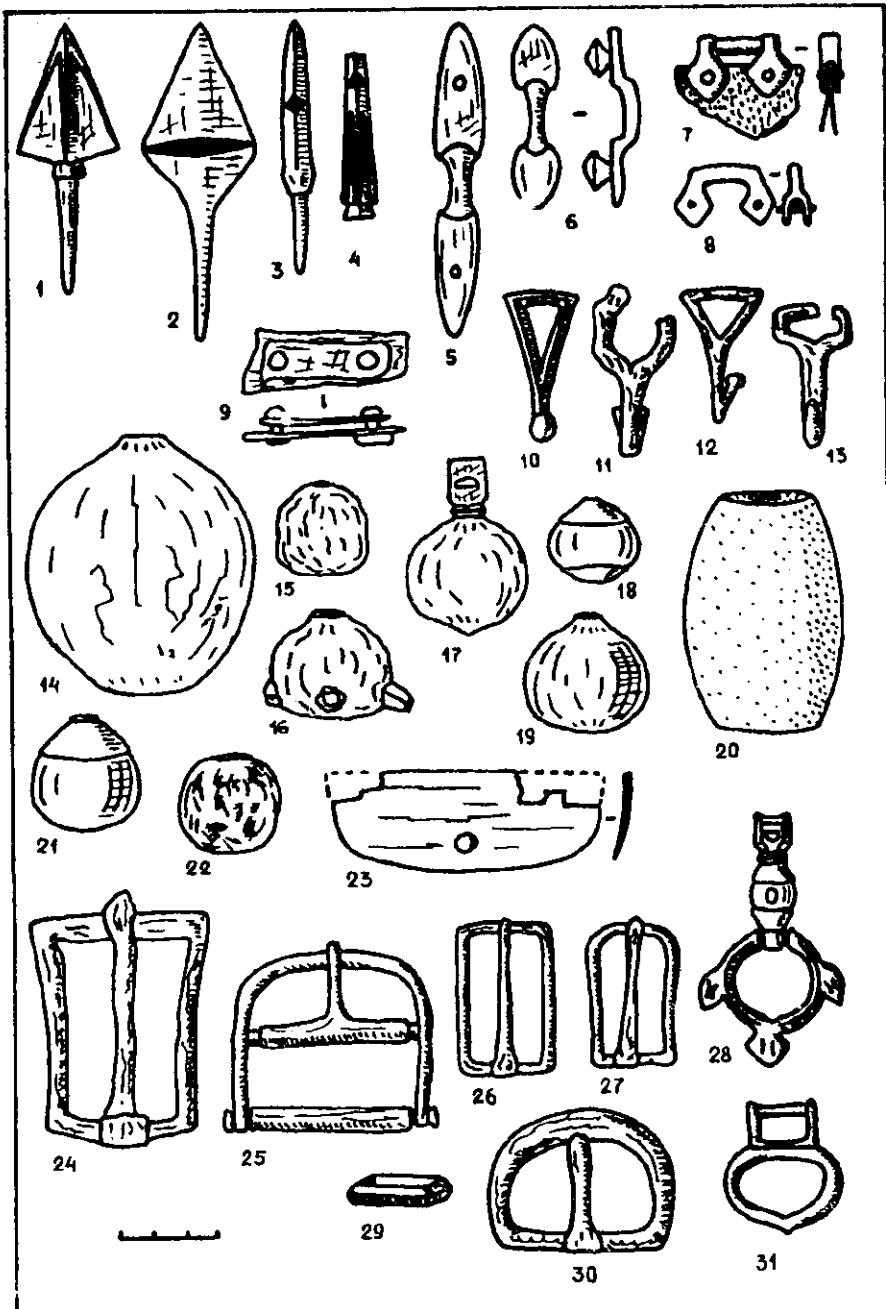

Рис. 2. Зброя та кінське спорядження аланів Подоння: 1, 4, 5, 7, 8, 10, 12, 15—17, 26—31 — Верхньосалтівський могильник; 2 — Маяцьке городище; 3 — Маяцьке селище; 6, 9, 11, 13, 18, 19, 24, 25 — Дмитрієвський могильник; 14, 20 — Йотанівське городище. 1—6, 9, 11—13, 15—17, 24—27, 30 — залізо; 7 — бронза й шкіра; 8, 10, 18, 19, 21, 28, 31 — бронза; 14, 23 — кістка; 22 — свинець.

що ранньосередньовічні східноєвропейські шаблі мають місцеве, південноруське походження¹¹. Не піддаючи критиці цю далеко не беззаперечну концепцію в цілому, зазначимо тільки неможливість пов'язання генезису розглядуваної зброї з аланським етносом¹². Дійсно, згадувані М. Я. Мерпертом знахідки однолезових клинків на східноєвропейських пам'ятках другої половини I тис. (поховання біля міста Покровська, Борковський, Кузьмінський, Армієвський, Крюковсько-Кужновський і Борисовський мого

гильники, Новогригорівка, Арцибашево, Перещепина, Тополі, Новопокровка, Вознесенки та ін. пам'ятки)¹³ ніякого відношення до сармато-аланів не мають. Найбільш ранній аланський комплекс з шаблею — Галіатський. М. Я. Мерперт вважав важливим датувати його рубежем VII — VIII ст. і на цій підставі припустити те, що знайомство аланів з однолезовими кривими клинками здійснилося не пізніше другої половини VII ст.¹⁴ Але вказане поховання Галіатського могильника з монетою самого початку VIII ст. ніяк не можна віднести до VII ст.; більше того, на думку А. К. Амброза, традиційне датування Галіатського могильника (початок VIII ст.) повинно бути значно (до другої половини VIII — першої половини IX ст.) омоложено¹⁵. Між тим, у Східній та Центральній Європі найбільш ранні знахідки шабель пов'язані виключно з тюркомовним кочовим населенням й відносяться до VII ст. (Чир-Юрт¹⁶, аварські могильники Угорщини¹⁷). Таким чином, шаблі у аланів, очевидно, з'являються внаслідок їх контактів із сусідами-степовиками. Але ця обставина, безперечно, не може бути приводом для заперечення того, що алани могли зіграти визначну роль у подальшому поширенні цієї зброї на півдні Східної Європи.

Кінджал (під цим визначенням ми розуміємо спеціальну бойову зброю) в аланських катакомбних могильниках був знайдений тільки один раз — у Дмитрієвському некрополі. Судячи за збереженими фрагментами, він мав однолезовий клинок і досить значний ухил руків'я у бік ріжучого краю. Подібні, так звані колінчасті кінджали, у ранньому середньовіччі були значно поширені практично серед усіх євразійських кочовиків.¹⁸

На думку Р. С. Мінасяна за бойову металеву зброю могли правити однолезові ножі, які досить часто трапляються в аланських катакомбах, іноді по 2—3 екземпляри в одних піхвах.¹⁹ Однак це лише припущення, не підкріплене реальними доказами.

Бойові сокири — найчисленніша категорія аланського озброєння (251 екз.). Переважна більшість з них — чекани, тобто сокири з видовженим обушком. Можна виділити три типи. Тип 1. Чекани з відтягнутим у бік держака лезом, що утворює уступ (рис. 1, 8). Тип 2. З двома уступами на лезові (Рис. 1, 9). Тип 3. Сокира з подовженотрапецієподібним лезом. Означені два їх варіанти: з коротким товстим обушком (рис. 1, 12) і з вузьким довгим обушком, що практично повторює форму леза (рис. 1, 11). Найбільшою популярністю у аланів користувались чекани 1 і 3 типів.

М. Я. Мерперт безпосередніми попередниками аланських чеканів вважав сарматські сокири.²⁰ Але сармато-аланських комплексів з цією зброєю, датованих раніше VII ст., практично немає. При цьому слід пам'ятати, що за більш ранніх часів савромати й сармати (генетичні предки аланів) майже не застосовували сокири як бойову зброю.²¹ За своїм походженням аланські сокири-чекани безумовно пов'язані з Північним Кавказом, де ще за доби пізньої бронзи — раннього заліза існувала місцева традиція у їх використанні.²² Мабуть, алани десь у третій четверті I тис. н. е. запозичили цю зброю у місцевого північнокавказького населення, а в подальшому сприяли її найбільшому поширенню практично по всій Східній Європі.

Серед досліджених матеріалів є також кілька сокир, за формою близьких до робочих знарядь, але віднесені до бойової зброї, бо вони мали малі розміри й невелику вагу (рис. 1, 13).

Списи представлені лише двома залізними втулчастими наконечниками з піко- (рис. 1, 6) і ланцетоподібним (рис. 1, 7) лезами. Обидва типи наконечників мали специфічно бойове призначення.²³

Обушків нараховано 21 екземпляр. Виготовлялись вони з кістки, заліза, бронзи (іноді — біметалеві, тобто з залізою основою та бронзову оболонкою), свинцю й каменю. Для лісостепової частини салтівського Подоння були характерні насамперед металеві обушки.²⁴ За конструкцією можна виділити два основні різновиди: з вузьким поздовжнім каналом для пропуску шкіряного ремінця (рис. 2, 14—16, 18—22) і з петлею, яка має прорізний отвір (рис. 2, 17). Відзначимо унікальну поки що знахідку залізного обушка з ширами (рис. 2, 16). Ще за доби бронзи обушки були відомі на Північному Кавказі, а за доби раннього середньовіччя вони поширюються на півдні Східної

Європи.²⁵ Враховуючи північнокавказьке походження донських аланів, можна припустити, що їм належить провідна роль у цьому процесі.

В археологічному матеріалі з аланських ката콤б захисного спорядження практично немає. У Дмитрієвському могильнику були знайдені рештки шкіряного головного убору на залізному каркасі. На думку С. О. Плєтньової, це шолом, аналогічний зображенням на деяких середньовічних тюркських кам'яних статуях.²⁶ Однак дослідники ще й досі цілком не впевнені, що подібні головні убори на кам'яній скульптурі необхідно трактувати саме як шоломи.²⁷ При розкопках Верхньосалтівського могильника була виявлені за-лізна напівсфера діаметром 14,5 та висотою 3,5 см з отвором посередині.²⁸ А. А. Захаров вбачав у цьому предметі деталь головного убору.²⁹ Але більш обґрунтованою видеться точка зору Б. А. Шрамка, який визначив даний предмет як умбон для щита.³⁰

Від сідел збереглись фрагменти їх дерев'яної основи³¹, шкіра, луб, повсті, залізні й кістяні деталі. У весь цей матеріал свідчить про принципову конструктивну єдність ранньосередньовічних аланських сідел з загальноєвропейськими: на двох полицеях з широкими фігурними лопатями поставлені трапецієподібні з круглені луки. Шкіра, луб і повсті служили покриттям. Для укріплення лук застосовувалися одинарні або парні залізні накладки (рис. 1, 10), аналогій яким у Східній Європі за межами Подоння немає. В одній з Верхньосалтівських ката콤б В. А. Бабенко знайшов «кістяне орнаментоване навершя» від сіда.³²

Стремена (83 екз.) представлени єдиним, так званим «салтівським»³³ типом (рис. 1, 17—22). Усі вони аркоподібні, з відділеною від корпуса перехватом петлею з прорізом для путалища, прямою або ввігнутою підніжкою, укріпленою одним, частіше трьома джгутами. Відзначимо унікальну пару стремен з Дмитрієвського могильника зі з кругленими (вигнутими) підніжками (рис. 1, 19). Зрідка стремена супроводжували бронзові або срібні прямокутні рамки (рис. 2, 29), які виконували роль блоків для стременних ременів.

Усі вудила (48 екз.) — залізні, трензельні, з двочастними гризлами, кожна ланка яких увінчана двома отворами, що знаходяться у взаємно перпендикулярних площинах: в один вставлявся псалій, у другий (зовнішній) — кільце для повода. Розрізняються вудила головним чином за формуєю псаліїв: прямих або S-подібних. Для кріплення ременів наголовача служили трапецієподібні або прямокутні дводірчасті петлі, поставлені на псалії (рис. 1, 15, 16). Единий виняток з наявного матеріалу — вудила з Дмитрієвського могильника, в яких гризла мали по одному отвору, псалії Г-подібні, з викуваними разом з ними однодірчастими прямокутними петлями (рис. 1, 14).

Практично в усіх комплексах до складу збрії входили різноманітні пряжки. Залізні рамчасті (іх завжди визначають як попружні, але вони могли застосовуватися й у вуздечці) за формуєю підрозділяються на декілька типів: прямокутні (рис. 2, 26), прямокутні з аркоподібною вершиною (рис. 2, 27), трапецієподібні (рис. 2, 24), овальні, напівовальні (рис. 2, 30). Хронологічній територіальні рамки існування перелічених типів пряжок дуже широкі. На одній пряжці з Дмитрієвського могильника язичок був закріплений на попередній перемичці (рис. 2, 25). Такі екземпляри майже не відомі у Східній Європі, але досить часто зустрічаються у старожитностях VIII—IX ст. тюркомовних кочовиків півдня Сибіру.³⁴

У 18 похованнях з кінським спорядженням були знайдені своєрідні бронзові пряжки, які, мабуть, служили блоками чумбурних ременів.³⁵ Представлені двома типами: 1. Пряжки жорсткої конструкції, які складаються з прямокутної, округлої або овальної рамок (рис. 2, 31). Аналогічні пряжки використовувалися різними племенами і народами Євразії ще з раннього залізного віку.³⁶ 2. Фігурні складові пряжки з рухомим кільцем (рис. 2, 28). Такі пряжки існували тільки в VIII—X ст. і зустрічалися майже виключно в кочівницьких пам'ятках півдня Східної Європи.

Нарешті, одним з елементів збрії були залізні кільця діаметром від 35 до 70 мм. Вони могли слугувати для з'єднання ременів або приторочувалися на дерев'яну основу сіда для кріплення вантажу.

В цілому за своїм складом комплекс бойових засобів аланів Подоння є характерним для легко озброєнного війська. Найважливішими видами військового спорядження були бойові сокири, луки із стрілами, шаблі, а також кінська зброя. Як видно, саме з аланським етносом можна пов'язувати появу й поширення у Східній Європі сокир-чеканів і обушків. Вельми показовим є те, що в арсеналі озброєння аланів переважали засоби ведення близького бою. Висування їх як вирішальних у збройній боротьбі є загальною закономірністю розвитку середньовічної воєнної техніки.³⁷

Питання про видову структуру аланського війська не дістало у дослідників однозначної відповіді. В. А. Бабенко вважав, що воно складалося з озброєні сокирами й кинджалами піхоти, а також кінноти, оснащеної шаблями й списами.³⁸ На думку М. Я. Мерперта і С. О. Плетньової, усе салтівське (в тому числі й аланське) військо було виключно кінним.³⁹

Автор з деякими застереженнями розділяє першу точку зору. В основу міркувань покладені результати аналізу наборів озброєння з військових поховань, бо єдиним безпосереднім джерелом для вирішення поставленої проблеми є археологічний матеріал. Безумовно, «поховальну» зброю не можна вважати «дзеркальним» відображенням тієї екіпировки, яку мав воїн за життя, оскільки на склад поховального інвентаря впливав цілий ряд факторів.⁴⁰ Однак обережний підхід до оцінки вихідних даних, не абсолютизація, а прагнення побачити за ними проявлення загальних тенденцій, дозволяє підійти до висновків, які мають реальну історичну основу.⁴¹

Набори озброєння з воїнських поховань аланів Подоння

Зброя	Лук, стріли	Спис	Шабля, меч	Сокира	Обушок	Кількість цілих та порушеніх (у дужках) комплексів
+	+		+	+		4
+	+		+			1
+	+			+		4
+	+					4(3)
+		+				1
+			+			2(1)
+				+		10(1)
+			+	+		3(1)
+			+	+	+	1
+			+		+	1
+						19(5)
						1
						8(1)
				+		4
				+	+	2
+						11(2)
		+				1
			+	+		3(1)
					+	2
			+			7(3)
				+	+	4(1)
						153(8)
					+	5(2)

Таблиця складена на основі відомостей про 282 воїнських поховання. З

цієї кількості комплексів лише 61 (21,6%) містили зброя. З іншого боку, в 187 могилах (66,3%) без кінського спорядження присутні сокири — типова зброя піхотинця⁴² (як єдиний вид зброї вони лежали у 163 похованнях, тобто переважній більшості з вражованих). Треба, правда, відзначити, що легкі боїові сокири-чекани могли використовуватись і кіннотою. Так, в середньовічних аланських старожитностях Північного Кавказу є зображення вершника, озброєного сокирою⁴³. Але на користь припущення про піший характер значної частини війська донських аланів свідчать й інші дані. Насамперед вкажемо, що про наявність озброєної сокирами піхоти у північнокавказьких аланів писав В. О. Кузнецов⁴⁴. Одним з головних аргументів при визначенні війська салтівців як виключно кінного є теза про те, що кочовики завжди воювали на конях⁴⁵. Однак, як свідчать історичні джерела, практично в усіх кочових арміях з найдавніших часів були особливі загони піхоти⁴⁶. Та в даному випадку важливо враховувати те, що алани вже були осілими задовго до переселення в Подоння, хоча й зберегли у своїй культурі багато рис кочівництва. Необхідно також мати на увазі, що у ранньосередньовічних кочовиків піхота використовувалась перш за все для несіння гарнізонної служби у фортецях⁴⁷. Саме така служба могла виконуватись аланами Подоння, беручи до уваги значну кількість розташованих на порубіжжі степового і осідло-землеробського (слов'янського) світу аланських городищ-фортець, а також ту роль, яку могли відігравати алани у системі міжплемінних і внутрішньодержавних стосунків Хазарського каганату⁴⁸. Таким чином, на наш погляд, є досить підстав для висновку, що у своїй масі аланське військо складалося з озброєної сокирами піхоти. Кавалерія була відносно нечисленною, хоча, мабуть, найбоєздатнішою його частиною. Основними видами зброї вершників були луки із стрілами, шаблі, сокири. На відміну від представників інших етносів салтово-маяцької культури, алані майже не користувалися списами під час бойових дій.

Розглядаючи питання про соціальну структуру аланського війська, дослідники одностайно відзначили високе суспільне становище його представників. В. А. Бабенко припустив навіть існування у салтівців «особливого воєнного класу»⁴⁹. Здавалося б, це припущення може бути підтверджено тим, що стародавнє іndo-іранське суспільство, до якого своїм корінням сягає й аланський етнос, ділилося на три шари, найбільш привілейованим та впливовим з яких була воєнна аристократія⁵⁰. Однак, характеризуючи сармато-аланське суспільні відносини, автори відзначають проблематичність співвідношення їх із вказаною моделлю⁵¹. М. Я. Мерперт визначив салтівське військо як привілейовану соціальну групу — дружину, вказавши на існування майнової диференціації всередині ній самої⁵². Як один з основних доводів на користь такого твердження дослідник наводить факт відсутності характерного для родового ладу поголовного озброєння населення. На це ж звернула увагу і С. О. Плетньова, за розрахунками якої до війська належало не більше половини дорослих боєздатних чоловіків-салтівців⁵³ (належність похованого до воїнства С. О. Плетньова визначає як по наявності у могилі зброї, так і бойового поясу). За нашими підрахунками, зараз у двох найбільших з розкопаних поховань на аланських могильниках — Верхньосалтівському (блізько 400 катакомб) й Дмитрієвському (понад 170 катакомб) відсоток воїнських поховань (із зброєю) від загальної кількості становить відповідно 9,5 і 21,5 (за даними С. О. Плетньової, до 30% могил з озброєнням Дмитрієвського могильника належало жінкам⁵⁴). Оскільки у стародавніх колективах частка дорослих, здатних носити зброю чоловіків, сягала 25%⁵⁵, вказані цифри підтверджують висновок про далеко не повну воєнізацію суспільства донських аланів. Та чи є це все достатньою підставою для висновку про дружинний характер усього їх війська? Не заперечуючи в принципі положення М. Мерперта, ми вважаємо, що це складне питання можна остаточно вирішити тільки у рамках спеціального дослідження. Як попереднє зауваження зазначимо, що за середньовіччя піші військові формування складалися, як правило, з ополчення, тобто представників переважно рядового населення⁵⁶. Тому дружинними, мабуть, можна вважати перш за все ті комплекси, в яких представлена не тільки зброя, а й спорядження вершника. Однією з ознак належ-

ності ратника до дружинної еліти М. Я. Мерперт вважав наявність в його похованні шаблі, а також загальне багатство комплекса⁵⁷. Однак за свідченням історичних фактів, дружинники могли бути вихідцями з відносно бідних верств населення, оскільки вони виконували не тільки суто воєнні функції, а й підтримували військову верхівку у її боротьбі за владу із старою родиною аристократією⁵⁸. Саме таким воїнам-дружинникам могли належати небагаті комплекси, в яких зброя представлена шаблею без збрію або сокирою в суміщенні з кінським спорядженням (табл.). Нарешті, неясним залишається характер аланської дружини — була вона феодальною, чи це була організація, властива для стадії воєнної демократії. Вирішення цієї проблеми ускладнено тим, що у дослідників досі відсутня одностайність у визначенні соціально-економічного рівня розвитку салтівського суспільства⁵⁹.

Уесь викладений матеріал дозволяє зробити деякі висновки. Основними видами озброєння воїнів аланського населення салтово-маяцької культури Подоння були бойові сокири-чекани, луки із стрілами, шаблі; мечі, кинджали, списи й кістені в комплексі бойових засобів скільки-небудь визначної ролі не відігравали. Кінське спорядження включало сідла, стремена, вудила, різного роду пряжки й з'єднувачі ременів. Більшість війська складала озброєна сокирами піхота; відносно нечисленна кавалерія була екіпирована шаблями, луками із стрілами, сокирами. Очевидно, саме вершники становили дружину аланського воїнства.

Примітки

¹ Плетнєва С. А. Салтово-маяцька культура // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 62; Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—Х вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках.— М., 1987.— С. 168—184; Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года.— М., 1910.— С. 12, 26; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Тр. XV АС.— М., 1914.— Т. I.— С. 441—445.

² Arendt W. W. Türkische Säbel aus VIII—IX Jahrhunderten // АН.— 1934.— Т. XVI.— С. 48—68; Zakharow A. A. Beiträge zur Frage der türkische Kultur der Völkerwanderungszeit // АН.— 1934.— Т. XVI.— С. 6—47.

³ Артамонов М. И. // ПИДО.— 1935.— № 9—10.— С. 243—246.— Рец. на сб.: Zakharow A., Arendt W. Artnäologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn in IX Jn.— Studia Levedica // АН.— 1934.— Т. XVI.— 80 С.; Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА.— 1955.— Т. XXIII.— С. 143—151.

⁴ Мерперт Н. Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК.— 1951.— Вып. 36.— С. 29; Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 131—168.

⁵ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981.— С. 10.

⁶ Шрамко Б. А. Орудия производства и оружие салтовской культуры // Тезисы докладов Пятой научной студенческой конференции, посвященной XI съезду ВЛКСМ (3—7 апреля 1949 г.) — Харьков, 1949.— С. 124—126; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 282, 283.

⁷ Плетнєва С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1967.— № 142.— С. 158, 162—170; Плетнєва С. А. Указ. соч.— С. 74.

⁸ Мухеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков, 1985.— Рис. 30, 2.

⁹ Каминский В. Н. О конструкции луков и стрел северокавказских аланов // КСИА.— 1982.— Вып. 170.— С. 48; Милованов Е. А., Иерусалимская А. А. Лук из Мошевой Балки // СГЭ.— 1976.— Т. XLI.— С. 41.

¹⁰ Плетнєва С. А. Салтово-маяцкая...— Рис. 36, 3.

¹¹ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 246; Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 155.

¹² Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VII—X вв. // Автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.06.— К., 1988.— С. 9.

¹³ Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 160—162.

¹⁴ Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 160.

¹⁵ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 3.— С. 130.

¹⁶ Магомедов М. Г. Образование хазарского каганата.— М., 1983.— С. 77.

¹⁷ Амброз А. К. Восточноевропейские...— С. 15.

- ¹⁸ Амбров А. К. Кинжалы VI—VIII вв. с двумя выступами на ножнах // СА.— 1986.— № 4.— С. 71.
- ¹⁹ Минасян Р. С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) // АСГЭ.— 1980.— Вып. 21.— С. 72.
- ²⁰ Мернерт Н. Я. О генезисе...— С. 28.— Рис. 2.
- ²¹ Смирнов К. Ф. Вооружение сарматов // МИА.— 1961.— № 101.— С. 74, 75; Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов.— М., 1971.— С. 51.
- ²² Іллінська В. А. Скіфські сокири // Археологія.— 1961.— Т. XI.— С. 49, 50.
- ²³ Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение...— С. 11.
- ²⁴ Крыганов А. В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА.— 1987.— № 2.— С. 66.
- ²⁵ Крыганов А. В. Кистени салтово-маяцкой...— С. 67.
- ²⁶ Плетнева С. А. От кочевий...— С. 161.
- ²⁷ Кубарев В. Д. Древнетюркские изваяния Алтая.— Новосибирск, 1984.— С. 24—27.
- ²⁸ Шрамко Б. А. Древности...— Рис. 109, 9.
- ²⁹ Zakharow A. Op. cit.
- ³⁰ Шрамко Б. А. Древности...— С. 283.
- ³¹ Николаенко А. Г. Отчет об археологических исследованиях в Волоконовском районе Белгородской области в 1974 г.— Белгород, 1975.— Архив ИА АН СССР.— Р1, № 5724.— Фото 173; Флеров В. С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище.— М., 1984.— Рис. 16, 3.
- ³² Бабенко В. А. Новые систематические...— С. 34, 35.
- ³³ Крыганов А. В. Восточноевропейские кочевнические стремена второй половины VII—X вв. // ВХУ.— 1988.— № 316.— Вып. 22.— С. 112.
- ³⁴ Степи Евразии в эпоху средневековья /Под ред. С. А. Плетневой.— М., 1981.— Рис. 19, 75; 28, 34; 30, 64; 33, 56.
- ³⁵ Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение...— С. 14.
- ³⁶ Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских времен.— М., 1965.— Рис. 12, 9, 11; Дмитриев А. В. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска // СА.— 1979.— № 4.— Рис. 2, 1; 3, 3, 14; Смирнов К. Ф. Вооружение сарматов...— Рис. 44.
- ³⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв.— Л., 1971.— С. 76.
- ³⁸ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры...— С. 443.
- ³⁹ Мернерт Н. Я. Из истории оружия...— С. 143; Плетнева С. А. От кочевий...— С. 168.
- ⁴⁰ Кирпичников А. Н. Указ. соч.— С. 41; Ольховский В. С. Поминально-погребальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА.— 1986.— № 1.— С. 73—75.
- ⁴¹ Кирпичников А. Н. Указ. соч.— С. 44; Руттаки А. Войско и вооружение в великоморавский период // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение.— М., 1985.— С. 149.
- ⁴² Кирпичников А. Н. Указ. соч.— С. 44.
- ⁴³ Кузнецов В. А. Алания в X—XIII вв.— Орджоникидзе, 1971.— Рис. 5, 3.
- ⁴⁴ Там же.— С. 202, 203.
- ⁴⁵ Мернерт Н. Я. Из истории оружия...— С. 143; Плетнева С. А. От кочевий...— С. 168.
- ⁴⁶ Мелякова А. И. Вооружение скифов.— М., 1964.— С. 83; Росляков А. А. Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI—XV вв. // Уч. зап. Туркм. ГУ.— 1962.— Вып. 21.— С. 214; Хазанов А. М. Очерки военного дела...— С. 68, 86.
- ⁴⁷ Худяков Ю. С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.— Новосибирск, 1986.— С. 202.
- ⁴⁸ Михеев В. К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья (середина VIII — середина X вв.) Автореф. дис. ...доктора ист. наук: 07.00.06.— Киев, 1986.— С. 23.
- ⁴⁹ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры...— С. 439.
- ⁵⁰ Грантовский Э. А. Индо-иранские касты у скифов.— М., 1960.— С. 15.
- ⁵¹ Кузнецов В. А. Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа.— Орджоникидзе, 1980.— С. 18.
- ⁵² Мернерт Н. Я. Из истории оружия...— С. 141, 142.
- ⁵³ Плетнева С. А. От кочевий...— С. 170.
- ⁵⁴ Плетнева С. А. Средневековые «амазонки» в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э.— Воронеж, 1983.— С. 12.
- ⁵⁵ Мольнар Э. Проблемы этногенеза венгерского народа // SHAH.— 1955.— 13.— С. 133; Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 66.

⁵⁶ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв.— Л., 1966.— С. 44.

⁵⁷ Мерперт Н. Я. Из истории оружия...— С. 139—141.

⁵⁸ Хазанов А. М. Социальная история...— С. 185—188.

⁵⁹ Плетнева С. А. От кочевий...— С. 154, 155, 158; Мухеев В. К. Экономика и социальные отношения...— С. 21, 22.

A. V. Kryganov

ВОЕННОЕ ДЕЛО РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ АЛАН ПОДОНЬЯ

В статье приводится исчерпывающая характеристика комплекса боевых средств индивидуального пользования раннесредневековых алан Подонья, а также делается попытка реконструкции видовой и, насколько это возможно, социальной структуры их войска.

Оружие дальнего боя представлено костяными накладками от луков, бронзовыми скобами от налучий, железными черешковыми наконечниками стрел (почти исключительно трехлопастными), металлическими и костяными деталями колчанов. В арсенале клинкового колюще-рубящего оружия полностью преобладали однолезвийные слaboизогнутые сабли. Самый массовый вид оружия алан Подонья — боевые топоры-чеканки.

Сведения о защитном снаряжении практически отсутствуют. Конская экипировка включала в себя седла, стремена, удила, различные пряжки и соединители ремней.

Попытка реконструкции видового деления войска осуществлена на основе результатов анализа данных о наборах вооружения из воинских погребений (их учтено более 280). Автор считает, что наибольшую по численности его долю составляли пехотинцы, вооруженные топорами. Кавалерия была относительно малочисленной, хотя, вероятно, наиболее боеспособной частью войска. Она была оснащена луками со стрелами, саблями, топорами.

Сложным является вопрос о социальном составе аланского воинства. Видимо, пехота набиралась из ополчения, а всадники составляли дружины. Неясно, однако, имела ли эта дружины феодальный характер, или же это было формирование, присущее эпохе военной демократии.

A. V. Kryganov

ARMS AND ARMY OF EARLY MEDIEVAL ALANS FROM THE DON BASIN

A comprehensive description of a set of arms for individual use of early medieval Alans from the Don Basin is presented in the paper. An attempt is made to reconstruct the types of armament and, if it is possible, social structure of the army.

Long-range arms are represented by bone pieces from bows, bronze cramps from bow-pieces, iron arrow-heads (almost exclusively three-blade ones), metal and bone parts of quivers. An arsenal of blade stabbing-chopping arms consisted of one-blade slightly-bent sabres. The most mass type of arms for Alans from the Don Basin were battle axes.

No data on the armour are available. Harness consisted of saddle, stirrups, bits, various clasps and belt couplers.

An attempt to reconstruct division of the army into types is made on the basis of analysis of data on the armament sets from military burials (over 280 sets are registered). In the author's opinion infantry men armed with axes were the most numerous group of the army. Cavalry armed with bows and arrows, sabres, axes was relatively scanty, though, probably, the most efficient part of the troops.

The problem about the social type of the Alan troops is disputable. Infantry men were, apparently, recruited from volunteer corps, while horsemen made guards. But it is still unclear whether those guards were based of feudal links or they were a formation typical of the military democracy epoch.

Одержано 14.03.89

ТОРГІВЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ Х—ХІІІ СТ.

В. П. Коваленко

Результати археологічних досліджень останніх років у Подесенні дозволяють докорінним чином переглянути усталені уявлення про замкнений характер економіки сільського населення Південної Русі у Х—ХІІІ ст.

Теза про замкнений, натуральний характер господарства давньоруського села досить поширена у вітчизняній історіографії. Правда, слід відзначити, що переважна більшість істориків XIX — початку ХХ ст. питання про участь сільського населення Київської Русі в торгівлі вважали за краще просто обходити: писемні джерела, на свідченнях яких базувала свої висновки історична наука на той час, практично не висвітлюють економічного життя південноруського села і містять вкрай незначні матеріали з історії сільської торгівлі. Археологія ж, яка могла б надати масу речових джерел, робила тоді лише перші кроки і ще не впливала на хід досліджень. Тому навіть в теорії торгового походження Русі В. О. Ключевського ця проблема не була адекватно відображена. Його послідовники та учні (крім, хіба що П. І. Лященка¹) взагалі відзначали поверховий характер давньоруської торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої), яка зовсім не порушувала глибин народного господарства, що було на той час цілком натуральним, і тому не зачіпала основну масу населення². Всередині країни товарообмін, на їх думку, взагалі був незначним і здійснювався на невеличких місцевих ринках, що обслуговували найближчу округу (за принципом: знаряддя праці з міста в обмін на продовольство з села)³. Відношення ж їх до питання про участь у торгових зв'язках сільського населення чи не найкраще висловив П. Г. Любомиров: «Верст 50—100, а часто й значно менше, в бік (від великих місцевих центрів.— В. К.), і ми в лісових нетрях серед жителів, що не знають зв'язків із зовнішнім світом через посередництво купця»⁴. Протилежну точку зору мав М. С. Грушевський, який вважав, що хоча зовнішня торгівля і слугувала, головним чином, інтересам феодальної верхівки суспільства, але вона давала й значний імпульс розвитку внутрішньої торгівлі. При цьому частина імпортних товарів (скляні прикраси, срібло) розходилася серед найширших верств населення⁵. Проте слід зауважити, що обидві точки зору ґрунтувалися на системі логічних висновків авторів, підкріплений окремими фактами та спостереженнями, в той час, як пролити світло на проблему могло лише масове картографування тих знайдок на сільських пам'ятках, що не могли вироблятися на селі і тому могли потрапити сюди лише ззовні, посередництвом торгівлі у тій чи іншій її формі.

Така спроба була зроблена вперше лише наприкінці 1940-х років. Узагальнивши накопичені на той час археологічні джерела, Б. О. Рибаков дійшов висновку, що «... міські торговці, які потрапляли на село, зовсім не порушували натуральний характер його господарства. В загальній масі речей доля предметів, придбаних у захожих купців, була зовсім незначною... Заморські товари до села майже не потрапляли. За винятком арабських та західноєвропейських монет і деяких видів намиста, нам тут не відомі речі іноземного походження»⁶. Лише окремі категорії ремісничих виробів мали досить широкий (в радіусі до 1400 км) район збуту (кіївські виїмчасті смалі та скляні браслети, овруцькі шиферні пряслиця тощо)⁷. До аналогічних висновків про безумовне домінування в країні натурального господарства і внаслідок

цього — слабкий розвиток внутрішнього ринку тоді ж прийшли Б. Д. Греков⁸ та М. Г. Рабінович⁹.

Однак, уже наприкінці 1950-х років, в міру накопичення нового археологічного матеріалу та його систематизації, співробітники Державного історичного музею спробували спростувати цю точку зору. Так, М. В. Фехнер відзначила, що «... вирішення питання про економічні зв'язки давньоруського села в цілому і про ступінь включення селянського населення у внутрішню торгівлю країни зокрема вимагає проведення ряду попередніх досліджень і всебічного аналізу всього речового матеріалу, що зустрічається в селянських курганах і на сільських поселеннях. Без такої роботи неможливо повною мірою обґрунтовано розмежувати вироби міського ремесла і продукцію общинних майстрів»¹⁰. На підставі вивчення лише однієї категорії знахідок — намистин (і то, головним чином, тільки з пам'яток лісової зони) вони дійшли висновку, що «величезна кількість намистин у похованнях свідчить про значну участь населення села домонгольського періоду у внутрішній торгівлі країни, причому в таборному обігу брало участь сільське населення, що мешкало не лише вздовж основних торговельних шляхів, а й останньо від них»¹¹. Картографування знахідок намистин переконало авторку в тому, що Русь, включаючи й сільських жителів, була широко охоплена східною торгівлею (з країнами Передньої Азії), що показує помилковість домінуючої точки зору, начебто «імпортні вироби мали на Русі вузький ринок збути серед верхівки феодального суспільства»¹². Все це «... не дозволяє погодитись з пануючим в літературі твердженням, що продукція сільського господарства та промислів, яка поступала на внутрішній та зовнішній ринки, відчужувалась у населення виключно на основі феодального права»¹³.

Точка зору М. В. Фехнер була підтримана А. В. Успенською, яка розглянула сільське металургійне виробництво. На той час рештки залізоплавильного виробництва (враховуючи знахідки шлаків) були відомі на 27 селищах, а на поселенні біля с. Григорівки на Середньому Дністрі М. І. Артамонов розкопав 25 горнів Х—XI ст., що займали площеу 1400 м². Ці матеріали, разом з ретроспективним використанням даних новгородських писцевих книг та інших джерел пізньосередньовічного часу, дозволили А. В. Успенській стверджувати, що більшість заліза, яке вироблялося сільськими металургами, збувалась сільським та міським ковалем, і лише частина його потрапляла феодалу в формі натурального оброку¹⁴. Analogічні висновки зробили В. О. Мальм — за матеріалами гончарного виробництва, та В. П. Левашова — за даними лісохімічних та домашніх промислів¹⁵.

В. Й. Довженок, узагальнивши величезний матеріал про розвиток давньоруського землеробства, також прийшов до висновку, що далеко не вся продукція, яка вироблялась в сільському господарстві, в ньому ж і використовувалась: приблизно третина її, що складала власне додатковий продукт, частково вилучалась у вигляді різноманітних платежів феодалам, частково йшла для обміну на необхідні вироби чи на розширення господарства¹⁶.

Проте в спеціальній літературі ці спостереження ще довго обходили мовчанням, оскільки вони суперечили панівній у марксистсько-ленінській історіографії тезі про замкнений, натуральний характер господарства середньовічного села та феодальної вотчини, про масове закабалення та зубожіння селянства вже у XI—XII ст. Тому, незважаючи на подальше накопичення археологічних матеріалів, теза про нерозвиненість внутрішнього ринку і повну замкненість сільського господарства продовжувала домінувати в літературі¹⁷. Так, в одному з томів «Археології СРСР», присвяченому давньоруській проблематиці, в розділі про неукріплені поселення, як і раніше, стверджується, що «на селищах практично не зустрічаються епіграфічні пам'ятки та знаряддя письма, скляний та металевий посуд, витвори дрібної пластики, дорога зброя, специфічні міські прикраси. Взагалі тут менше знайдено предметів з металів та скла, уламків привозної амфорної тарі та полив'яного глиняного посуду»¹⁸. У зв'язку з цим висновки М. В. Фехнер авторам тому здалися малообґрунтованими. «...Показовим є сам перелік імпортів на село, до якого можна додати шиферні пряслиця, куфічні та західноєвропейські монети, що використовувалися як привіски-прикраси.

Це — типові предмети мінової торгівлі, що ніяк не зачіпала основ сільської економіки». «Нарешті, основна маса привезених речей, в першу чергу монет, зосереджена в сільських могильниках лісової зони Русі, а не більш розвиненого землеробського півдня. Отже, вони йшли в обмін на продукцію добувних промислів, а не землеробства і скотарства. Таким чином, участь більшості селян у внутрішній торгівлі Русі, а тим більше у її зовнішньоекономічних зв'язках була опосередкована»¹⁹, — вважають автори тому.

Досить цікавим є й інший факт, відзначають вони нижче: чим пізніша дата сільських могильників, тим більше в них безінвентарних поховань. Ця закономірність, на їх погляд, відбиває успіхи феодалізації Русі та розвиток феодального землеволодіння, ступінь зубожіння селянських мас внаслідок за-кріпачення, оскільки «зникнення в сільських могильниках привезених речей збігається за часом з появою в даних районах феодальних сіл та садиб-замків»²⁰.

«...Неможливо забувати про вузькість торговельного розвитку в тих умовах, коли при повному пануванні натурального господарства економіка носила споживацький характер,— відзначається в іншому розділі.— Ранньосередньовічна економіка була замкненою, мало втягнутою в обмін. ...Зв'язки між ізольованими населеними пунктами були обмеженими і нерегулярними». Лише в XII—XIII ст., із зростанням міст і переходом ремісників до роботи на ринок підвищується роль місцевої внутрішньообласної торгівлі і дещо розширяється товарообмін між містом і селом²¹. Зовнішня ж торгівля і в цей час не зазнала помітної еволюції. Села й дрібні пункти міського типу, як і раніше, були мало охоплені заморською торгівлею²².

Лише в працях останніх років підхід до висвітлення цієї проблематики дещо змінився²³. Не піддаючи сумніву натуральний характер економіки сільського господарства в цілому, дослідники вважають неприпустимим абсолютноїзувати його, недооцінюючи участь селянина X—XIII ст. в обміні й торгівлі та ступінь включення його в систему товарно-грошових відносин²⁴.

Нові можливості у вирішенні цього питання надають широкомасштабні археологічні дослідження південноруського села, що розгорнулися в останні роки. В результаті цих робіт лише на території центральних районів Чернігово-Сіверської землі картографовано понад 500 селищ^{*} X—XIII ст., причому на багатьох з них розкриті досить значні площини (Автуничі — понад 20 тис. м², Ліскове — 15 тис. м², Ст. Білоус — 4 тис. м², Березанка та Шумлай — 2 тис. м², Клонів — 1,3 тис. м², Шестовиця — 1,2 тис. м², Деснянка — 1,1 тис. м², Макішин — 1,0 тис. м² і т. ін.). Проводились і багаторічні збори підйомного матеріалу, завдяки чому зібрані великі колекції, що дозволяють з чималим ступенем впевненості судити про різні аспекти життєдіяльності населення цих пам'яток²⁵. Аналогічні широко досліджені селища є і в інших регіонах Південної Русі. Близько 400 селищ X—XIII ст. відомо в Середньому Подніпров'ї, причому на деяких з них також проведені досить широкомасштабні розкопки (Комарівка, Козаровичі, Дорогинка—ІІ, Колонщина, Вита-Поштова, Ржищів — на Київщині; Григорівка на Канівщині; Кічкас на Запоріжжі та ін.). Значна територія розкрита на поселеннях Ст. Угрінь на Н. Дніпрі та Григорівка на С. Дністрі. Більшість з них також дали чимали колекції матеріалів, що дозволяє порівняти результати досліджень давньоруських селищ з усіх практично регіонів Південної Русі і певною мірою скоригувати висновки.

Найскладнішими для аналізу є знаряддя праці. Ряд з них (жорна з овручського шиферу чи вулканічного туфу, оселки з пісковику, граніту чи сланців, шиферні пряслиця та грузила, інші вироби з каменю), безсумнівно, могли потрапляти в Подесення тільки торговим шляхом через відсутність на місцях відповідної сировини. Вулканічний туф — майже ідеальна сировина для виготовлення жорен, що були неодмінною принадлежністю кожної садиби. Вдале поєднання в ньому пружності, щільності, середньої спаяності, відносної м'якості та в'язкості сприяло легкій обробці, а пористість поверхні туфолови

* У праці враховувались лише матеріали з територій сільських поселень без будь-яких ознак наземних захисних споруд.

зводила до мінімуму заяложеність робочої поверхні жорен, завдяки чому відпадала необхідність періодично насікати її, як на жорнах з інших матеріалів. Однак на території Східної Європи, як відомо, лише одне місцевознаходження туфолави має виходи на поверхню і було доступне для розробки в давнину: на р. Сібок поблизу сіл Лугова та Жорнище Вінницької обл.²⁶, звідки жорна розходились по різних землях Русі. Не меншу популярність мали на Русі і вироби з волинського шиферу (пірофіліту), виходи якого знаходяться в околицях м. Овруча Житомирської обл.²⁷ Цілі жорна чи їх фрагменти з шиферу або туфи зустрінуті практично на всіх селищах як на лівому, так і на правому березі Дніпра, а на розкопаних широкими площинами пам'ятках нараховуються десятками (на поселенні Ліскове, відповідно, 54 та 27 фрагментів, на поселенні Автуничі — 41 та 24). Менш поширені були жорна з пісковику чи граніту. Десятками і сотнями вимірюється кількість зібраних на селищах оселків та шиферних пряслиць (відповідно, на Лісковому — 96 та 149, в Автуничах — 71 та 48, Петрушах — 21 та 19 і т. д.), сировина для виготовлення яких (чи самі вироби, що суті справ не змінюю) також повинна була постачатися ззовні. Причому зазначимо, вона навряд чи була надто дорогою і поступала, мабуть, у чималій кількості, якщо населення могло дозволити собі виготовляти з овруцького шиферу грузила для рибальських сіток (напр., на селищах Рів—ІІ поблизу с. Шестовиці. Селище біля с. Анісов, Ятченкова затока та Кораблище під Черніговом та ін.).

У той же час, чимала кількість залізних знарядь праці та предметів побуту, що традиційно вважались основною продукцією міського ремесла, яка постачалася на село в обмін на сільськогосподарську²⁸, як показують останні дослідження їх технології, вироблялась сільськими ковалями. У XII—XIII ст., коли міські ремісники переходятять до менш трудомістких та продуктивніших технологій з використанням наварки та вварки сталевих лез, сільські майстри продовжують працювати за старими традиційними технологіями, в яких переважають суцільнозалізні та суцільносталеві вироби, цементація і трьохшаровий пакет. Внаслідок цього, співвідношення відсотків використовуваних міськими та сільськими ковалями Чернігово-Сіверської землі технологічних схем, як показали праці Г. О. Вознесенської²⁹ та Г. А. Мудрицького³⁰, стають настільки різними, що можна сміливо стверджувати: значна частина ковалської продукції (причому високої якості!) вироблялась безпосередньо на селі, оскільки міські ковалі не могли постачати сюди вироби, які вже виготовлялись інакше. В сільських кузнях, вірогідно, виготовлялась і частина предметів озброєння та спорядження коня і вершника (ряд типів наконечників списів і стріл, сокир, бойових ножів, обушків, пряжок, накладок, деталей зброя тощо), досить ясно представлених на більшості з досліджуваних пам'яток. Однак частину високоякісних виробів, безсумнівно, все ж слід вважати продукцією високоспеціалізованого міського ремесла: деталі захисного обладунку (Ліскове, Автуничі), бронзові булави (Петруші) та обушки (Ліскове), деталі шабель (Петруші, Ліскове), шпори та стремена (Автуничі, Ліскове, Шестовиця), інкрустовані предмети озброєння та спорядження, деякі знаряддя праці та ін. Серед предметів побуту слід виділити як безперечно привізні металеві писала, переважну більшість ключів та замків (серед останніх відзначимо знайдений на поселенні Ліскове залізний навісний одноциліндровий замок з витим стрижнем, виготовлений у Волзькій Булгарії, та запирачу пластину від такого ж замка з поселення Петруші)³¹, можливо — кресала та залізні голки з вушками. До них примикає зустрінута практично на всіх пам'ятках амфорна тара київського та причорноморського виробництв, що служила для транспортування вина й олії (тільки на поселенні Ліскове — понад 250 фрагментів), полив'яний і, вірогідно, ряд форм столового посуду, а також, безсумнівно, скляний, фаянсовий і металевий посуд, ряд типів кістяних гребінців, гудзиків тощо. Так, наприклад, на багатьох селищах виявлені уламки бронзових казанів чи характерні мідні або залізні вушка-ручки від них з розкованими кінцями та виті залізні дужки для підвішування. Такі казани були універсальним посудом і слугували для транспортування та приготування їжі, як міра ємкості тощо³². Нарешті, як відомо, нерідко вони використовувались давньоруськими ремісниками і про-

сто як сировина кольорового металу, оскільки своїх міднорудних родовищ на Русі не було³³ (вірогідно, саме цим і пояснюється той факт, що у більшості випадків нам трапляються лише незначні фрагменти). Для запобігання по-милок враховувалися тільки знахідки характерних для таких казанів фрагментів-вушок, дужок, вінець або деталей з технологічними ознаками збірки (холодна зварка «в зубець» з наступною проковкою або фальцеві з'єднання), але і за цих умов видно, що зустрінуті вони практично на всіх селищах, під-даних більш-менш широким археологічним дослідженням (Ліскове, Авту-ничі, Ігореве сільце, Путівськ, Лан, Селище та ін.). У той же час, відкриття останніх років свідчать, що така, скажімо, категорія, здавалося б, безсум-нівно привізного посуду, як амфорки київського типу, в ряді випадків виго-товлялася безпосередньо на сільських пам'ятках. У всяком разі, на селищі Автуничі, де вже досліджено рештки 7 гончарних горнів XI—XII ст.³⁴, знай-дено понад 50 тільки ручок від таких посудин³⁵, причому деякі — безпосе-редньо у заповненні об'єктів, пов'язаних з гончарним виробництвом, у т. ч.— в самих горнах.

Однією з найчисленніших груп знахідок, що походять з цих поселень, є прикраси. Кількісно серед них переважають, всупереч традиційній думці, скляні браслети й персні, численні уламки яких знайдені практично на всіх розкопаних селищах і навіть на більшості з тих, що просто обстежувались (Ліскове — понад 300, Автуничі — понад 60, Петруші — 26, Шумлай — 21 і т. ін.), скляні й пастові намистини. Їх детальний аналіз ще не проведено, але навіть візуально помітно, що тут презентована продукція найрізно-манітніших центрів: візантійських, близькосхідних, кавказьких, київських і навіть любецьких (Путівськ, Ліскове)*. Широко представлені намистини з інших матеріалів: сердоліків, халцедонові та кришталеві (Середня Азія), бур-штинові (Прибалтика та Київ), фаянсові (Близький Схід), золотоскляні й срібноскляні (Візантія та Київ), срібні й бронзові тощо.

Продукцією спеціалізованого міського ремесла була, безсумнівно, значна частина металевих прикрас: деякі типи браслетів і перснів, фібул та підвісок, деталей костюма й поясного набору, тринамистинні скроневі кільця і т. ін.** Інші, зважаючи на їх стилістичні особливості та наслідки спектральних аналізів, були імпортами з Прибалтики, Скандинавії, Волзької Булгарії (на-приклад, бронзовий гудзик типу «гомбіка» з селища Ліскове, що відтворює форму глека, прикрашеного медальйонами з фризом із «перлин» та крапле-подібними виступами; причому в даному випадку сплав, використаний для виготовлення гудзика, збігає зі сплавом аналогічного виробу з Ізмірського селища (розкопки Є. П. Казакова) не лише за рецептурою, але й за змістом мікродомішок)³⁶. Навіть припускаючи, що частина металевих прикрас (особливо простіших типів) виготовлялась сільськими ремісниками (на користь чо-го свідчать знайдені на сел. Ліскове рештки ювелірної майстерні, на посе-ленні Путівськ — ливарницька формочка, в Автуничах — тиглі, на інших пам'ятках — окремі знаряддя праці, відходи виробництва і т. ін.), необхідно визнати, що сировина для цього (срібло, мідь, свинець, олово та інші метали) могла потрапити до них лише шляхом торгівлі у тому чи іншому вигляді, оскільки абсолютно вся вона була привізною. Близько до них стоять культові предмети: срібні та бронзові енколпіони (поселення Автуничі, Ланок, Ліскове, Путівськ, Сибереж), кам'яні та металеві хрестики-тільники, літі й різьблені іконки та підвіски, змійовики, амулети, яйця-писанки, бронзові лампадки (Шумлай, Березанка) на деталі світильників (Автуничі, Шестови-ця)³⁷. Нарешті, в окремих випадках та неукріплених поселеннях знайдені деталі скляних терезів (Ліскове), гирки (Ліскове, Шумлай), срібні гривні (Баба) і навіть цілі скарби дірхемів³⁸.

Загальна кількість подібних «несільських» знахідок вимірюється вже ти-сячами, хоч на жодному з поселень розкрита площа не наблизилась навіть до 50% їх території, а на 95% не проводилася навіть шурfovка. До того ж,

* Визначення Ю. Л. Щапової та В. М. Зоценка.

** У праці не враховані скарби дорогоцінних ювелірних прикрас з сіл Лыгів та Низьківка, що походять, безперечно, з якихось феодальних садиб.

все це (не враховуючи знахідок з могильника), головним чином, загублені чи викинуті поламані речі, які навряд чи складали значний відсоток від загальної кількості. Яскравим підтвердженням того може бути зіставлення кількості прикрас, знайдених в курганних похованнях і в культурному шарі поселення Автунічі. Так, з майже 100 знайдених тут скроневих кілець на поселення припадає лише 2; з 50 намистин — 20; у похованнях виявлені всі 8 бронзових гудзиків та 4 браслети (на поселенні — 4 уламки браслетів) і т. ін. Яскраву картину масового поширення в курганах різноманітних скроневих кілець, браслетів, перснів, привісок, бубонців, гривен, деталей одягу та спорядження, шиферних пряслиць, намистин тощо подають і матеріали, зібрані Г. Ф. Солововою³⁹. Врешті-решт, потрібно тверезо оцінювати інформаційні можливості археології у відношенні виробів з органічних (тканини, шкіра, дерево тощо) і навіть деяких неорганічних (наприклад, сіль, що поступала в ті часи у Подніпров'я переважно з підкарпатських соляних джерел⁴⁰) матеріалів. Ale й враховуючи це, з'ясовується, що навіть вироби з шовку є досить масовою категорією знахідок в рядових похованнях сільських некрополів, хоча до нас дійшла, безсумнівно, лише дуже незначна частка тієї великої кількості шовкових тканин, що оберталися на ринках Київської Русі⁴¹.

Враховуючи викладене вище, необхідно визнати, що отримувати в такій кількості прикраси, предмети побуту, посуд, знаряддя праці та зброю сільське населення могло лише в обмін на продукцію сільського господарства та промислів. До того ж, як показують археологічні, етнографічні та писемні джерела, населення багатьох сіл поліської зони, нерідко розташованих на малородючих ґрунтах, не могло вижити лише за рахунок сільськогосподарських занять і здавна займалось різними лісовими та видобувними промислами. Навіть у XVIII ст., за свідченням «Опису Новгородсіверського намісництва (1779—1781)», населення багатьох сіл даного регіону вимушене було промишляти видобутком смоли та дьогтю (села Перелюб, Савинки, Чуровичі та ін.), крейди (Псарайка), глини (Стахорщина, Блистова), поташу (Петрівка), деревного вугілля (х. Вертеча), займатися бондарством (Буда Товстолісова, Перелюб), шевством (Кожем'яки), виготовленням дерев'яного посуду (Орлівка, Жукля, Холми) та возів і колес (Овдіївка, Радомка, Камка), заточівле дров, лісу, дранки (Жукля, Тур'я), гончарством (Радичів, Кудрівка, Ляшківці, Блистова, Осьмаки). Окрім села спеціалізувалися на рибальстві (Камінь, Озаричі та ін.), мисливстві (Антонівка), бобрових гонах (Змітнів — 26 хат бобровників у 20 дворах; Олександрівка — 26 хат у 13 дворах, Кириївка — 15 хат у 10 дворах тощо), бортництві (на землях сіл Хоромне та Риловичі нараховувалось по 2 тис. бортних дерев, Шумилівка та Хутір — по 1 тис. і т. д.), навіть на відлові та дресируванні ведмедів (Ропськ), аби забезпечити собі прожитковий мінімум, якого не могло дати саме землеробство. Як приклад, наведемо характеристику господарської діяльності мешканців с. Елино: «Пущи и в ней строевого леса довольно, равно и земли пахотной хотя довольно, но что весьма пещаные суть, скудородные; сенных покосов довольно. Жители хлебопашество имеют по причине неспособной к плодородию земли малое и к пропитанию недостаточное. Упражняются ж в произведении дегтя с пущи монастырской, и рукомеслях в делании лодок, ульев и другой разной деревянной посуды, и с того снабжают себя одежею, и покупного на пропитание хлеба... Имеется вотчинов десять человек, которые получаемый с бортов мед продают»⁴².

І подібні випадки не були поодинокими. Так, «жители сел Казиловки и Холмов да деревень Радомки и Камки упражняются в хлебопашестве мало. А имеют пропитание свое и прибыль от топорного ремесла, делая из владельческого леса колеса, возы, сани и разную деревянную посуду...»⁴³.

Кількома століттями раніше, за доби Київської Русі, господарча ситуація на Поліссі була, в цілому, приблизно тодіжною: на багатьох дослідженіх поселеннях Чернігово-Сіверщини X—XIII ст. знайдені численні сліди гончарного, залізоробного, ковальського та слюсарного ремесел, ювелірної та косторізної справи, різноманітних лісочімічних промислів тощо. І хоча в переважній більшості всі ці ремесла та промисли залишались сезонними,

розрахованими, головним чином, на місцевого споживача, про що свідчать як етнографічні, так і археологічні матеріали (насамперед, неповна відокремленість виробництва з житлово-господарських комплексів), певна частина їх продукції, вірогідно, реалізувалась через торгівлю⁴⁴. Ступінь розвитку і тип торгових відносин можуть, зрозуміло, дискутуватися, але в цілому, навіть на підставі наведених матеріалів теза про надзвичайно слабку участь давньоруського сільського населення в торгівлі повинна бути переглянута, хоча і перебільшувати роль внутрішньої торгівлі в загальному обсязі господарства давньоруського суспільства також не слід.

Примітки

¹ Лященко П. И. История русского народного хозяйства.— М.-Л., 1927.— С. 109—122.

² Кулишер И. М. История русского народного хозяйства.— М., 1925.— Т. I.— С. 127—147; Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении.— Т. I.— Птг., 1919.— С. 154, 155.

³ Кулишер И. М. Указ. соч.— С. 143.

⁴ Любомиров П. Г. Торговые связи Руси с Востоком в VIII—IX вв. // Ученые записки Саратовского ун-та.— 1923.— Т. I.— Вып. 3.— С. 6.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. I.— С. 302.

⁶ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси.— М.-Л., 1948.— Т. I.— С. 360.

⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 481.

⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 152; Греков Б. Д. Крестьянство на Руси с древнейших времен до XVII века.— М.-Л., 1946.— С. 121.

⁹ Очерки истории СССР.— М., 1953.— С. 143, 144.

¹⁰ Фехнер М. В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Труды ГИМ.— М., 1959.— Вып. 33.— С. 149.

¹¹ Там же.— С. 173.

¹² Фехнер М. В. Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XVIII в. // Международные связи России до XVIII в.— М., 1961.— С. 52—54.

¹³ Фехнер М. В. К вопросу... — С. 173.

¹⁴ Успенская А. В. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ // Труды ГИМ.— Вып. 33.— С. 121.

¹⁵ Мальм В. А. Производство глиняных изделий // Труды ГИМ.— С. 147, 148; Левашова В. П. Добычание и использование вспомогательных производственных материалов // Там же.— С. 103; Левашова В. П. Изделия из дерева, луба и бересты // Там же.— С. 84.

¹⁶ Довженок В. Й. Землеробство Древней Руси.— К., 1961.— С. 214.

¹⁷ История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1966.— Т. 1.— С. 579; Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 1.— Кн. 1.

¹⁸ Древняя Русь Город, замок, село.— М., 1985.— С. 103.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.— С. 103, 104.

²¹ Там же.— С. 397.

²² Там же.— С. 399.

²³ Археология УССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 403, 485; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма.— М., 1986.— Т. 2.— С. 271; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 131; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии.— Л., 1990.— С. 87.

²⁴ История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1990.— Т. 2.— С. 43.

²⁵ Коваленко В. П. Торговые связи южнорусской деревни в X—XIII вв. // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. (Тез. док. и сообщ.) — М., 1991.— Т. II.— С. 242—244.

²⁶ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен у Давній Русі // Археологія.— К., 1973.— Вип. 9.— С. 34—40.

²⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло... — С. 189 і наст.

²⁸ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М., 1956.— С. 52—64.

²⁹ Вознесенская Г. А. Технология кузнечного производства на древнерусских поселениях

Черниговщины // Тез. ист.— арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — Чернигов, 1990.— С. 93—95.

³⁰ Мудрицкий Г. А. К вопросу о кузнечном производстве на древнерусских сельских поселениях // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 59—61.

³¹ Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Торгово-экономические взаимосвязи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX—XIII вв. // Путь из Булгара в Киев.— Казань, 1992.— С. 54—68.

³² Руденко К. А. К вопросу о связях Черниговского и Киевского княжеств с Волжской Булгарией (по материалам медной посуды) // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини.— Чернігів, 1992.— С. 123; Руденко К. А. Медная бытовая посуда на пути из Булгара в Киев // Путь из Булгара в Киев (Сб. тезисов).— Казань, 1991.— С. 27, 28.

³³ Коваленко В. П. Вотчинные мастера-ювелиры в городах Чернигово-Северской земли // VI Международный конгресс славянской археологии. Тез. докл. советской делегации.— М., 1990.— С. 160.

³⁴ Коваленко В. П., Моця О. П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 7—9.

³⁵ Шевцова Л. В. Керамічний комплекс Автуницького поселення // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 17.

³⁶ Орлов Р. С. Художественные связи Южной Руси с Волжской Булгарией в X—XI вв. // Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы (Тез. докл.) — Воронеж, 1990.— С. 56—58.

³⁷ Веремейчик Е. М. Находки культовых предметов на древнерусских селищах Черниговской земли // 1000 років Чернігівській єпархії.— Чернігів, 1992.— С. 50—52.

³⁸ Фомин А. В. Топография кладов куфических монет X в. междууречья Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 74—80.

³⁹ Соловьева Г. Ф. Проблемные обряды // Древности железного века в междууречье Десны и Днепра // САИ.— М., 1962.— Вып. ДІ—12.— С. 56, 57.

⁴⁰ Ісасович Я. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки.— 1961.— № 7.— С. 99—112; Крим'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 43.

⁴¹ Фехнер М. В. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе // СА.— 1982.— № 2.— С. 57—60.

⁴² Опис Новгородсіверського намісництва (1779—1781).— К., 1931.— С. 341.

⁴³ Там же.— С. 358.

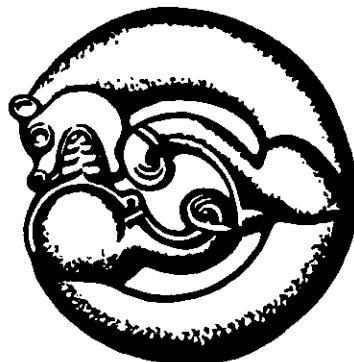
⁴⁴ Коваленко В. П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— С. 32—35.

В. П. Коваленко

ТОРГОВЛЯ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНИГОВО-СЕВЕРСКОЙ ЗЕМЛИ Х—XIII вв.

В результате интенсивного изучения открытых поселений IX—XIII вв. междууречья Днепра и Десны удалось получить много новой информации о жизни сельского населения, в частности об их торговой деятельности. Высокий уровень деревенского ремесленного производства позволял осуществлять торговые операции и обмен не только с сопредельными регионами, но и с более отдаленными местностями: различными регионами Киевской Руси (в первую очередь с жителями городов), а также Крыма, Скандинавии, Средней Азии. Разумеется, в конкретный сельский поселок изделие попадало уже после многократного перехода от одного владельца к другому.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

КУРГАН № 15 БІЛЯ СТЕБЛЕВА У ПОРОССІ

В. І. Клочко, С. А. Скорий

Публікується одна з найдавніших пам'яток скіфської культури у Східній Європі та українському лісостепу, зокрема військове поховання VIII ст. до н. е.

Курган № 15 входив до могильника, що складався з 15 насипів (11 — скіфського часу). Цей могильник був розташований між смт. Стеблев та с. Яблунівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., на відносно рівному плато правого берега р. Рось. Могильник досліджений у 1983 р. Стеблевським загоном Черкаської новобудівної експедиції Інституту археології АН України^{*}.

Насип кургану на час розкопок мав висоту 2,5 м і був споруджений з чорнозему. Він частково розораний, пошкоджений бульдозером. У плані насип мав форму, близьку до кола з діаметрами по лінії південь-північ — 43, схід-захід — 38 м. Ззовні курган був обнесений кільцевим рівчиком. Зовнішній діаметр його по лінії північ-південь — 47, схід-захід — 42 м. Ширина рову близько 2, глибина — 1 м**. У профілі він мав форму півовалу (рис. 1). У заповненні рову знайдені маленькі невиразні фрагменти ліпної кераміки та кісток тварин.

Могила розміщена у центрі підкурганної поверхні. З трьох боків (північний, південний та західний) її оточував викид з материкової глини. Ймовірно, що викид був і зі сходу, але там його знищено двома (пізніми) грабіжницькими шурфами (№№ 1—2) розмірами 2×10 та 2×12,6 м. У плані викид мав незамкнену прямокутну форму з виступом у північно-східній частині. Найбільша висота близько 1, ширіна до 9 м (у північній частині).

Поховальна споруда — ґрунтована яма прямокутної (майже квадратної) форми розміром 4,8×4,6 м, глибиною 1,7 м — орієнтована в напрямку північ-південь (рис. 2).

Стіни могили частково запливли. Східна частина північної стіни та північна частина східної були зруйновані одним із вищезгаданих грабіжницьких шурфів (№ 1). На дні могили, переважно на центральній та південній ділянках, простежено залишки прогнутого перекриття у вигляді дерев'яних плах шириною до 0,10 м, складених у чотири шари: перший та третій — вздовж ями, другий та четвертий — поперек. Знизу плахи були обпалені вогнем. У кутках і в середині коротких стін могили — 6 круглих ям діаметром 0,35—0,45 м, глибиною 0,70—0,82 м, у яких були залишки стовпів, що підтримували перекриття. Дно могили частково було зруйновано великими норами (лисиця, борсук?). У деяких місцях фіксувались сліди об-

* Начальник загону В. І. Клочко.

** Від рівня давньої поверхні.

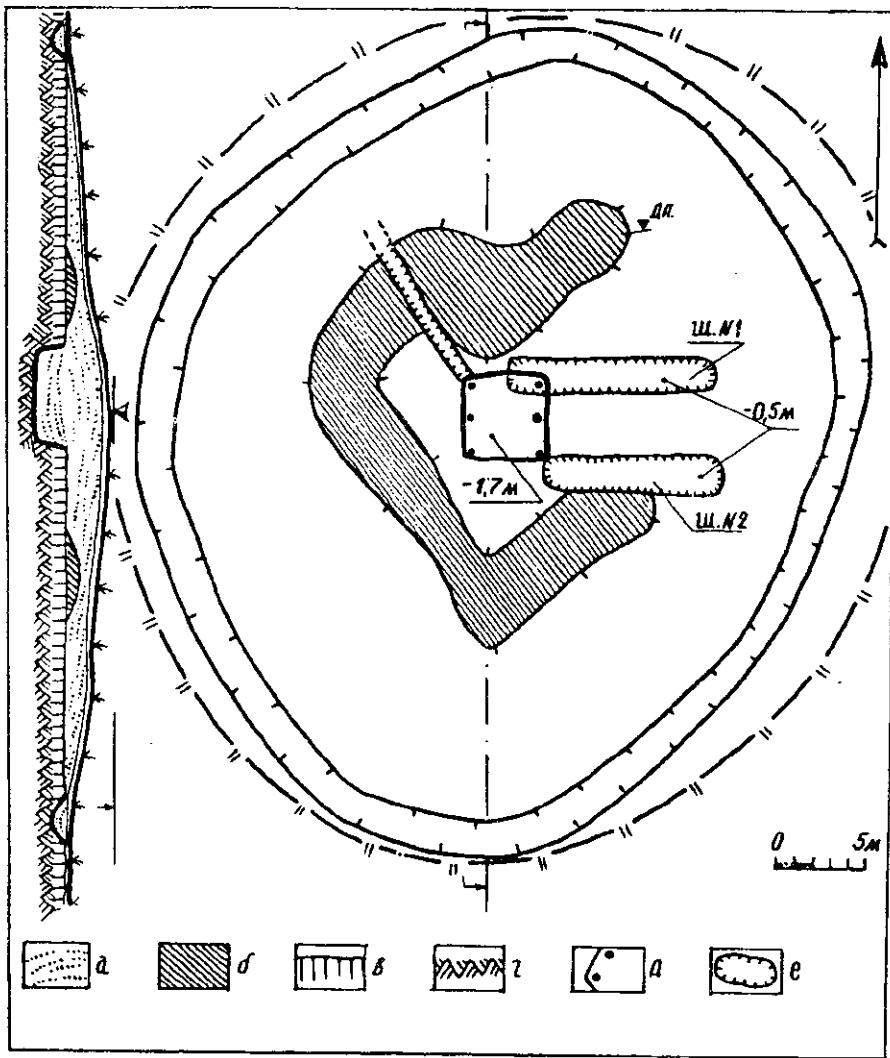

Рис. 1. Курган № 15 біля Стеблева: I — план кургану, II — західний профіль центральної бровки; а — чорноземний насип; б — глинняний материковий викид; в — поховальний чорнозем; г — материк; д — стовпові ямки в могилі; е — грабіжницькі шурфи (№№ 1—2) та хід.

палення. В центральній частині могильної ями простежувались залишки тонкої підстилки органічного походження, на яких подекуди були сліди кальцинованих кісток.

Більше до північної стінки, на залишках підстилки *in situ* лежала частина залізного пластинчастого панциря (1) з двома залізними ворварками-застібками (2). При розчищенні згаданих нір знайдені: 5 бронзових вістер стріл (3), залізне вістря списа (4), залізний бойовий молоток (5), залізні вудила (6) та псалії (7), фрагментований залізний ніж (8), уламки 6 ліпних посудин (9—14).

Перше пограбування могили, найвірогідніше, було здійснено через похилий хід шириною до 0,9 м, що був впущений з північно-західної сторони кургану в північно-західний куток ями. Хід простежено на відстані до 10 м. У нижній його частині, біля краю могили, знайдені уламки ліпного посуду (10).

Через пограбування могили, а також значну руйнацію її дна норами не зовсім зрозумілий обряд поховання, але, якщо зважити на виявлені сліди обпаленості дна та плах перекриття (з внутрішнього боку), можна припустити, що ритуальне вогнище для кремації померлого було розміщене безпосередньо

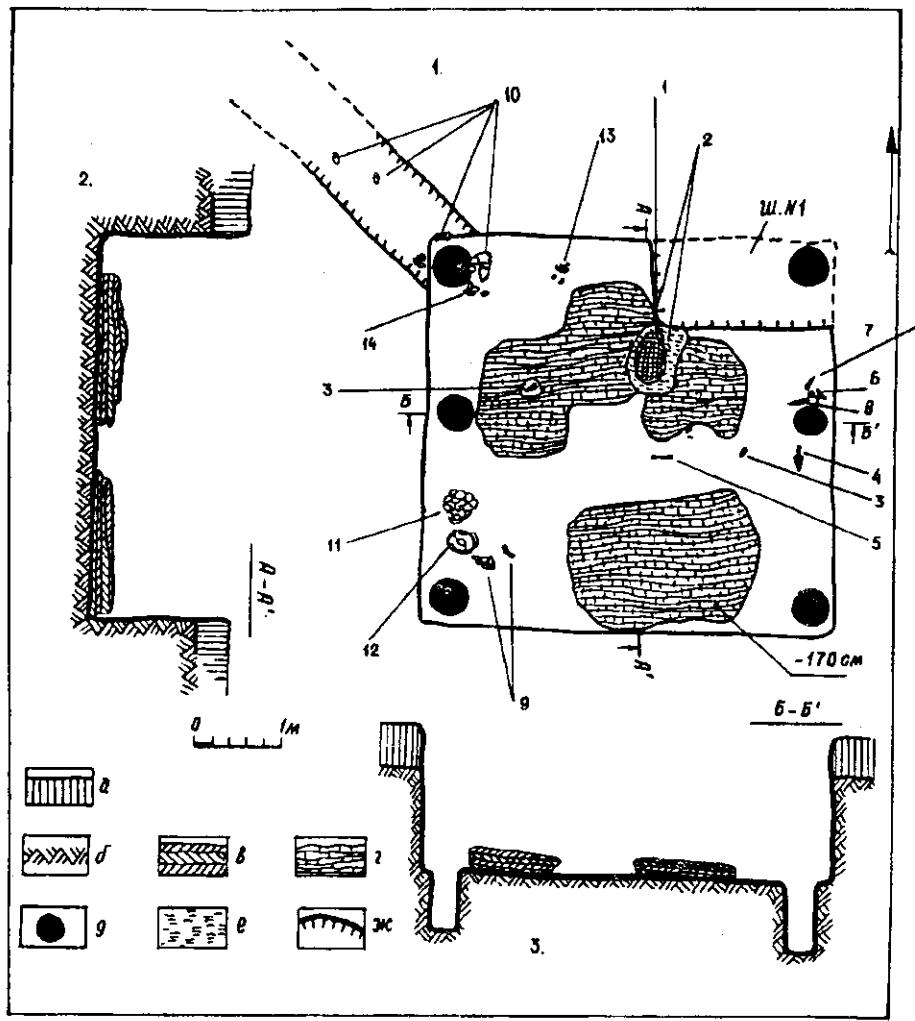

Рис. 2. Курган № 15 біля Стеблева: 1 — план поховання; 2—3 — розрізи; а — поховальний чорнозем; б — материк; в — залишки дерев'яного перекриття (у розрізі); г — залишки дерев'яного перекриття (у плані); д — стовпові ямки; е — залишки підстилки органічного походження; ж — грабіжницький шурф (№ 1) та хід.

1 — залишки панциря; 2 — ворварки; 3 — вістря стріл; 4 — вістря списа; 5 — бойовий молоток; 6 — вудила; 7 — псалії; 8 — ніж; 9 — уламки горщика; 10 — уламки корчаги; 11—12 — уламки мисок; 13—14 — уламки черпаків.

у могильній ямі. Оскільки стіни могили не обпалені (свідчення того, що вогнище було відносно невеликим), слід вважати, що кремація була частковою. Цілком імовірно, що згодом обпалений кістяк зруйнували при пограбуванні могили*.

1. Частина залізного пластинчастого панциря. Збереглась у вигляді блоку прямокутної форми (розміром 70×40 см) із скипіліх пластин поганої збереженості. Точну кількість пластин набору виявити не вдалося, але, безперечно, їх було кілька сот. Більша частина панциря набрана з малих пластин,

* У деяких непорушених похованнях скіфського часу в Лісостепу відомі випадки, коли кремація померлого (повна або часткова) відбувалась через падіння палаючого перекриття в могилу (наприклад, курган 1 V ст. до н. е. біля с. Яснозір'я Черкаської обл., розкопки С. А. Скорого 1985 р.). Перекриття руйнувалось у зв'язку з розташуванням на ньому вогнища. У цьому випадку плахи обпалювались з усіх боків.

але одна з сторін була оформлена вузькими, досить довгими пластинами. Складається враження, що фрагмент обладунку являє собою центральну та нижню (поділ) частину панциря. Тип панциря визначити не вдалося.

Малі пластини мають прямокутну форму з ледь заокругленими кутами. По довжині слабкий S-подібний вигин. Розміри: 3×1,7—1,8 см. У верхній половині — 2—3 отвори діаметром 1—1,5 мм, через які пластини кріпилися на основу (рис. 3, 3, 5).

Довгі вузькі пластини, якими був оздоблений поділ панциря, мали заокруглений нижній край. Ширина 1×1,8 см. Довжину (через фрагментарність) не встановлено (рис. 3, 4).

При наборі панциря був застосований лівосторонній принцип розміщення пластин (тобто лівий край однієї пластини затуляє правий край іншої).

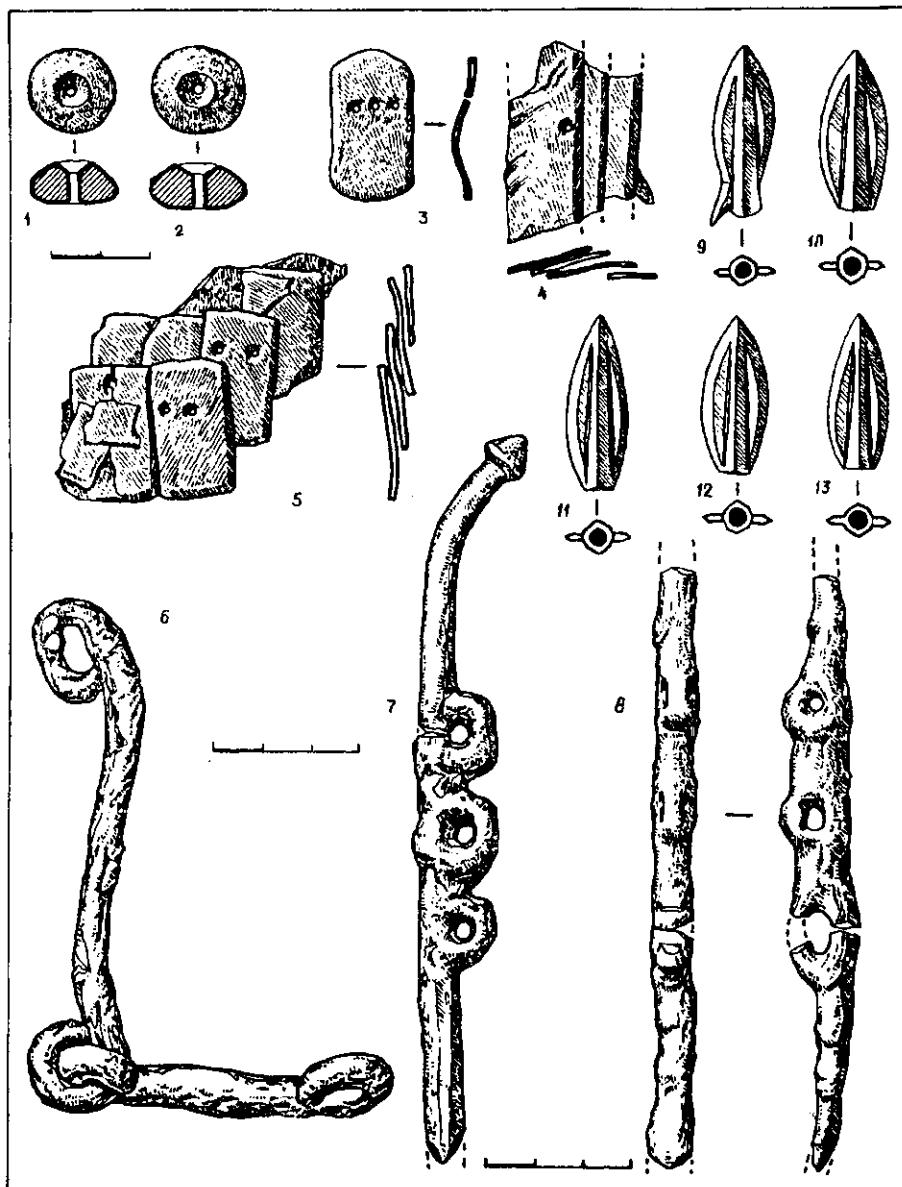

Рис. 3. Речі з кургану № 15 біля Стеблева: 1, 2 — залізні ворварки-застібки, 3—5 — залишки набору залізного пластинчастого панциря; 6 — залізні вудила; 7, 8 — залізні псалії; 9—13 — бронзові вістря стріл.

2. Дві залізні круглі ворварки-застібки панциря. Одна — у вигляді усіченого конуса: діаметр нижньої частини — 1,8 см, верхньої — 1,1—1,2, висота — 0,9 см. Друга має колесоподібну форму зі скосеними краями. Найбільший діаметр 2, висота 1 см. Ворварки у центральній частині мають отвір діаметром 0,2—0,3 см (рис. 3, 1—2).

3. П'ять бронзових втулчастих дволопатевих лавролистих вістер до стріл двох типів: чотири зі сковою граневою втулкою і один з леді виступаючою (на 0,4—0,5 мм) гранованою втулкою і невеличким шипом, що відходить від однієї з лопатей. Довжина перших вістер 3,3—3,7 см, діаметр втулки: зовнішній 0,6, внутрішній 0,3—0,4 см (рис. 3, 10—13). Висота п'ятого вістя 3,6 см, діаметри втулки аналогічні (рис. 3, 9).

4. Залізне вістря списа з листоподібним пером, на якому висока циліндрична нервюра плавно переходить у втулку конусоподібної форми. Довжина вістя 34 см, пера — 24,5, втулки — 9,5, ширина пера 4,3 см. Зовнішній діаметр втулки 3,5, внутрішній — 2,5 см (рис. 4, 1).

5. Залізний бойовий молоток з широким круглим вушком, довгим круглим в перетині обухом та конусоподібною ударною робочою частиною. Загальна довжина молотка 15,7 см, діаметр краю ударної частини — 3—3,5, зовнішній діаметр обуха 4,4, внутрішній 2,3—2,5 см (рис. 4, 3).

6. Залізні двоскладові вудила з петлегодібними кінцями. Виготовлені з круглого в перетині дроту діаметром 0,6—0,7 см. Вудила в довжину асиметричні: 10,6 та 7,5 см. Імовільно, це пояснюється індивідуальними особливостями коня, тобто виготовлення різновеликих вудил полегшувало правування конем. Зовнішній діаметр кілець 1,7—1,8, внутрішній — 0,5—0,6 см (рис. 3, 6).

7. Залізні трипетельчасті вигнуті псалії. Обидва виготовлені з круглого дроту, діаметр перетину якого 0,6—0,7 см. Один — цілий, другий — фрагментований. У цілого екземпляра кінцевка вигнутої частини оформлена у вигляді конусоподібної голівки. Нижній кінець другого псалія має вигляд пласкої загостреної лопаточки. Розходження у оформленні нижніх кінців псаліїв нібито вказують на те, що вони були непарні (рис. 3, 7—8).

8. Залізний колодочковий ніж з наміченим упором, прямою спинкою та лезом, краї якого повільно сходяться до вістя. Зберігся у трьох фрагментах. Частина колодочки руків'я та вістря обламані. Довжина леза 14,5 см, найбільша ширина 1,8 см. У перетині лезо клиноподібне.

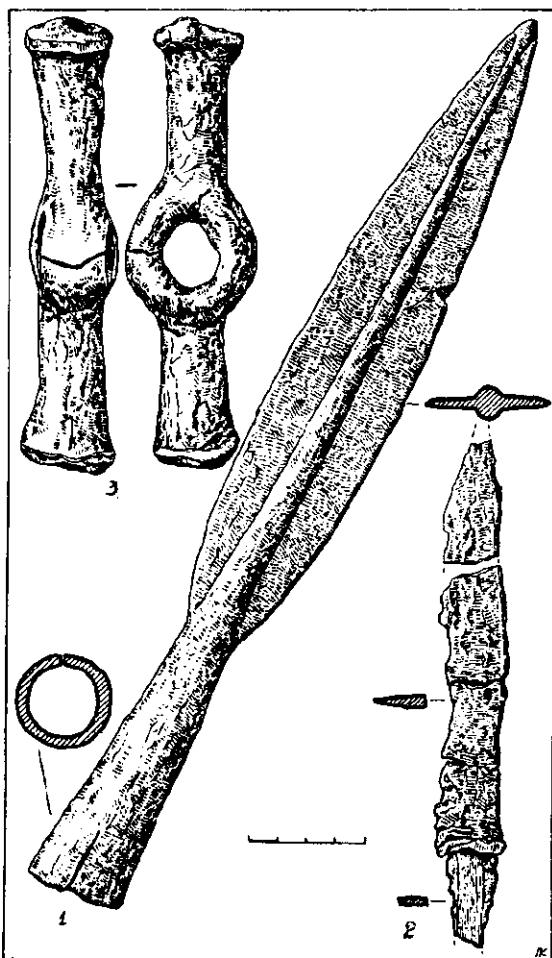

Рис. 4. Речі з кургану № 15 біля Стеблева: 1 — залізне вістря списа; 2 — залізний ніж; 3 — залізний бойовий молоток.

Колодочка прямокутна в перетині, залишилась на довжину 3,3 см, ширина — 1 см (рис. 4, 2).

9. Плоскодонний горщик, слабопрофільований, за формою наближається до банкоподібних посудин. Корпус звужений до невеличкого денця. Під вінчиком горщик прикрашений наліпним валиком, розділеним пальцевими вдавленнями (зашипами), нижче — наскрізними проколами. Висота посудини 31,2 см, діаметри: вінець — 26,8 см, тулуба — 24,2, днища — 11,4 см. Тісто грубе, з домішками шамоту. Горщик реставровано з багатьох фрагментів (рис. 5, 1).

10. Плоскодонна чорнолискована корчага з широким, роздутим різко профільованим тулубом, звуженим догори прямим горлом та різко відігнутими назовні вінцями, прикрашеними наскрізними проколами. Висота корчаги 31,2 см, діаметри: вінець — 15,9 см, тулуба — 30,9, днища — 9,1 см. Реставрована з кількох фрагментів (рис. 5, 2).

11—12. Дві чорнолисковані миски конічної форми, плоскодонні із загнутим всередину краєм, прикрашеним «перлинами» (опуклинами, відповідними наколами із зворотного боку). Одна з мисок (більша) реставрована повністю, друга — частково. Висота більшої 11,1 см, меншої — 10,2 см, діа-

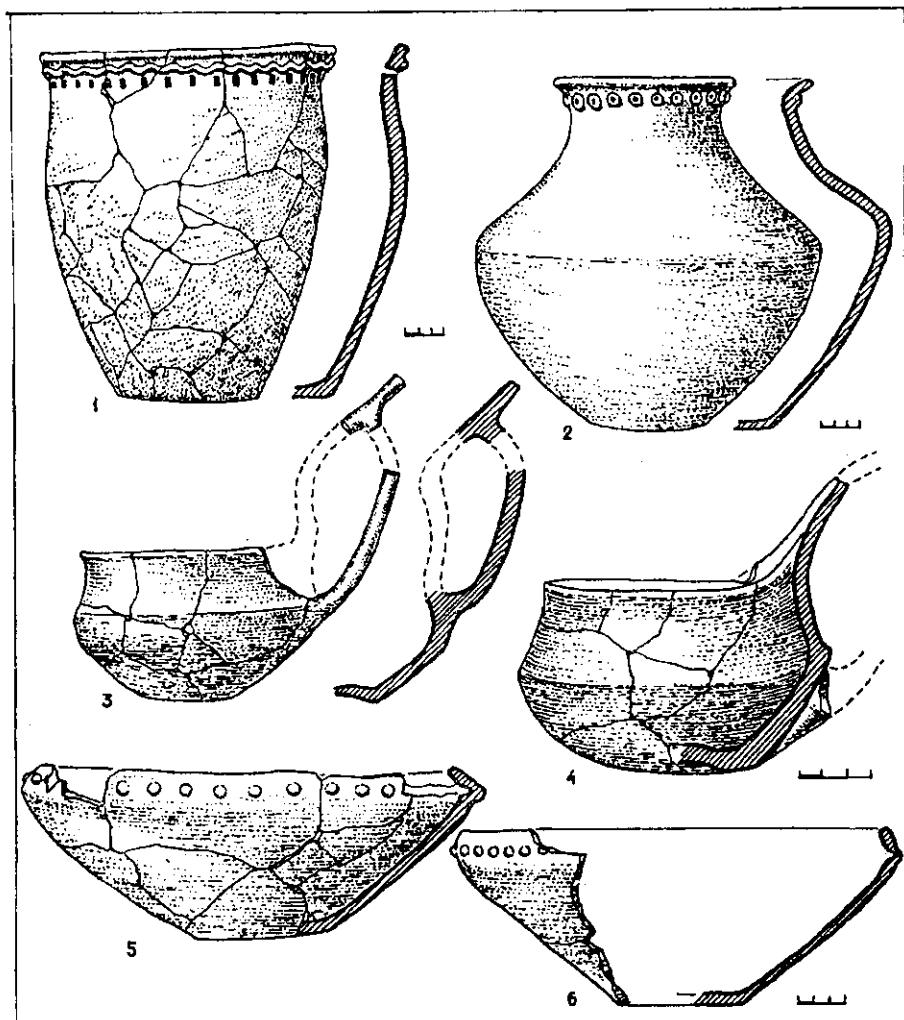

Рис. 5. Ліпний посуд з кургану № 15 біля Стеблев: 1 — горщик; 2 — корчага; 3, 4 — черпаки; 5, 6 — миски.

метри: по краю 23,3 та 28,8 см, тулуба — 27,9 та 29,1, днища — 6,9 та 8,2 см (рис. 5, 5—6).

13. Чорнолискований черпак з короткою виділеною шийкою, ледь відгнутими назовні вінцями та глибокою чашечкою, відділеною від шийки уступом. Ручка висока, петлеподібна з прямим відростком. Днище з ямкою посередині. Діаметри: вінець 13,8 см, тулуба — 15, дна — 4,8 см. Висота корпуса 9,3, разом з ручкою — 20,4 см. Посудина зібрана з кількох фрагментів, ручка реставрована частково (рис. 5, 3).

14. Черпак з шийкою, що займає половину посудини, з прямыми вінцями, профільованим ребром на корпусі та округлою чашечкою. Дно з ямкою посередині. Посуд реставровано, ручка збереглась частково. Мабуть, вона, як у більшості посуду подібного типу, була петлеподібною, досить високою. Тісто темно-коричневе, з грубими домішками. Діаметр вінець — 15,9, тулуба — 19,2, дна — 8,1 см. Висота корпуса — 11,4, загальна висота із залишками ручки — 18,6 см (рис. 5, 4).

Отже, перед нами поховання добре озброєного воїна-вершника з досить повним набором наступальної зброй, металевим пластинчастим панцирем, іншими супутніми речами. Безумовно, є всі підстави вважати, що до пограбування ця могила містила багатий речовий комплекс.

Розглянемо питання хронології поховання та етнокультурної належності похованого, виходячи з інформативності інвентаря, що залишився, та особливостей похованального обряду.

Знахідки поділяються на дві групи, якщо аналізувати їх за хронологічними ознаками: 1) речі, що через погану збереженість або відсутність аналогій точно не датуються; 2) речі, час яких можна встановити в межах певного хронологічного діапазону, при цьому окремі з них можуть бути опорними в абсолютному датуванні комплексу.

До першої групи належать фрагмент пластинчастого панциря, тип якого не встановлено, і ніж з упором на руків'ї, що не має аналогій. Сюди ж слід віднести і залізні ворварки-застібки, які вирізняються морфологічною невідповідністю.

Друга група речей значніша. Зупинимось на ній детальніше.

Вістря списів, подібні нашему (лавролисті з широким ребром посередині пера) досить відомі в пам'ятках ранньоскіфського часу (І відділ, 1 тип, за Г. І. Мелюковою). Звичайно їх датують VII—VI ст. до н. е.¹ Однак вістря списів цього типу відомі і в пам'ятках попереднього періоду, хоча й у меншій кількості. Це, наприклад, знахідки з курганів VIII—VII ст. до н. е. в сс. Носачів та Квітки у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі² та біля с. Енджа (Царевброд) у Північній Болгарії³. Отже, час появи таких вістря можна відносити до VII ст. до н. е.

Бойові молотки як вид зброй набули певного поширення у передскіфський час, перш за все серед племен так званої кімерійської культури. На відміну від стеблівського молотка, вони, як відомо, були кам'яними і мали іншу форму⁴. Металеві (бронзові) бойові молотки зустрічаються в пам'ятках кобанської культури Кавказу (наприклад, у похованнях 17,26 могильника № 1 біля Кисловодської меблевої фабрики, початок VII ст. до н. е.), але вони суттєво відрізняються від молотка, знайденого в Стеблеві⁵.

Що стосується скіфської культури, то подібна зброя серед знахідок практично не була відома. У всякому разі до останнього часу надійно не фіксувалася. Але серед речей з ранньоскіфського комплексу (з난дених в минулому столітті під час аматорських розкопок курганів в урочищі Дар'ївка біля Шполи в басейні Тясмина), опублікованого О. О. Бобринським⁶, є предмет, який автор назвав «руків'я залізне, ймовірно, від меча», що, зрозуміло, невірно (рис. 6, 7). Безумовно, це молоток з обламаною нижньою (ударною) частиною, за типом близький стеблівському. На відміну від останнього він має коротший обух. Розмір вушка майже такий самий. Молоток зберігся на довжину 12 см. Ймовірно, його загальна довжина сягала 15 см, тобто близька за розмірами до стеблівського молотка. Комплекс знахідок з Дар'ївки В. А. Іллінська відносилася до кінця VII ст. до н. е.⁷ Г. Косак пропонує його датувати другою половиною VII ст. до н. е.⁸

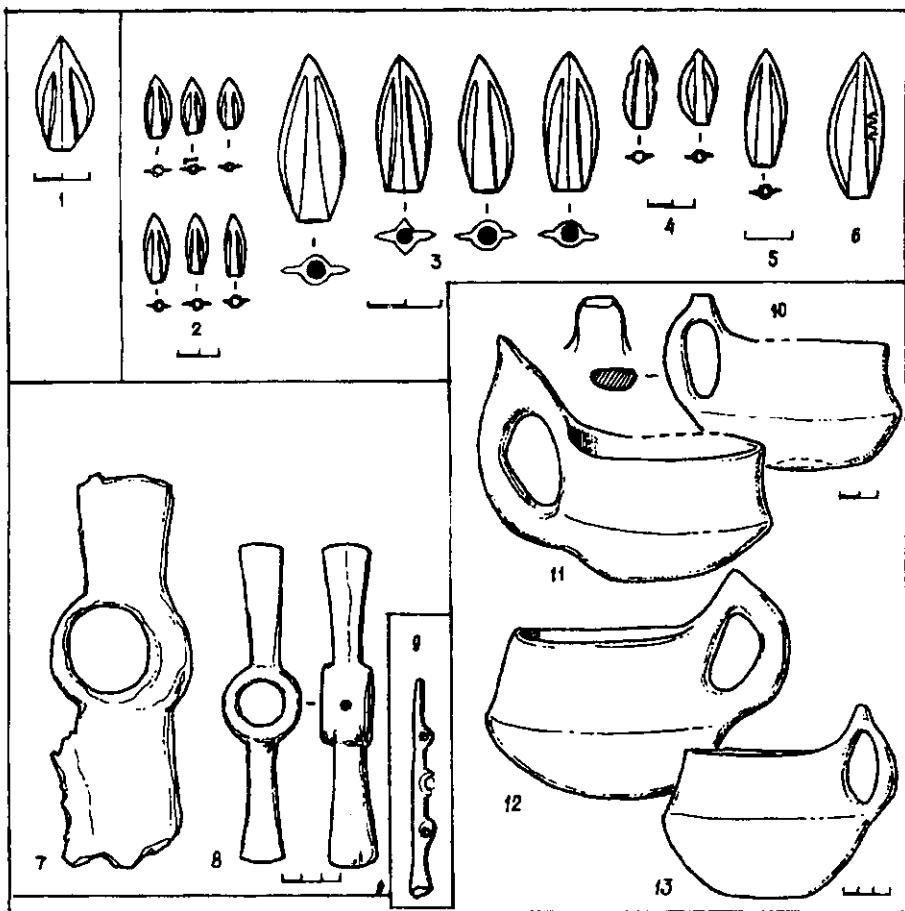

Рис. 6. Аналогії знахідкам з кургану № 15 біля Стеблева: 1-6 — вістря стріл; 7, 8 — бойові молотки; 9 — псалії; 10-13 — черпаки.

1 — Бельське городище, зольник № 12 -1958/59; 2 — Асу-Булакський рудник; 3 — Брич-мулла; 4 — Мало-Красноярка; 5 — Сангру-ІІІ; 6 — Шортанди-Булак; 7 — Шпола, урочище Дар'ївка; 8 — Уйгарак, курган 18; 9 — Сіалк В, поховання 15; 10 — Кайлів; 11 — Капітанівка; 12 — Турія, курган 490 або 491; 13 — Мала Офірна.

Ще близьча аналогія стеблевській знахідці відома серед сакських пам'яток понизь Сир-Дар'ї у Середній Азії — кургані 18 могильника Уйгарак. Це бронзовий вушковий двосторонній молоток довжиною 15—16 см (тобто за розмірами повністю подібний до стеблевського⁹) (рис. 6, 8). Публікуючи знахідку, О. А. Вишневська розглядала її серед знарядь праці, зазначаючи при цьому, що робочі поверхні молотка «не мають на собі слідів використання»¹⁰. На наш погляд, це цілком зрозуміло, бо річ функціонувала як зброя, а не як знаряддя праці. Молоток датований у межах VI ст. до н. е., за досить віддаленими аналогіями в колі тагарських чеканів VII—VI ст. до н. е. На жаль, курган 18 був пограбований і інших знахідок, крім молотка, в ньому не було.

Як відомо, М. П. Грязнов досить обґрунтовано запропонував віднести Уйгарак, як і ряд інших пам'яток Азії, до аржано-чорногорівського етапу, датуючи його не пізніше VIII—VII ст. до н. е.¹¹ У такому разі допустимо визначити дату уйгарського бойового молотка вказаним часом.

Залізні трипетельчасті псалії так званого келермеського типу аналогічні стеблевським, — звичайна деталь ранньоскіфського кінського спорядження¹². Вони широко представлені в комплексах кінця VII—VI ст. до н. е. на території українського Лісостепу (на Лівобережжі та Правобережжі Дніпра) разом із заліznimi двоскладовими вудилами¹³. Багато знахідок відомі в археологічних

скіфських комплексах Північного Кавказу та Закавказзя: Келермеських курганах на Кубані¹⁴, Краснознаменських — на Ставрополлі¹⁵, могильнику Куланурхва в Абхазії¹⁶, у фортеці Тейшебайні (Кармір-Блур)¹⁷. Найдавніші з них знайдені разом з бронзовими вудилами із стременоподібними кінцями у курганах 3 та 7 біля хутора Красне Знам'я. В. Г. Петренко датувала їх серединою — третьою чвертю VII ст. до н. е.¹⁸ Ми вважаємо, що це не межа для більш раннього датування псаліїв вказаного типу. Наприклад, дуже близькі бронзові трипетельчасті псалії були знайдені в кургані 66 вже згаданого сакського могильника Уйгарак¹⁹. О. А. Вишневська датувала їх VII—VI ст. до н. е.²⁰ Але, як зазначалось, М. П. Грязнов відносить вказаний могильник до ранішого часу: VIII—VII ст. до н. е. (аржано-чорногорівський етап).

Бронзові трипетельчасті стрижнеподібні псалії (дуже близькі до уйгаракських) відомі в пам'ятках кобанської культури Північного Кавказу (р-н П'ятигір'я), зокрема, у похованні 4 Ечківанського могильника, у похованні 26 Березовського могильника № 1, у комплексі речей з околиці Кисловодська, які відносять до 2-ї половини VIII — початку VII ст. до н. е.²¹

Але, мабуть, найважливішою для нас знахідкою, що свідчить про більшу древність існування трипетельчастих (зокрема, залізних) псаліїв так званого келермеського типу, є трипетельчасті псалії, знайдені разом із залізними кільчастими вудилами у похованні 15 могильника Сіалк В в Ірані²² (рис. 6, 9), яке датується зараз IX—VIII ст. до н. е.²³

Розглянемо в хронологічному аспекті досить виразний керамічний комплекс поховання. Миски, подібні до стеблівських, добре відомі в пам'ятках ранньоскіфського часу Лісостепу, зокрема у Пороссі. Дата поросських посудин визначається Г. Т. Ковпаненко VII—VI ст. до н. е.²⁴ Разом з тим зазначимо, що орнамент у вигляді «перлин» по вінцю зустрічається і на мисках більш раннього часу — передскіфського періоду²⁵.

Плоскодонні слабопрофільовані горщики — досить типовий вид посуду в керамічному комплексі передскіфського та ранньоскіфського часу Лісостепу. При цьому вкажемо, що орнамент у вигляді наліпного розділеного валика під вінцями — це деталь, яка зустрічається не тільки на посуді ранньоскіфського часу (для якого вона типова)²⁶, але й на кераміці передскіфського періоду, зокрема на пізньочорноліських пам'ятках Лісостепового Середнього Подністров'я²⁷. Безумовно, до традицій кераміки черноліської культури треба відносити і орнамент у вигляді наскрізних проколів під вінцями (характерний тип орнаменту для посуду другого ступеня цієї культури)²⁸.

Стеблівська корчага за формою не має прямих аналогій. У цілому ж, вона досить близька посуду, поширеному в Лісостеповій Скіфії, добре відомому за знахідками у ранніх шарах городищ та в архаїчних курганах Подніпров'я і Західного Поділля. Але в той же час вона дуже подібна до посуду пізньочорноліської культури та жаботинського періоду, тобто того, що належить швидше до VIII, ніж до VII—VI ст. до н. е.²⁹ Орнаментація корчаги проколами пошиrena на посуді передскіфського та ранньоскіфського часу³⁰.

Безумовно, досить важливими для визначення дати поховання є черпаки (особливо екземпляр з високою шийкою та прямими вінцями). Подібний посуд добре відомий у керамічному комплексі черноліської культури. Посудини знайдені цілі та у фрагментах; і на городищах (наприклад, на Суботівському, у с. Лубенці та ін.), і в похованнях³¹. Найближчою аналогією вищезгаданому стеблівському черпаку є посудина із черноліського поховання з трупоспаленням біля с. Кайлів у Київському Подніпров'ї, віднесеної О. І. Тереножкіним до другого ступеня черноліської культури³² (рис. 6, 10). Як відомо, за уточненою хронологією верхній рубіж другого ступеня Чернолісся відноситься до середини — другої половини VIII ст. до н. е.³³. Вказаний черпак мав виступаючу над краєм загострену ручку. Вірогідно, що таке ж оформлення мала ручка стеблівського черпака.

Черпаки подібного типу відомі також у пізніший час. За спостереженнями В. А. Іллінської, вони складають найранішу групу жаботинських черпаків. Для прикладу можна назвати посуд з курганів VII ст. до н. е.— 375 та 376 біля с. Костянтинівки, 212 на Тенетинці, II у с. Рижанівці³⁴, біля Капітанівки³⁵ (рис. 6, 11), 490 та 491 біля с. Турія³⁶ (рис. 6, 12) в басейні Тяс-

мину. Іноді такі черпаки зустрічаються і в курганах старшого журівського часу (курган біля с. Мала Офірна в Київському Подніпров'ї)³⁷ (рис. 6, 13). Але, як вже зазначалось, найближчою до черпака, що публікується, є посудина з чорноліського поховання в Кайлові.

Безумовно, важливішими опорними знахідками для датування поховання є вістря стріл. Є підстави вважати, що склад типів, які залишились після по-грабування, мало чим різниться від первинного. В усякому разі, здається, подібну закономірність за матеріалами могильників Азії (Уйгарак та Тагіскен) вдалось визначити І. М. Медведській³⁸.

Надзвичайно цікаво, що вістря, подібні стеблівським (зокрема, дволопатеві лавролисті зі схованою втулкою), не були відомі (а отже, не були на озброєнні) у населення передскіфського та скіфського часу Північного Причорномор'я, Кавказу, Центральної Європи, Передньої Азії, тобто тих територій, де досить добре відомі старожитності кімеро-скіфського кола.

Єдиною знахідкою, відомою для Північного Причорномор'я, є подібне (але не ідентичне) вістря стріли, виявлене у зольнику № 12-1958/59 Західного укріплення Бельського городища у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (басейн Ворскли)³⁹ (рис. 6, 7). Б. А. Шрамко не визначив часу цього вістрия. Разом з тим він вважає, що Західне укріплення виникло наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е.⁴⁰

Декілька подібних вістрів відомі в області савроматської культури Поволжя та Приуралля⁴¹. Звичайно їх датують VII—VI ст. до н. е. Цими знахідками і вичерpuється перелік подібних вістрів у Східній Європі.

На території Азії близькі за формою вістря стріл відомі в області тагарської культури Південного Сибіру (Мінусинська котловина), де їх час визначається VIII—VII ст. до н. е.⁴² Однак регіоном значного поширення найбільш ранніх подібних вістрів, безумовно, є Середня Азія та Казахстан. Цілком імовірно, що саме на цій території відбувся генезис дволопатевих вістрів зі схованою втулкою на основі бронзових втулчастих вістрів, які виникли в середовищі андронівських племен середини II тис. до н. е.⁴³ Найдавніші втулчасті вістря зі схованою втулкою зафіковані в Казахстані у XIV—XI ст. до н. е., на алакульському етапі андронівської культури⁴⁴. За Б. А. Литвинським, подібні вістря застосовувались на території Середньої Азії в добу пізньої бронзи⁴⁵. Більш конкретну дату вістрів, знайдених у Казахстані, пропонують К. А. Акішев — IX—VIII ст. до н. е. (дандібай-бегазинський або бегази-дан-дібаєвський час)⁴⁶ та Н. А. Авансова — XII—IX ст. до н. е. (за її типологією це вістря IX типу розділу А — лавролисті, втулчасті зі схованою втулкою)⁴⁷.

Назвемо найвідоміші пункти знахідок вістрів цього типу на території Середньої Азії і Казахстану. В Середній Азії це: Ангар, поселення, кінець II — початок I тис. до н. е. (Узбекистан)⁴⁸; Брічмулла, скарб бронзових речей, рубіж II—I тис. до н. е. (Узбекистан)⁴⁹; Вуаділь, поховання X—VIII ст. до н. е. (Узбекистан)⁵⁰; Мадау-депе і Овадан-депе, поселення, кінець II — початок I тис. до н. е. (Туркменія)⁵¹. У Казахстані: Асу-Булакськийrudник, випадкова знахідка, комплекс речей IX—VIII ст. до н. е. (Східний Казахстан)⁵²; Мало-Красноярка, поселення, XII—IX ст. до н. е.⁵³ (дата подана за Н. А. Авансовою), (Східний Казахстан); Сангру III, поховання, X—VIII ст. до н. е. (Центральний Казахстан)⁵⁴; Саргара, поселення, X—VIII ст. до н. е. (Північний Казахстан)⁵⁵ (дата подана за С. Я. Зданович⁵⁶); Шортанди-Булак, поселення, IX—VIII ст. до н. е. (Центральний Казахстан)⁵⁷.

Найближчі аналогії стеблівським вістрям — стріли з Асу-Булакськогоrudника, Брічмулли, Мало-Красноярки, Сангру III, Шортанди-Булак (рис. 6, 2—6). Наведені дати свідчать, що верхній хронологічний рубіж існування цих вістрів не виходить за межі VIII ст. до н. е. На наш погляд, і стеблівські вістря не можна датувати пізніше цього часу.

Дволопатеве лавролисте вістря стріли з виступаючою втулкою та невеличким шипом із Стеблева знаходить надійні аналогії також в Азії, зокрема в Казахстані, де подібні вістря були поширені у IX—VIII ст. до н. е.⁵⁸

Таким чином, аналогії стеблівським вістрям стріл дають підстави вважа-

ти, що останні були виготовлені в Середній Азії чи Казахстані у постандронівському, протосако-масагетському середовищі.

Отже, за вістрями стріл поховання можна датувати часом не пізніше VIII ст. до н. е. Не суперечать цій даті й інші знахідки речового комплексу, зокрема вістря списа, кераміка, особливо черпаки та корчага.

Інвентарний комплекс поховання не дає підстав для зіставлення його з близькими за часом пам'ятками новочеркаського типу, достатньо добре відомими на території Східної Європи, у тому числі в межах українського Лісостепу. Останні досить достовірно трактуються як старожитності історичних кімерійців⁵⁹.

Морфологічна близькість залізних вістер списів з цих поховань (Носачів, Квітки) із стеблівськими вістрями, на наш погляд, відображає хронологічний, а не культурний аспект. Враховуючи особливості похованального обряду, не можна порівнювати стеблівське поховання із пам'ятками чорноліської культури.

Наявність у речовому комплексі могили залізних трипетельчастих псаліїв — характерної деталі ранньоскіфського кінського спорядження — дозволяє нам вказувати на вірогідність скіфської культурної належності поховання.

Обряд, зафікований у стеблівському похованні — велика яма з стовповою конструкцією, кінська вузда в могилі, що символізує коня, використання вогню (у даному випадку для кремації померлого), добре відомий у старожитностях ранньоскіфського часу українського Лісостепу, зокрема на Правобережжі⁶⁰. Але у своїй основі, як зазначав О. І. Тереножкін, цей обряд не може бути місцевою етнокультурною ознакою тому, що він був поширенний серед культур скіфського типу Євразії⁶¹. Вірогідно, що такий обряд склався в степовому кочовому середовищі⁶² і пов'язаний своїм походженням з похованальним ритуалом іранського скотарського населення кінця II — початку I тис. до н. е.⁶³ або навіть найдавніших іndo-іранських племен⁶⁴.

Таким чином, характер обряду (в основі своїй кочівницький, іранський) підтверджує вірогідність скіфської належності поховання.

Більшість прибічників концепції східного походження скіфів відносять їх появу у Східній Європі з «глибин Азії» до початку або першої половини VII ст. до н. е.⁶⁵ На думку дослідників, цей процес фіксується поширенням видовжено-ромбічних вістер стріл типу Єндж-Білоградець, що прийшли на зміну довговтулчастим вістрям стріл новочеркаського типу. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська вважали, що про наявність скіфського етнічного елементу в Східній Європі на початку VII ст. до н. е. не може бути й мови.

Розкопки кургану Аржан у Туві⁶⁶, віднесенного до IX—VIII ст. до н. е.⁶⁷ або до VIII ст. до н. е.⁶⁸, продемонстрували стародавність елементів скіфської культури в Азії і, здається, зміцнили позиції прибічників міграційної концепції.

Багато авторів, котрі підтримували гіпотезу про проникнення скіфського етнічного елементу з території Азії в Східну Європу, вважають, що цей процес не був одночасним і не мав характеру механічної зміни кімерійської культури скіфською, а тривав досить довго⁶⁹.

Появу у Східній Європі найдавніших скіфських (протоскіфських) рис деякі дослідники відносять до чорногорівського часу⁷⁰.

Ідея тривалого, хвиленоподібного проникнення «протоскіфського» компонента на південь Східної Європи знайшла продовження у праці В. Ю. Мурзіна та В. І. Клочки, які перший східний імпульс відносять до X—IX ст. до н. е., пов'язуючи його із старожитностями чорногорівського етапу, дуже близькими морфологічно до власне скіфських пам'яток⁷¹.

Виходячи з вищесказаного, розглянуте поховання, яке ми датуємо VIII ст. до н. е., має особливі значення. Його речовий комплекс не вміщує чорногорівського та новочеркаського типів, а є, мабуть, найдавнішим скіфським. Цінність цього поховання, як ми вважаємо, може бути визначена двома головними положеннями. По-перше, воно досить переконливо свідчить про те, що проникнення східного кочівницького елемента в Східну Європу і український Лісостеп, зокрема, проходило послідовно та безперервно і у VIII ст.

до н. е. По-друге, поховання дає підставу говорити не просто про прихід скіфів або протоскіфів (це вже швидше термінологічне питання) з «глибин Азії», а дає деякі підстави окреслити географічні рамки цих «глибин». Як вже зазначалось, вістря стріл із Стеблева були виготовлені в Середній Азії або в Казахстані в протосако-масагетському середовищі. Отже, можна стверджувати про просування населення давнішої скіфської культури саме з цих районів.

Безумовно, розглянуте джерело показує тільки один з вірогідних регіонів первісних територій просування номадів. Можливо, учасники цього проникнення не були надто численними, як кочовики більш раннього (Х—ІХ ст. до н. е.), а особливо більш пізнього (VII ст. до н. е.) етапів. Але це вже інша тема, що потребує спеціального дослідження.

Враховуючи сказане, цікаво пригадати такі слова Геродота (одна з версій походження скіфів): «Існує і інша розповідь такого змісту, якому я сам більше довірюю. Скіфи-кочовики, що мешкали в Азії, витиснені під час війни масагетами, пішли, перешедши річку Аракс в Кімерійську землю (саме її тепер і населяють скіфи, а в давнину, як кажуть, вона належала кімерійцям)»⁷².

Як відомо, процес сприйняття різних видів озброєння найінтенсивніше проходить під час війни. Виходячи з повідомлення Геродота про війну скіфів з масагетами, можна пояснити наявність вістря стріл, типових для старожитностей сако-масагетського середовища у найдавнішому скіфському похованні.

Примітки:

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов // САИ.— 1964.— Д.1—4.— С. 36

² Ковпаненко Г. Т. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія.— 1966.— Т. XX.— С. 175.— Рис. 2, 1; Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросє // Вооружение скіфов и сарматов.— К., 1984.— С. 49.— Рис. 9, 1, 2.

³ Тереножкин А. И. Кіммерийцы.— К., 1976.— С. 43.— Рис. 16, II.

⁴ Там же.— С. 140—142.

⁵ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Кіммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 187.— Рис. 2, 25; С. 189.— Рис. 3, 14.

⁶ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.— СПб., 1894.— Т. II.— С. 133.— Табл. XV, 2.

⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 62—63.

⁸ Kossak G. Von den Anfangen des Skytho-iranischen Tier-stils // Skythika.— München, 1987.— S. 79.— Abb. 33, 20.

⁹ Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарыи в VII—V вв. до н. э. (по материалам Уйгара).— М., 1973.— Табл. XXI, 7.

¹⁰ Там же.— С. 73.

¹¹ Грязнов М. П. Аржан: Царский курган раннескифского времени.— Л., 1980.— С. 60.

¹² Іллінська В. А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. // Археологія.— 1961.— Т. XIII.

¹³ Ковпаненко Г. Т. Премена скіфського часу на Ворсклі.— К., 1967.— С. 97.— Рис. 43, 29; С. 98.— Рис. 44, 9, 14 С. 101.— Рис. 46, 9; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья).— К., 1968.— С. 104—110; Ильинская В. А. Раннескифские...— С. 109.— Табл. VIII, 17—18, XIII, 10—12, XVI, 6; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.— К., 1981.— С. 111.

¹⁴ Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ.— 1983.— № 24.— С. 32—55.

¹⁵ Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 47.

¹⁶ Трапіш М. М. Труды.— Сухуми, 1970.— Т. I.— С. 138.— Табл. VI, 7, 8.

¹⁷ Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья.— М., 1985.— С. 94.— Рис. 1, 2, 3.

¹⁸ Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 44.

¹⁹ Вишневская О. А. Указ. соч.— С. 149.— Табл. XVII, 18.

²⁰ Там же.— С. 122.

²¹ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 195.— Рис. 6, 11, 23, 24; С. 197.— Рис. 7, 15, 16.

- ²² *Ghirshman R. Fouilles de Sialk.* — Paris, 1939. — II. — Tabl. LVI. 835, 841.
- ²³ *Погребова М. Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке.* — М., 1977. — С. 160—163; *Медведская И. Н. Конский убор из могильника Сиалк В // Iranica Antiqua.* — 1983. — Vol. XVIII. — С. 77.
- ²⁴ *Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского...* — С. 90—92.
- ²⁵ *Там же.* — С. 91. — Рис. 54, 2.
- ²⁶ *Ильинская В. А. Раннескифские...* — С. 144; *Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского...* — С. 96.
- ²⁷ *Смирнова Г. И. Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре // АСГЭ.* — 1985. — № 26. — С. 17. — Рис. 8, 3, 9; С. 20. — Рис. 9, 7.
- ²⁸ *Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.* — К., 1961. — С. 63.
- ²⁹ *Ильинская В. А. Раннескифские...* — С. 134. — Рис. 16, 3; С. 136. — Рис. 17, 10.
- ³⁰ *Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского...* — С. 93.
- ³¹ *Ильинская В. А. Раннескифские...* — С. 117.
- ³² *Тереножкин А. И. Предскифский период...* — С. 44, 45, 74. — Рис. 49, 3.
- ³³ *Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА.* — 1985. — № 4. — С. 38.
- ³⁴ *Ильинская В. А. Раннескифские...* — С. 117.
- ³⁵ *Бобринский А. А. Отчет о раскопках близ Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) в 1904 г. // ИАК.* — 1905. — Вып. 17. — С. 98. — Рис. 38.
- ³⁶ *Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1908 г. // ИАК.* — 1910. — Вып. 35. — С. 79. — Рис. 19.
- ³⁷ *Петровська Є. О. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині // Археологія.* — 1968. — Т. XXI. — Рис. 6, 3, 6.
- ³⁸ *Медведская И. Н. Некоторые вопросы хронологии бронзовых наконечников стрел Средней Азии и Казахстана // СА.* — 1972. — № 3. — С. 80.
- ³⁹ *Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).* — К., 1987. — С. 46. — Рис. 14, 8.
- ⁴⁰ *Там же.* — С. 31.
- ⁴¹ *Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // МИА.* — 1961. — № 101. — Рис. 12, 52. — Табл. 13, 6; *Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья // САИ.* — 1963. — № 1—9. — Табл. 12, 8, 9; 13, 6.
- ⁴² *Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры.* — М., 1967. — С. 218, 263. — Табл. 13, 21—22.
- ⁴³ *Медведская И. Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II — первой половины I тысячелетия до н. э. // СА.* — 1980. — № 4. — С. 28.
- ⁴⁴ *Акшиев К. А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или.* — Алма-Ата, 1963. — С. 115, 117.
- ⁴⁵ *Литвинский Б. А. Древние кочевники «крыши мира».* — М., 1972. — С. 91.
- ⁴⁶ *Акшиев К. А.; Кушаев Г. А. Указ. соч.* — С. 117, 118.
- ⁴⁷ *Аванесова Н. А. К вопросу о бронзовых стрелах степных племен эпохи бронзы // Труды Самарканского гос. ун-та им. Алишера Навои (Материалы по археологии Узбекистана).* — Ташкент, 1976. — Новая серия. — Вып. 270. — С. 44. — Табл. 2.
- ⁴⁸ *Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // САИ.* — 1966. — В4—9. — С. 131. — Табл. VI, 26.
- ⁴⁹ *Тереножкин А. И. Клад андроновских бронзовых предметов из с. Бричмулла близ Ташкента // СА.* — 1962. — № 3. — Рис. 2, 1—4.
- ⁵⁰ *Гамбург Б. Е., Горбунова Н. Г. Новые данные о культуре эпохи бронзы Ферганской долины // СА.* — 1957. — № 3. — С. 133. — Рис. 4.
- ⁵¹ *Кузьмина Е. Е. Указ. соч.* — С. 131. — Табл. VI, 5—6.
- ⁵² *Арсланова Ф. Х. Археологические находки в Казахстане // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья.* — Челябинск, 1983. — С. 120. — Рис. 1, 1—3, 24—26.
- ⁵³ *Черников С. С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА.* — 1960. — № 88. — Табл. XXXVI, 4, 6.
- ⁵⁴ *Маргулан А. Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана.* — Алма-Ата, 1979. — С. 313. — Рис. 227, 18.
- ⁵⁵ *Аванесова Н. А. Указ. соч.* — С. 44. — Табл. 2.
- ⁵⁶ *Зданович С. Я. Происхождение саргаринской культуры // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья.* — Челябинск, 1983. — С. 79.
- ⁵⁷ *Маргулан А. Х. Указ. соч.* — С. 313. — Рис. 227, 16.

- ⁵⁸ Акшиев К. А., Кушаев Г. А. Указ. соч.— С. 117, 118; Маргулан А. Х. Указ. соч.— С. 313.— Рис. 227, 21.
- ⁵⁹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 79—81, 202.
- ⁶⁰ Ильинская В. А. Раннескифские...— С. 10—55; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского...— С. 58, 59.
- ⁶¹ Тереножкин А. И. Скифская культура // ПСА.— МИА.— 1971.— № 177.— С. 19.
- ⁶² Ильинская В. А. Раннескифские...— С. 94.
- ⁶³ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии.— М., 1970.— С. 276—279.
- ⁶⁴ Геннинг В. Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // СА.— 1977.— № 4.— С. 70, 71.
- ⁶⁵ Ильинская В. А. Скифы и Кавказ // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 54; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 19; Мурzin В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 93.
- ⁶⁶ Грязнов М. П. Указ. соч.— 60 с.
- ⁶⁷ Тереножкин А. И. Рец. на книгу: Грязнов М. П. Аркан: Царский курган раннескифского времени // СА.— 1982.— № 3.— С. 267—270.
- ⁶⁸ Марсадолов Л. С. Хронология курганов Алтая (VIII—IV вв. до н. э.): Автореф. дис. ...канд. истор. наук.— Л., 1985.— С. 10.
- ⁶⁹ Белозор В. П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ...канд. истор. наук.— К., 1986.— С. 13; Полін С. В. Хронологія ранньоскифських пам'яток // Археологія.— 1981.— Вип. 59.— С. 20, 21.
- ⁷⁰ Членова Н. Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху // Studia Thracica.— 1975.— № 11.— С. 88; Белозор В. П. Указ. соч.— С. 12, 13.
- ⁷¹ Ключко В. И., Мурzin В. Ю. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 16—18.
- ⁷² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в истории Геродота.— М., 1982.— С. 103.— IV, 11.

В. И. Ключко, С. А. Скорый

КУРГАН № 15 ВБЛИЗИ СТЕБЛЕВА В ПОРОСЬЕ

Статья посвящена публикации одного из древнейших памятников скифской культуры в Восточной Европе и Украинской Лесостепи, в частности воинского погребения, обнаруженного в 1983 г. в одном из курганов Поросья. Детальный анализ вещевого комплекса позволяет датировать захоронение VIII в. до н. э. и связывать его появление с проникновением кочевого населения в указанный регион из Средней Азии или Казахстана.

V. I. Klochko, S. A. Skory

BURIAL MOUND No. 15 NEAR STEBLEV IN THE ROS BASIN

The paper informs about one of the most ancient relics of the Scythian culture in East Europe and Ukrainian Forest Steppe, namely, a warrior's grave found in one of barrows in the Ros' river basin in 1983. A detailed analysis of the assemblage permits to date the burial to the 8th cent. B. C. and connect it with penetration of nomads to the Ros basin from Central Asia or Kazakhstan.

Одержано 23.05.89

СКІФСЬКИЙ КУРГАН «ТЕТЯНИНА МОГИЛА»

В. Ю. Мурзін, С. В. Полін, Р. Ролле

У статті публікуються матеріали дослідження кургану «Тетянинна Могила» — одного з найбільших визначних і цікавих з оточення скіфського царського кургану Чортомлик (IV ст. до н. е.)

В 1983—1986 рр. спільною експедицією Інституту археології АН України та Німецького науково-дослідного товариства в Бонні, окрім дослідження кургану Чортомлик, було розкопано понад 50 відносно невеликих курганів поблизу Чортомлика, переважна більшість яких відносилась до скіфського часу. Тим самим було продовжено вивчення скіфських поховань пам'яток, розпочате в цьому районі О. І. Тереножкіним та Б. М. Мозолевським. Після публікації всіх матеріалів 1983—1986 рр., враховуючи, що значна частина розкопаних раніше пам'яток вже введена до наукового обігу¹, скіфологи ма-тимуть масовий археологічний матеріал, який дозволить скласти досить повне уявлення про курганне оточення Чортомлика.

Поки що ж ми хочемо ознайомити читачів з результатами розкопок одного з найбільш цікавих, на наш погляд, курганів — № 46 групи Чортомлик—III — відомого у місцевих жителів під назвою «Тетянинна Могила».

Курган розташований в 3 км на захід від Чортомлика. Висота курганного насипу, значно розораного на момент розкопок, становить 2,1 м при діаметрі близько 30 м. Первинна висота кургану, очевидно, досягала 5 м. Курган був споруджений в один прийом з чернозему над похованням № 1 і містив два поховання. Насип знімався за допомогою бульдозера по лінії З — С; при цьому в північній полі кургану зустрічались окремі уламки кісток тварин та стінок амфор. В центрі кургану простежено великий викид з поховання № 1 у вигляді кільця материкової глини діаметром близько 15 м. Ширина кільця в перерізі — 4—5 м. Потужність викиду — 0,8—1 м (рис. 1). У черноземному заповненні воронки викиду зустрічались уламки вапняку розмірами до 0,7×0,5×0,5 м. На внутрішніх схилах викиду були зафіковані незначні рештки дерева.

Кільце материкового викиду окреслювало вхідну яму поховання № 1, простежену на рівні материка. На відстані 8,7 м від центру кургану в напрямку північного заходу, на цьому ж рівні, були виявлені контури другої вхідної ями впускного поховання № 2. Відстань між вхідними ямами — близько 7 м (рис. 2).

Поховання № 1 (основне). Вхідна яма поховання № 1 була розташована в центрі кургану. У верхній частині вона мала неправильну форму, яка віддалено нагадувала квадрат, орієнтований кутами по сторонах світу (рис. 2). Розміри ями у верхній частині — 2,9×3—3,4 м. На глибині близько 1,3 м від рівня давнього горизонту в північному куті ями була простежена материкова сходинка, зовнішній край якої проходить приблизно по діагоналі ями — від західного кута до східного. Західна частина сходинки нижче східної приблизно на 0,2—0,25 м. Її поверхня нерівна; можливо, тут сходинка частково зруйнована грабіжницьким ходом. Друга сходинка була влаштована на 0,6 м нижче першої, паралельно їй. Ширина другої сходинки — 0,2—0,4 м. В результаті спорудження сходинок розміри ями зменшилися до 2,9×1,4—1,6 м, і вона набула форми прямокутника з заокругленими кутами, орієнтованого довгою віссю практично по лінії захід—схід. Глибина ями — 6,8 м від рівня давнього горизонту.

У верхній частині вхідна яма № 1 була заповнена черноземом. В східній

© В. Ю. МУРЗІН, С. В. ПОЛІН, Р. РОЛЛЕ, 1993

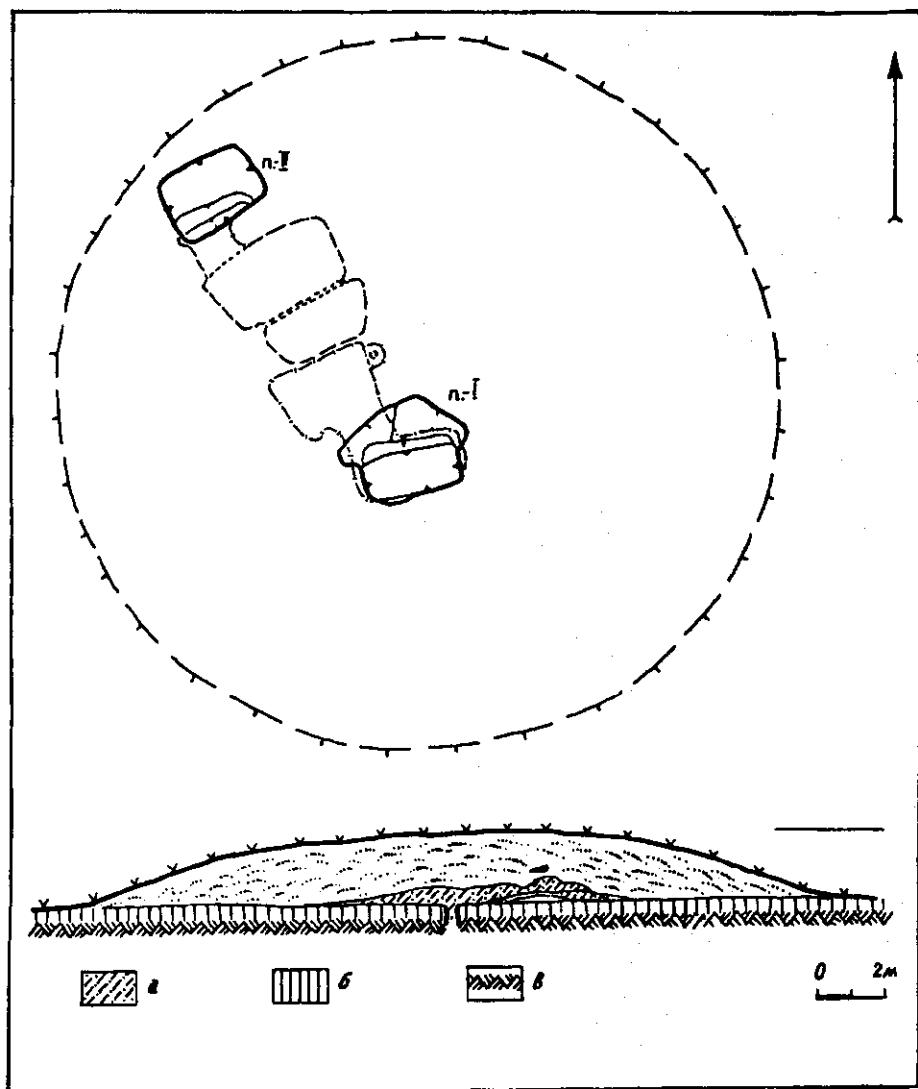

Рис. 1. Тетяніна Могила. Загальний план кургану та переріз. Умовні позначення: а — материковий викид; б — похований чорнозем; в — материк.

половині ями заповнення було пухким, а в західній — твердим, затічним, що є однією з ознак наявності грабіжницького ходу. В заповненні ями зустрічались окремі гранітні та вапнякові брили. Однак з глибини приблизно 2,5 м від рівня давнього горизонту яма виявилась майже повністю заповненою великими гранітними та вапняковими блоками, які досягали розмірів $1,5 \times 1 \times 0,5$ м. Наявність цих блоків у входній ямі повинна була значно ускладнити дії грабіжників. Очевидно, їм вдалось пройти яму приблизно до глибини 3,3 м від рівня давнього горизонту. На цій глибині в північній стіні ями, більше до північно-західного кута, була простежена невелика ниша висотою 0,75 м, ширину 0,5 м та глибиною 0,3 м. Можливо, вона виникла в результаті спроб грабіжників обійти кам'яну забутовку входної ями по материкову. Нижче цієї ниші кам'яні блоки не порушені до часів сучасних розкопок — кам'яні плити лежали дуже щільно, практично без будь-яких видимих проміжків. Процес підніняття цих кам'яних блоків, вага яких досягала від 0,5 до 1 т, вимагав застосування автокрану. Між кам'яними плитами зустрічались окремі кістки тварин та уламок залізного предмета у вигляді круглого

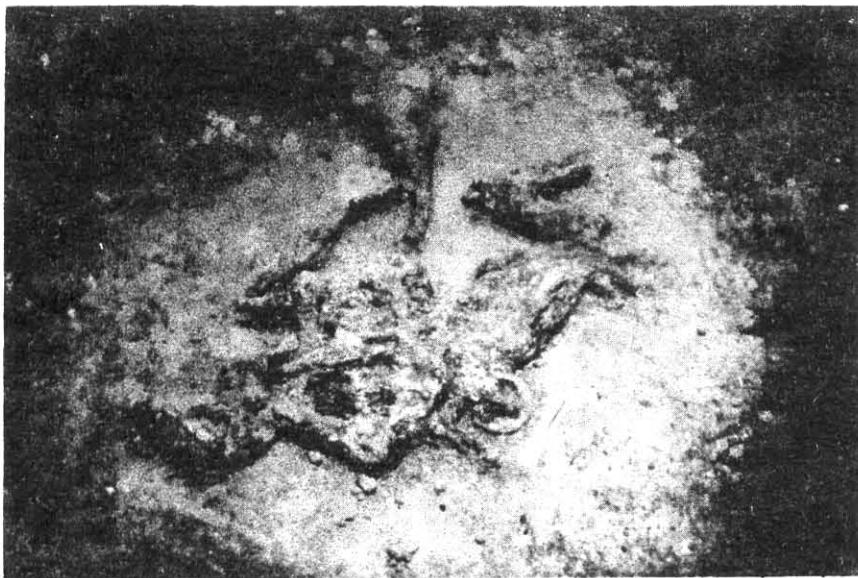

Рис. 2. Поховання № 1. Скупчення залізних вудил та псаліїв.

стрижня — можливо, уламок жала клювця. На дні вхідної ями були знайдені уламок ручки амфори, денце ліпного горщика діаметром 6 см та залізна скоба.

Арочний вхід у поховання був влаштований в північній стінці ями, поблизу її північно-західного кута. Ширина устя — 1,6 м, висота — 1,5 м. Устя входу і частково дромос були забиті великими вапняковими та гранітними брилами, які, очевидно, скотились сюди після руйнування дерев'яного за кладу.

У дні вхідної ями, безпосередньо поблизу устя, була викопана маленька виїмка, дно якої, поступово переходячи в дно похованальної камери, було нижче від дна вхідної ями на 0,3 м. На дні виїмки лежало не менше 10 комплектів залізних вудил та псаліїв, які були сильно пошкоджені корозією та скипілись у декілька грудок. За окремими більш-менш добре збереженими екземплярами простежується, що псалії мають С-подібну форму, вони двоірчасті, з вісімкоподібним розширенням посередині; їх довжина — 21—22 см. Вудила двочастинні. Серед вудил та псаліїв знаходилося бронзове кільце діаметром 7,5 см (Рис. 2).

Порівняно вузький (1,6 м) у своєму початку дромос далі розширювався, поступово переходячи в камеру трапеціеподібної форми, витягнуту по лінії ПнЗ—ПдС. Довжина камери — 3,4 м, ширина поблизу ПнЗ торцевої стінки близько 2,3 м. Дно камери поступово понижувалось, досягаючи біля торцевої стінки позначки — 7,2 м від рівня давнього горизонту.

В ПнС та ПдЗ стінках камери, більше до ПнЗ торцевої стінки були влаштовані ніші. ПнС ніша порівняно невелика. Вона була призначена для казана, ніжка якого встановлювалася у виритий в дні ніші (приблизно на 0,1 м вище дна камери) круглий отвір діаметром 15 см. Ширина ніші — 0,7 м, висота — 1,2 м; ніша була заглиблена в стінку на 0,5 м. ПдЗ ніша була більш широкою. Ширина ніші — до 2,4 м; заглиблена в стінку на 0,7—1,0 м. Її дно знаходилось на одному рівні з дном камери.

ПнЗ торцева стінка камери виявилась майже повністю зруйнованою. Саме через неї — з боку поховання № 2 — до камери проникли грабіжники.

Грабіжники не залишили на дні камери жодної речі. У заповненні камери при її розчистці були виявлені розрізнені людські кістки (уламки таза, великі та мала гомілкові кістки, стегнові кістки, окремі хребці, один цілий та уламки верхньої частини другого черепа); кістки коня (у тому числі копито та уламки кінського черепа), які концентрувались в основному в районі ПдЗ ніші,

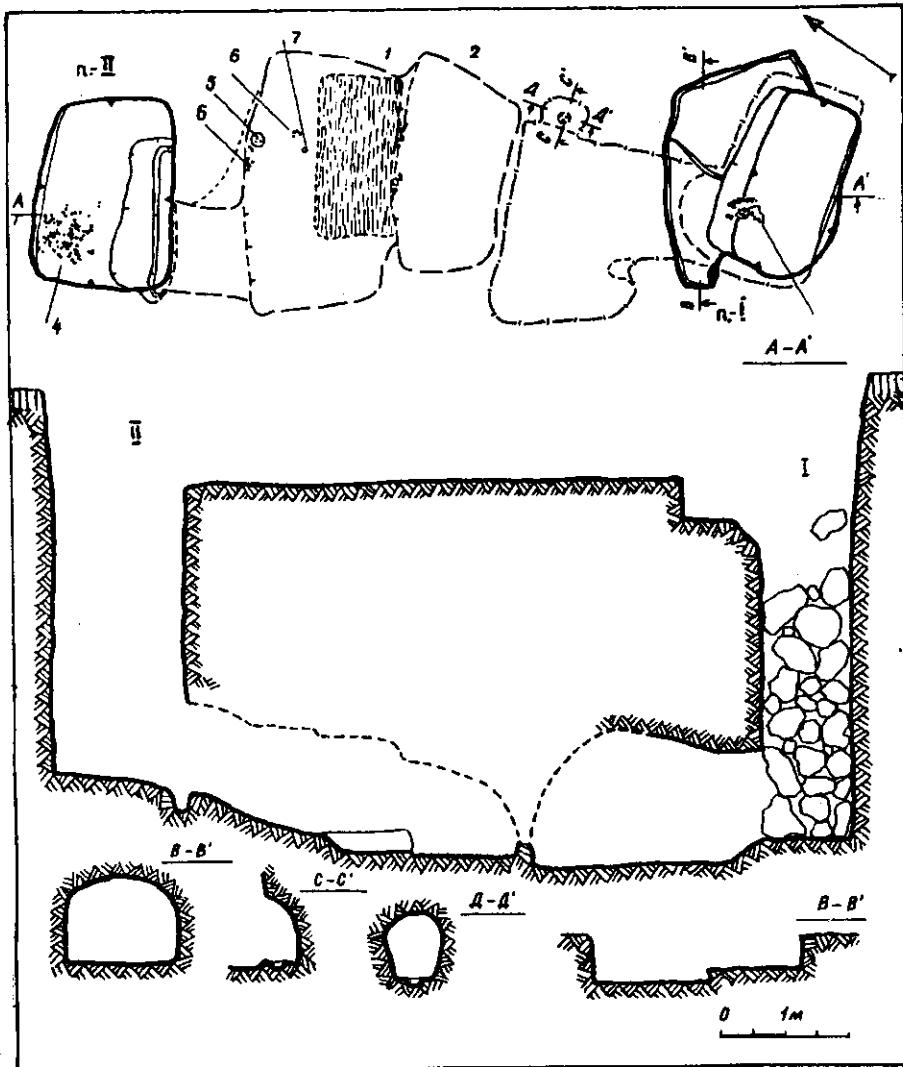

Рис. 3. Поховання № 1 та № 2. План і розріз.

влаштованої, очевидно, для супроводжуючого поховання коня. Серед кінських кісток знайдено невеликий, сильно кородований уламок залізних вудил та не менш кородований псалій С-подібної форми з вісімкоподібним розширенням посередині і круглими гульками на кінцях (довжина — 22 см), а також розрізнені, вкриті бронзовим окисом кістки вівці або барана з викраденого бронзового казана. Крім того, знайдено три бронзових наконечники стріл: два трилопатевих опорно-втулчастих (довжина 6,2 см, один з них фрагментований) і один тригранний базисний (довжина 2,9 см); срібна (?) ручка посудини-чаші у вигляді півмісяця (розмір 3×5 см), три золоті круглі бляшки (две — тип IV і одна — тип VIII — рис. 4, 4, 8).

Під час промивання заповнення з камери поховання № 1 були знайдені ще дві бляшки типів V та VI (рис. 4, 5, 6). На зворотному боці бляшок простежуються сліди пофарбованої у фіолетовий колір тканини або шкіри.

Поховання № 2 (впускне). Вхідна яма поховання № 2 була розташована в 7 м на ПнЗПн від входної ями поховання № 1 (рис. 1; 3). На рівні материка вхідна яма виділялась у вигляді чорноземної плями у формі неправильного овалу, орієнтованого довгою віссю по лінії ПнЗПн — ПдСПд. Її розміри ста-

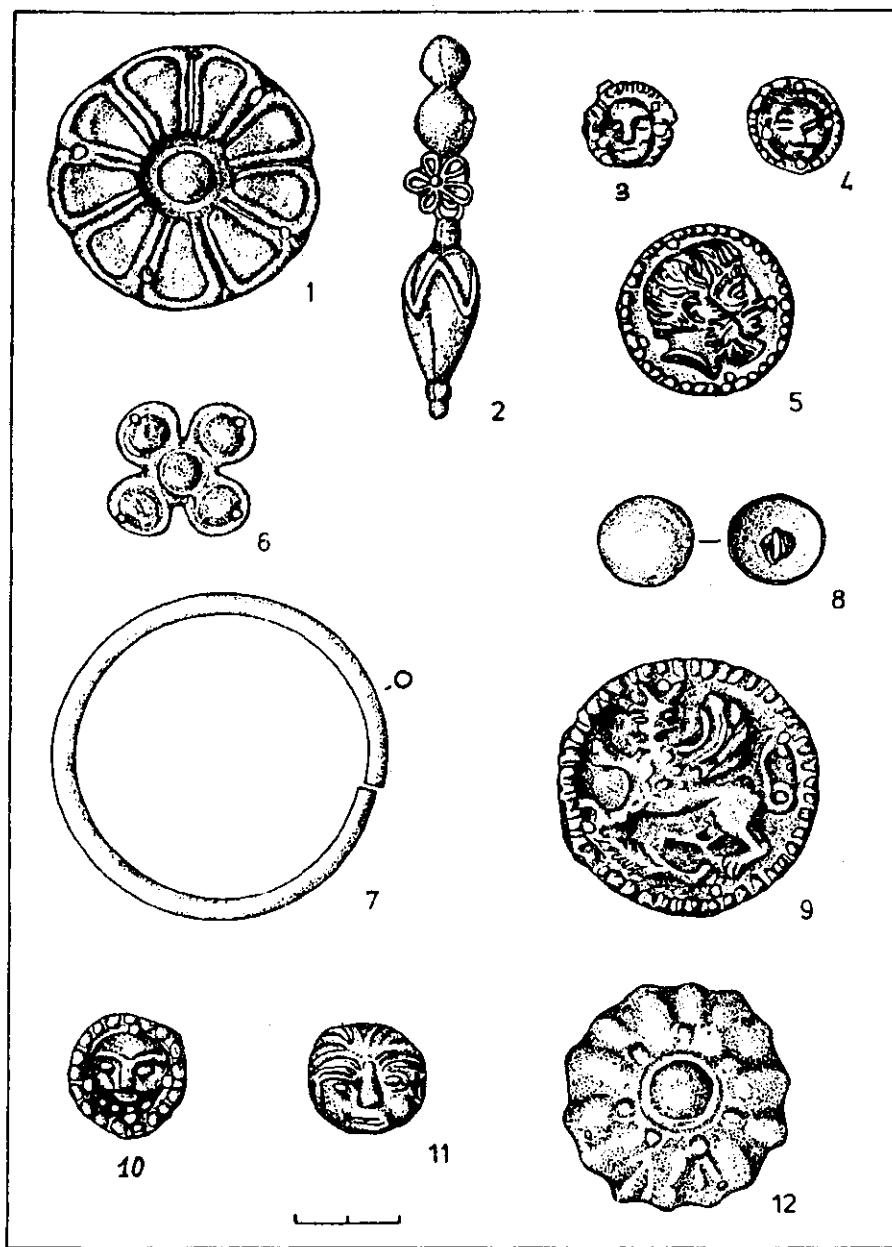

Рис. 4. Золоті прикраси (номери відповідають нумерації типів золотих платівок у тексті).

новили $3,8 \times 2 - 2,4$ м. В міру вибирання заповнення яма поступово набувала вісімкоподібної форми з перехватом в її південній третині, де простежувалась тонка материкова перемичка. Стало очевидним, що «вісімка» утворилася в результаті просідання склепіння над прилеглою до входної ями частиною поховальної камери. Власне входна яма, орієнтована по довжині ПнС — ПдЗ, мала підпрямокутну форму і розміри $3,1 \times 1,9 - 2,1$ м. Поблизу її ПнЗ довгі стінки глибина ями досягала 7 м від поверхні курганного насипу ($5,4$ м від рівня давнього горизонту). У напрямку ПдС стінки дно ями плавно понижувалось і досягало позначки — 7,5 м від поверхні насипу. Заповнення ями чорноземне, в південному кутку простежувався затік. У цьому щільному затічному ґрунті, який свідчив про те, що саме тут пролягав лаз давніх

грабіжників, траплялись уламки людських кісток. На глибині 5,9 м від поверхні кургану були знайдені також шматки зітлого дерева. Одним штихом нижче, поблизу південної стінки вхідної ями, в її заповненні, виявлено скучення золотих бляшок на площі приблизно $1,5 \times 1$ м. Потужність шару затичного, дуже щільного заповнення, в якому зустрічалися золоті предмети, становила близько 0,3 м. В ньому були виявлені золоті вироби таких типів:

I тип. Дев'ятипелюсткові розетки (діаметр близько 2,5 см) — 14 шт. (рис. 4, 1);

II тип. Амфороподібні підвіски, припаяні до двох золотих намистин — 2 шт. (рис. 4, 2);

III тип. Невеликі напівсферичні бляшки (діаметр близько 1 см), лицевий бік яких прикрашений рельєфною личиною — 19 шт. (рис. 4, 3);

IV тип. Бляшки із зображенням Горгони Медузи (діаметр 1,2 см) — 7 шт. (рис. 4, 4);

V тип. Круглі бляшки (діаметр 1,8 см), лицевий бік яких прикрашений рельєфним зображенням голови бородатого чоловіка — 19 шт. (рис. 4, 5);

VI тип. Хрестоподібні бляшки — 42 шт. (рис. 4, 6);

VII тип. Скроневе кільце діаметром 3 см — 1 шт. (рис. 4, 7);

VIII тип. Напівсферичні бляшки з петлею на зворотному боці — 37 шт. (рис. 4, 8);

IX тип. Великі (діаметр 2,5 см) круглі бляшки із зображенням крилатого сфінкса — 7 шт. (рис. 4, 9).

Серед скучення золотих бляшок були знайдені також уламки людських кісток, два бронзові тригранні базисні наконечники стріл (довжина 2,9 і 3 см), а також три уламки клинка акінака (ширина до 3 см), на якому збереглися рештки дерева (піхов?). Тут же було виявлено близько 50 (багато — в уламках) тонких бронзових платівок досить складної форми, що деякою мірою нагадує переріз шахового пішака — прямокутна основа, тонкий перехват та закруглена верхня частина. Біля основи верхньої частини два загострені виступи, спрямовані під кутом дотори. На прямокутній основі «пішака», біля основи виступів та у верхній частині округлого закінчення платівки є отвори для її пришивання до основи. Довжина платівок — близько 5,5 см (рис. 6, 3). Тут же знаходилась кістяна ручка предмета невідомого призначення, нижня частина якої оформлена трьома виступами, розташованими по обидва боки руків'я, й трьома прокресленими колами з крапкою в центрі. У верхній частині ручки збереглися залишки залишкою заклепки (рис. 8).

На дні ями в її ПнЗ кутку було виявлено скучення бронзових блях (рис. 3). На ділянці площею приблизно $1,2 \times 1$ м суцільним шаром лежали бляхи трьох типів: великі круглі (діаметр близько 6 см) з чотирма отворами для пришивання (рис. 6, 1); круглі бляшки меншого розміру (діаметр близько 2,5 см), орнаментовані розташованою в центрі випуклою «горошиною», які також мали отвори для пришивання (рис. 6, 2); бронзові пластини у формі «пішака» (рис. 6, 3). Серед бляшок зустрічались невеликі обривки знебарвленої тканини та ниток.

Найбільш добре збереглися великі круглі, досить товсті бляхи (до 2—3 мм). Всього їх виявлено не менше 160 шт. Дрібніші та тонші бляхи збереглися дуже погано, тому точну кількість їх встановити не вдалося; ясно лише, що їх було не менше сотні. На нашу думку, великі круглі бляхи використовувалися як захисне покриття, що нашивалось на чепрак чи нагрудник бойового коня². Чепрак, очевидно, був складений в кілька разів — бляхи лежали в кілька шарів, частина з них лежала лицевим боком дотори, а частина — долі. У декорі цієї деталі кінського спорядження використовувались, судячи з усього, і невеликі круглі бляхи з «горошиною» в центрі.

Бронзові ж платівки у формі «пішака» прикрашали, як виявилось, широкі ремені (повід?). Декілька таких шільно згорнутих ременів було знайдено в ПдС кутку ями. Вони були пофарбовані в червоний колір. На той бік ременів, що був обернений всередину сувою й були нашиті бляшки, що нас цікавлять. Нашивалися вони почергово, круглим і прямокутним кінцем дотори (рис. 8). Поруч з ременями лежав невеликий уламок стінки амфори.

Рис. 5. Золоті прикраси (номери відповідають нумерації типів золотих платівок у тексті).

Устя входу в поховання знаходилося в південному кутку вхідної ями. Перед входом на дні вхідної ями прокопано невеликий рівчик, в якому був встановлений дерев'яний заклад. В ПдЗ стінці ями з тою ж метою видовбана вузька ниша (ширина до 0,4 м). Рештки дерева від закладу, а також уламки залізних скоб, що з'єднували його, зустрічались у заповненні ями поблизу устя входу.

Через просіле склепіння камери, яке було знято за допомогою екскаватора, дослідження проводилися «через верх».

Поховальна камера була з'єднана з вхідною ямою коротким дромосом довжиною 1,1 м та ширину 1,4 м. Дно дромосу мало різкий ухил в бік камери — перепад глибин на цьому невеликому відрізку становив близько 0,7 м.

Форма самої поховальної камери виявилася досить незвичною — складалася ніби з двох самостійних, паралельно розташованих приміщень, орієнтованих довгою віссю по лінії ПнС — ПдЗ. Розміри першого приміщення, підпрямокутної в плані форми — 4,1×2,4 м; другого, що мало в плані форму трапеції, — 3,6—2,4×1,9 м (рис. 2). Приміщення безпосередньо прилягали одне до одного поздовжніми сторонами і з'єднувались доволі широким проходом, який досягав 2,8 м. В результаті поховальна камера набула в плані вісімкоподібної форми з перехватом у центральній частині. Шахтарі-прохідники Г. Ф. Прус, М. Г. Макаренко, М. О. Сліпченко та Г. В. Бойко, які пра-

цювали в експедиції, звернули у зв'язку з цим нашу увагу на те, що просіле до часу розкопок склепіння камери було споруджене в досить сипкому ґрунті, що являв собою суміш лесу та піску. На думку цих фахівців, форма камери була обумовлена перш за все прагненням надати більшої стійкості склепінню цієї досить просторої підземної споруди. Наявність «перехвату» в центральній частині камери створювало своєрідне додаткове «ребро жорсткості», яке сприяло зміцненню склепіння. За їх словами, такий спосіб кріплення інколи застосовується й нині, під час проходження горизонтальних штреків, як тимчасовий захід. Стосовно найближчих аналогій такому типові поховальних споруд серед скіфських старожитностей, то подібна форма поховальної камери була зафікована в кургані № 45 поблизу с. Білозерка³. Не можна не згадати у зв'язку з цим і курган Чортомлик, північно-західне підземелля центральної могили якого також складалося з двох приміщень — № 4 та 5, з'єднаних між собою вузьким проходом, а також близькі за конструкцією катакомби, що складались із здвоєних приміщень в похованні № 9 кургану № 7 могильника поблизу с. Кут та поховання № 2 кургану № 1 курганної групи II поблизу с. Мар'їнське⁴.

Камера поховання № 2 майже впритул прилягала до камери поховання № 1. Їх розділяла лише тонка стінка, майже повністю зруйнована на час розкопок; вона збереглась лише в нижній своїй частині на висоту близько 30 см.

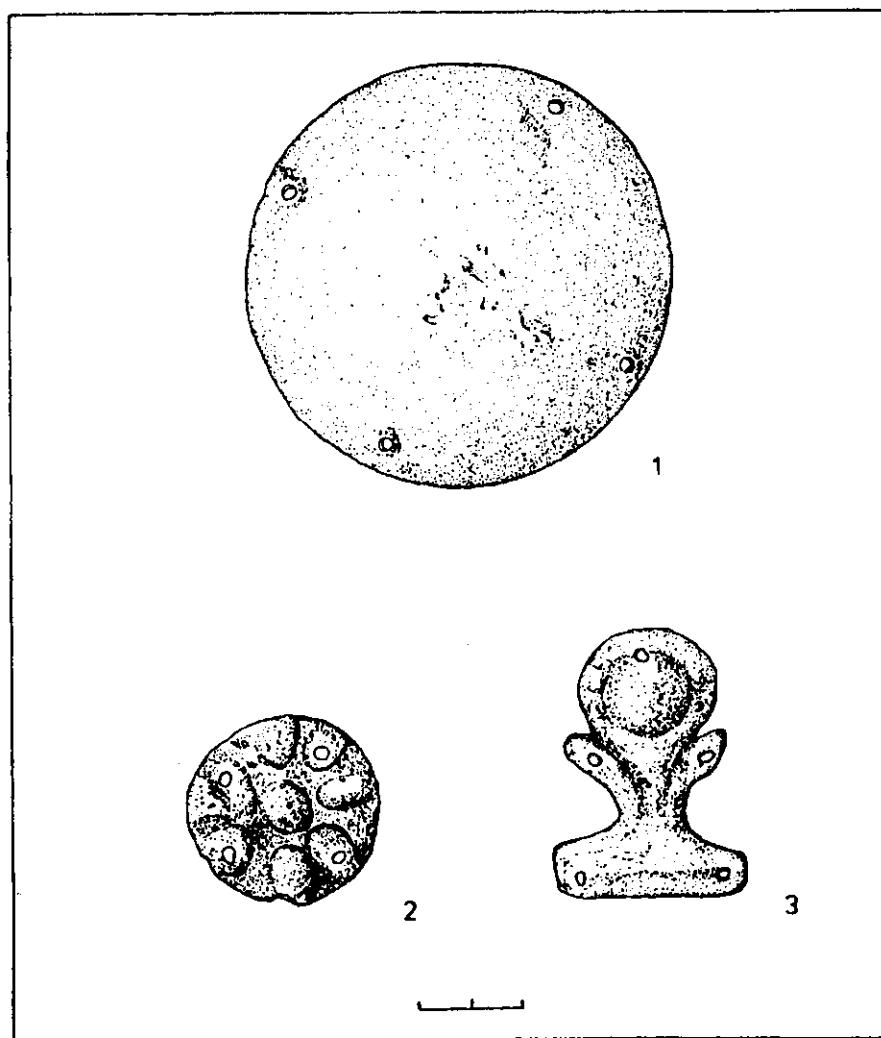

Рис. 6. Бронзові платівки з кінського чепрака.

Наявність решток цієї стінки, а також різниця в глибинах камер № 1 та 2 (дно камери № 1 нижче дна камери № 2 приблизно на 0,4 м) і дозволили простежити по дну контури підземних споруд кургану № 46.

Поховання № 2 було пограбовано в давнину. Грабіжницький хід спочатку спускався вертикально вздовж ПдС стінки східної ями № 2. Дно вертикальної частини ходу знаходилось дещо вище склепіння дромосу, що фіксується по виявленому тут і вже описаному вище скупченню численних золотих речей у заповненні вхідної ями, які становили частину здобичі давніх грабіжників, витягнутої ними з поховальної камери. Тут, очевидно, витягнуті речі розбрала, внаслідок чого частина дрібних золотих предметів була загублена. Під час проникнення безпосередньо в поховальну камеру грабіжники зруйнували частину склепіння ПнС стінки дромосу. Вони ж, швидше за все, зруйнували і тонку материкову стінку, що відокремлювала камеру № 1 від камери № 2 (не виключено, втім, що ця стінка частково просіла вже до цього).

Незважаючи на пограбування, в камері № 2 збереглося чимало інвентаря. Майже не постраждала від пограбування північно-східна частина камери. Речі, які знаходились тут на час проникнення грабіжників, були присипані досить товстим (до 0,1 м) шаром материкової глини, який обвалився зі склепіння.

Отже, під ПнЗ стінкою камери в 2,5 м від її західного кутка було виявлено скупчення золотих бляшок, що лежали *in situ* (рис. 7). Частина з них лежала лицевою стороною вниз, а частина — догори. Судячи з усього, бляшки спочатку були нашиті на одяг, складений чи, швидше, повішений на кілочки, забиті в північно-західну стінку камери. На жаль, уточнити цю деталь виявилося неможливим, оскільки ПнЗ стіна камери у цьому місці була зруйнована грабіжницьким ходом.

Загалом тут було знайдено 125 золотих бляшок, у тому числі одна — вже відомого нам типу IV (рис. 4, 4) та 124 нових типів:

тип X. Невеликі круглі бляшки (діаметр 0,6—0,7 см) з рельєфним зображенням личини — 10 шт. (рис. 4, 10);

тип XI. Золоті круглі бляшки у вигляді рельєфного зображення голови людини з помітними східними рисами — 8 шт. (рис. 4, 11);

тип XII. Круглі (діаметр близько 2 см) бляшки, прикрашені рельєфною 14-пелюстковою розеткою, — 50 цілих, 1 фрагментована (рис. 4, 12);

тип XIII. Круглі (діаметр 2,5 см) бляшки у вигляді рельєфного, добре виконаного зображення голови Горгони-Медузи — 10 шт. (рис. 5, 13);

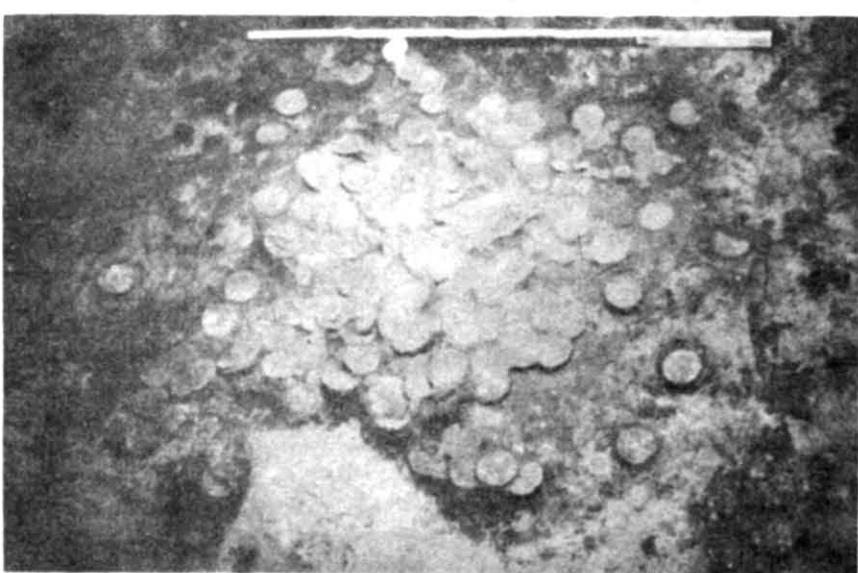

Рис. 7. Скупчення золотих платівок у похованні № 2.

тип XIV. Бляшки у вигляді напіврозкритого пуп'янка лотоса (розмір — 1,5×1 см) — 11 шт. (рис. 5, 14);

тип XV. Бляшки аналогічного розміру подібного типу, але виконані грубше — 19 шт.

тип XVI. Бляшки у вигляді пальметок (розмір 1,5×1 см) — 15 шт. (рис. 5, 16)

За 0,3 м на схід від описаного скupчення бляшок, безпосередньо під ПнЗ стінкою знайдені золоті деталі жіночого головного убору (рис. 8). Через обвал стелі в поховальній камері металеві прикраси жіночого головного убору збереглися *in situ*. Деталі оформлення убору лежали в кілька шарів у повній відповідності до того, як вони кріпились на його поверхні — зверху вниз. У верхньому шарі нарахувалось 7 дугоподібних довгих блях. Вони утворювали коло, щільно прилягаючи одна до одної. Всі пластини ажурні, зображені в'юнке стебло аканфу з листям та квітами (рис. 9). Дві бляхи, очевидно, зображені початок і завершення облямування цієї частини убору: вони подібні, лежать поруч, майже впритул. Одна з них починає завитки аканфового орнаменту, що йде по колу, а друга — завершує. Діаметр кола, утвореного дугоподібними пластинами, — 20 см, всередині нього знаходилися маленькі бляшки круглої форми (діаметр — 0,5 см) з рельєфним зображенням голови хижака сімейства котячих, анфас (тип XVII). Бляшки (31 екземпляр) повторювали коло, обмежене дугоподібними ажурними прикрасами. Діаметр меншого кола — 15 см. У центрі його — 3 бляшки із зображенням людської голови у фас (тип XI).

Під описаними прикрасами зафіксовано другий шар пластин, які також збереглися на своєму попередньому місці. Нижче кільця з ажурних пластин з рослинним орнаментом розміщувались опуклі бляшки із зображенням обличчя-маски: 30 екземплярів (тип XI). Під верхнім шаром дугоподібних пластин лежали аналогічні ажурні бляхи; 4 екземпляри утворювали велику дугу, яка повторювала контур верхнього кола. Нижні ажурні бляхи зберегли особливості поверхні, яку вони прикрашали: добре помітний вигин глибиною майже 0,7 см.

Рис. 8. Поховання № 2. Розчистка залишків головного убору..

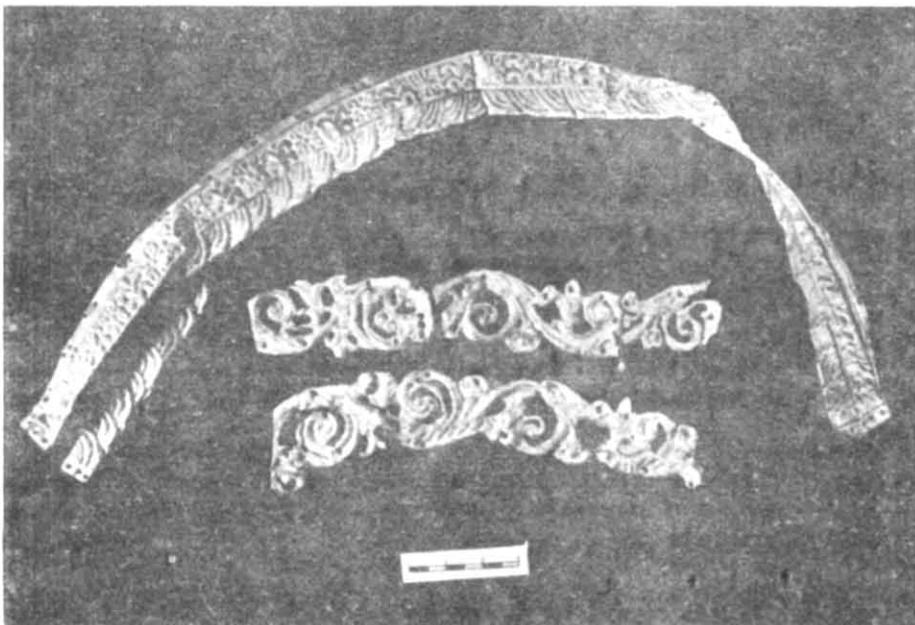

Рис. 9. Поховання № 2. Прикраси головного убору.

Найнижча деталь головного убору — золота стрічка-метопіда. Вона, ймовірно, оторочувала нижній край убору. Золота стрічка по верхньому краю та з боків має невеликі отвори для кріплення на основу з тканини чи шкіри. Поверхня її, як це характерно для всіх метопід, розділена на дві декоративні смуги. Верхня — рослинний орнамент з розеткою та пальмет, а нижня — візерунок з напівовів (рис. 9). Золоті платівки чітко окреслюють форму головного убору, що дозволяє провести його повну реконструкцію⁵.

За 0,3 м на південь від головного убору на дні камери трапилось ще одне скupчення золотих бляшок (45 шт.): тип III — 1 шт., тип VI — 1, тип VIII — 41, тип XI — 1, тип XII — 1 шт. Систему їх розміщення простежити не вдалося.

На захід (0,1 м) від описаного вище скupчення золотих бляшок зафіковано залишки скриньки, виготовленої з кістяних пластин. Форма скриньки прямокутна, її розмір — 16,5×7 см. Точна кількість пластин не простежується через їх погану збереженість. Ширина пластин близько 1,6 та 2,5 см. Більш вузькі з них утворювали основу верхньої кришки у вигляді прямокутної рамки вказаного вище розміру. Кінці пластин у місці стику зрізані під кутом 45°. Зверху рамки, впоперек її довгої осі, були закріплені ширші пластини. Серед кістяних пластин траплялись дрібні уламки дерева (рис. 10).

За 0,8 м на схід від скриньки знайдено біконічне пряслице з чорного полірованого каменя (найбільший діаметр — 2,4 см, висота — 1,5 см) (рис. 11, 2), бронзове біконічне пряслице з рештками дерев'яного веретена в наскрізному центральному отворі (найбільший діаметр пряслиця — 2,2 см, висота — 1,9 см) (рис. 11, 1), а також уламки залізних кородованих круглих стрижнів (голок?) діаметром 3—4 мм; довжина уламків — 2,5—4 см. Всього знайдено сім таких уламків (рис. 12).

У ПдС частині першого приміщення похованальної камери, в її дні простежена прямокутна виймка розміром близько 2,8×1,3 м, дно якої нижче дна північної половини камери приблизно на 0,3 м. На дні виймки виявлені рештки дерева, уламки залізних скоб, а також скupчення білої маси (алебастру?) і плями яскраво-фіолетового кольору (залишки пофарбованої шкіри?), аналогічні кольору основи, зафікованої на звороті золотих бляшок з грабіжницького ходу. На нашу думку, всі ці деталі свідчать про те, що у виймці містився зруйнований грабіжниками похованальний поміст або саркофаг. Тут же, на дні виймки, без будь-якої системи були розкидані золоті

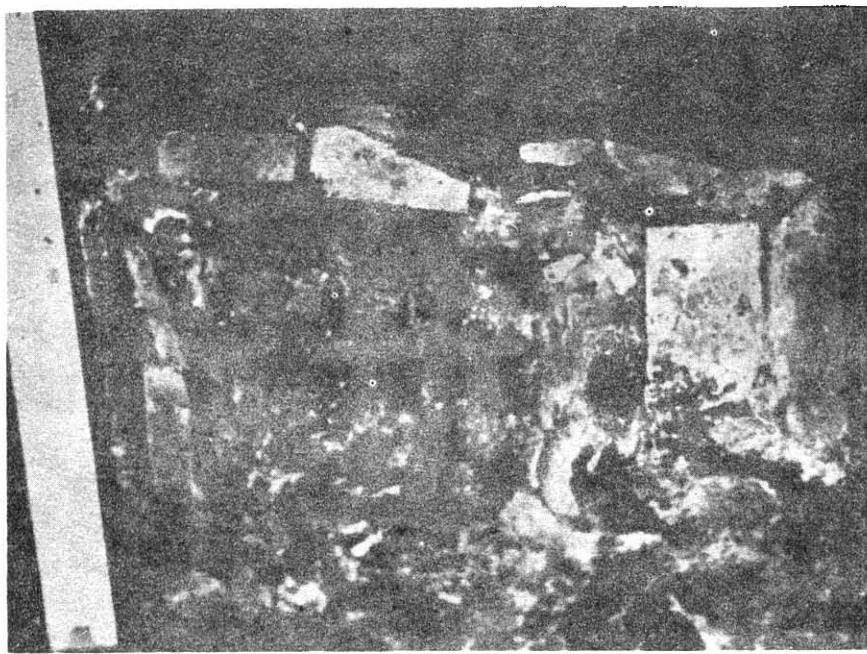

Рис. 10. Поховання № 2. Залишки кістяної шкатулки.

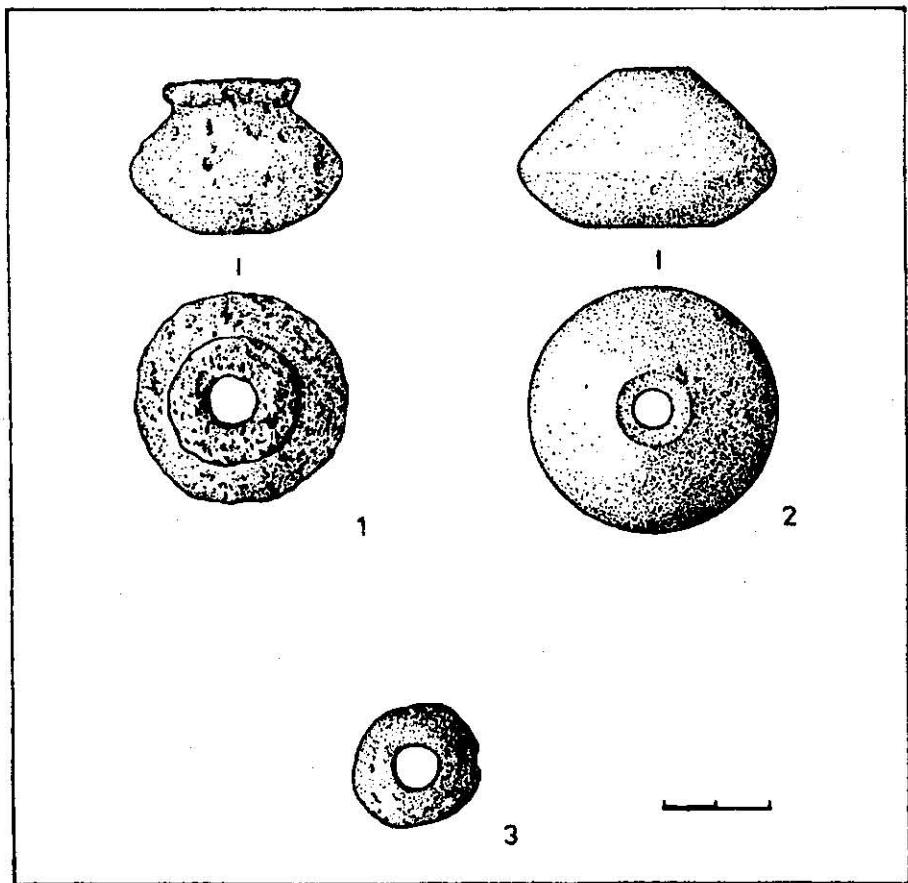

Рис. 11. Поховання № 2. Пряслица.

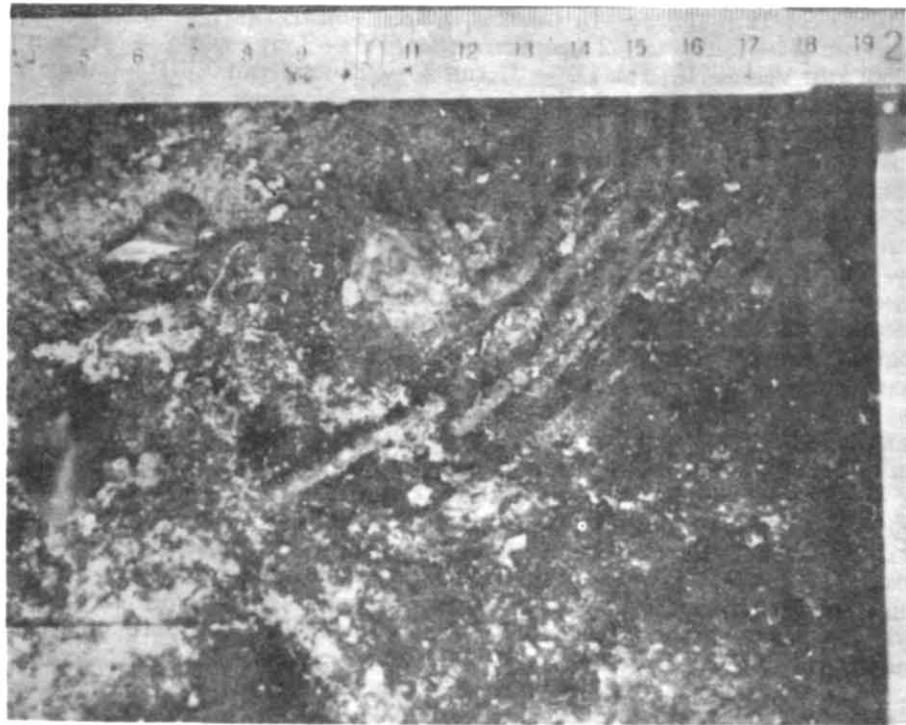

Рис. 12. Поховання № 2. Залізні голки.

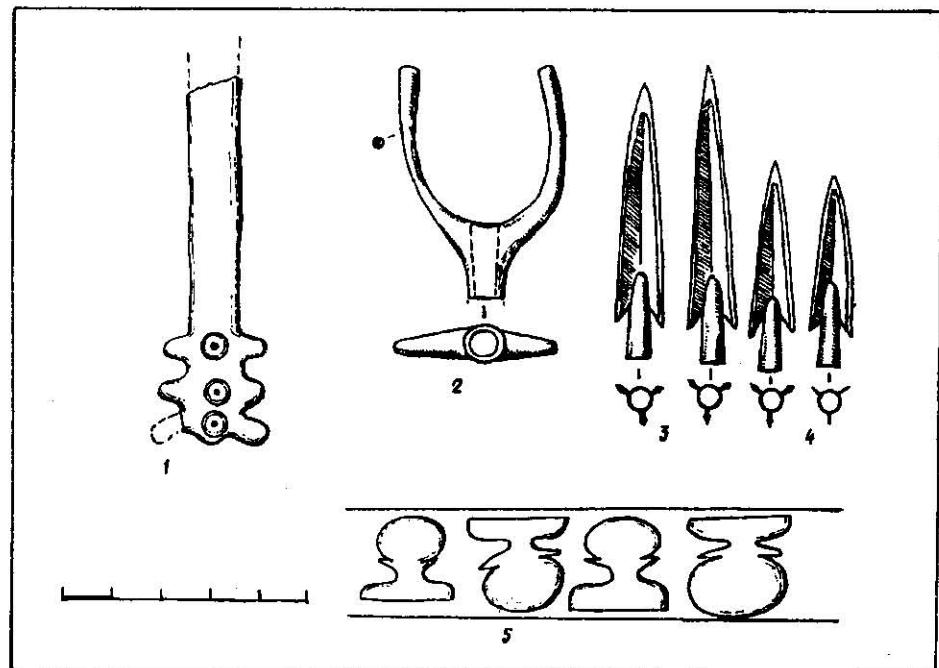

Рис. 13. Знахідки з поховання № 2: 1 — кістка; 2—4 — бронза; 5 — бронза та шкіра.

бляшки. Всього їх знайдено 116 (цілих). У тому числі: тип I — 8 цілих і 2 уламки; тип II — 2 цілих та 2 фрагменти; тип IV — 2 шт.; тип V — 11; тип VI — 50; тип VIII — 18; тип IX — 5; тип X — 17 шт.; тип XVIII — амфороподібна підвіска, прикріплена до опуклої золотої колодки, на якій збереглися ще два кільця, призначені для кріплення підвісок (рис. 5, 18).

У заповненні камери над прямокутною віймкою, біжче до східної стінки, зустрічались розрізнені людські кістки: стегнові, хребцеві, уламки тазових, крижі, що належали, як мінімум, двом індивідуумам. Тут же, в заповненні, були золоті бляшки (13 шт.): тип I — 7 шт.; тип V — 1; тип VI — 2; тип VIII — 1; тип IX — 1; тип XIX — прямокутна (1,4×0,9 см) платівка із зображенням передньої половини тулуза хижака сімейства котячих (рис. 5, 19).

Поблизу південно-східного краю прямокутної віймки, у тому місці, де знаходився «перехват» вісімкоподібної камери, знайдені два набори бронзових наконечників стріл. Спочатку горити зі стрілами були повішенні або притулени до південно-східної стінки саркофага чи похованального ложа. Сагайдачний набір № 1 знайдений за 2,5 м на Пд від ПнС стінки камери та в 1,2 м на ПнЗ від ПдС. Набір складався з 51 трилопатевих наконечників стріл. 46 з них — дуже великого розміру, їх довжина сягала 6 см, 5 — коротші, довжиною — 4,1—4,5 см (рис. 13). Сагайдачний набір № 2 знайдений за 0,8 м на ПдЗ від сагайдачного набору № 1. Він складався з 40 наконечників вже знайомого за попереднім набором типу, довжина яких досягала 6 см; наконечники добре збереглися (більшість мали початковий блиск і прекрасну заточку). На наконечниках набору № 2 лежали рештки залізного ножа з кістяною ручкою. Збереглась лише остання. Вона суцільна, восьмигранна в перерізі. З одного боку в ній зроблений повзводжій проріз, куди й було вставлене залізне лезо, закріплене потім двома клепками. Довжина ручки — 9 см, найбільша ширина — 1,5, товщина — до 1 см.

На дні ПдС частини камери, яке знаходилося приблизно на 15 см глибше дна прямокутної віймки, залишок практично не було. Единий виняток становили залишки піддону (діаметр — 6 см) бронзового кіліка. Він складався з трьох частин і був знайдений безпосередньо поблизу ПдС стінки камери, за 0,8 м від її південного кута. У заповненні камери неподалік піддону виявлені обидві ручки цього кіліка. Крім того, у заповненні камери, в її ПдС частині, нами було знайдено: один бронзовий трилопатевий наконечник стріли довжиною 6 см; бронзовий предмет невідомого призначення у вигляді двозубої «виделочки» довжиною 5,5 см (рис. 13); мініатюрна кістяна ворварка у вигляді зрізаного конуса (діаметр основ 1,2 і 0,7 см, висота 0,4 см), в центрі якого наскрізний отвір діаметром 0,5 см; 16 золотих бляшок таких типів: I тип — 1 шт.; III тип — 1; IV тип — 2; VI тип — 5; VIII тип — 2; IX тип — 1; XX тип — 1 шт. (рис. 5, 20).

У заповненні камери, вище сагайдачних наборів, був знайдений залізний вток спису довжиною 14,5 см та діаметром 1,5 см. Тут же виявлено 13 золотих бляшок, у тому числі: тип I — 1 шт.; тип V — 3; тип VI — 8; тип VIII — 1 шт.

Курган № 46 — Тетяніна Могила — помітно виділяється на загальному фоні курганного оточення Чортомлика. Якщо за висотою (початково вона становила близько 5 м) він був одним з найбільших і може порівнюватися лише з курганом № 22 висотою близько 5,5 м, який залишився недослідженим у групі Чортомлик II («Колонія»), то за глибиною похованальних споруд значно перевищує всі відомі на Чортомлицькому курганному полі (найзначніші глибини в курганах № 28 (Чортомлицька Близниця) та № 29 (5,4 і 5,7 м) і може порівнюватися з похованнями Страшної (6,9 м) та Гайманової (6,8 м) Могил, Жовтокам'янки (7,5 м), перевищуючи при цьому глибини поховань Огуза (6,4 м) та Олександрополя (5,9 м)⁶. В цілому ж відсутність цілого ряду елементів як по конструкції насипу (наявність кріпиди, рову, тризни і т. ін.), так і соціально-обрядових, характерних для курганів найвищої скіфської верхівки, вказує на належність похованних у Тетяніній Могилі до молодшого страту того прошарку скіфського суспільства, який В. Ф. Генінг виділив у скіфську знать, на відміну від царської еліти⁷.

Незважаючи на нищівне пограбування основного (№ 1) та впускного

(№ 2) поховань, порівняно численні залишки дозволяють висловити певні міркування.

Згідно з підрахунком решток кісток з поховання № 1, тут було поховано двоє людей. Судячи за розмірами камери та розташуванням ніш, поховальна споруда була призначена для однієї людини. Очевидно, другий похований супроводжував основного покійника в якості служника, зброєносця (зважаючи на поховання коня та кількість вуздечок у трисні — це чоловік). Досить скромні рештки інвентаря ускладнюють реконструкцію статусу похованого, однак розмір поховальної споруди разом із знахідкою багатьох вуздечок свідчать про його соціальну значимість.

Захоронення в похованні № 2 зроблено у споруді вельми своєрідної конструкції — тип IV, за В. С. Ольховським. Катаkombi, об'єднані дослідником у цей тип, досить нечисленні в Північному Причорномор'ї. В основному вони належали похованням знаті⁸. Відносно високий статус похованних, окрім значних розмірів та особливостей поховальної споруди, засвідчує знахідка понад півтисячі різноманітних золотих виробів. Враховуючи ступінь пограбованості, можна припустити, що це поховання знаті.

Тут, за підрахунками залишків кісток, також встановлено наявність не менш ніж двох поховань, очевидно, рівного статусу. У поховальному інвентарі (точніше, у його всілій частині) чітко виділяються речі «чоловічого» і «жіночого» набору. З одного боку, це — комплект наступального озброєння: сагайдачні набори (мабуть, горити)⁹, меч, списи та бронзові бляхи від кінського чепрака, який, на нашу думку, мав функції захисного обладунку, кілік та фрагменти амфор. З другого боку — типово жіночі речі: веретена з прядлицями, голки, кістяна шкатулка, головний убір, бляшки (очевидно, служили прикрасами жіночого одягу).

Хронологічна позиція поховання встановлюється насамперед за золотими прикрасами. Так, бляшки, подібні до наших типів V, VI, VIII, XVIII, зустрічалися серед виробів даної категорії у Чортомлику¹⁰: тип IV, V, VIII — у Мелітополі¹¹; тип VI (уже близької форми) — у Товстій Могилі¹²; тип I — у Куль-Обі¹³; тип IX і XII — у Діловому кургані¹⁴; I, III, VIII, XII, XX — в Огузі; III, V, VI — у 1-му Мордвинівському кургані¹⁵. Слід зазначити, що йдеться не про бляшки єдиного штампу, а про єдність сюжету, схожість у виконанні (іноді дуже значну).

Особливо слід виділити бляшки нашого IX типу — з крокуючим крилатим рогатим грифоном з колосом під ногами. Починаючи з М. І. Ростовцева, бляшки цього типу зіставляються з аверсом золотих боспорських статерів, які карбувалися протягом 379—294 рр. до н. е. (т. зв. монетний тип бляшок). За розворотом голови грифона (фас до глядача) дані бляшки ніби повинні зіставлятися з найпізнішими з них, які відносяться до 310—294 рр. до н. е.¹⁶ Однак знову-таки йдеться не про ідентичність, оскільки є значні розбіжності в трактуванні хвоста, орнаментіці крил, геометрії підняття передньої лапи, а про деяку подібність. Дане порівняння, на нашу думку, зовсім не свідчить про можливість датування цих бляшок кінцем IV — початком III ст. до н. е. Очевидно, повинен був минути досить-таки значний відрізок часу, перш ніж популярний і зрозумілий у греко-скіфському середовищі сюжет зміг перекочувати з бляшок-прикрас на монети, у вигляді державної символіки. Підтвердженням можуть бути такі факти. У кургані поблизу с. Львове на Херсонщині була знайдена вотивна бронзова сокира із зображенням грифона на обушку. За умовами знахідки сокирка датується не пізніше початку IV ст. до н. е.¹⁷ Зображення такої сокирки з'являється на ольвійських монетах карбування 300—280 рр. до н. е. або останньої четверті IV — початку III ст. до н. е.¹⁸. А втім, згідно з хронологією боспорських статерів К. Реглінга, уточненою О. М. Зографом, грифони з повернутою до глядача головою розміщені на монетах, які датуються близько середини IV ст. до н. е.¹⁹

І нарешті, практично ідентичні нашим, метопіда та ажурні пластини з акантовим орнаментом знайдені в похованні № 2 кургану № 22 радгоспу «Червоний Перекоп» (с. Вільна Україна Херсонської обл.)²⁰.

Слід також зупинитися на вельми незвичайних наконечниках стріл з поховання № 2. Великі, висотою до 6 см наконечники є досить рідкісною «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

знахідкою і притаманні нечисленним царським скіфським курганам IV ст. до н. е. (Бабина і Страшна Могили, курган Кекуватського, Краснокутський курган та деякі інші)²¹.

Бронзові виделочки невідомого призначення представлені цілою серією знахідок у курганах Скіфії IV ст. до н. е. За даними Г. І. Мелюкової, вони з'являються в кінці V — на початку IV ст. до н. е. До врахованих нею шести знахідок²² слід додати Мелітопольський курган, курган № 26 Гайманового поля²³ та ін.

Відносно кістяного предмета невідомого призначення (рис. 13, 1) слід за-значити, що в 1981 р. у похованні № 2 кургану № 8 поблизу с. Вовчанськ було знайдено ніж з кістяним руків'ям, яке мало аналогічне фігурне оформ-лення, але було прикрашене іншим гравіруванням²⁴.

Всі наведені аналогії вказують на датування впускного поховання № 2 кургану Тетяніна Могила близько середини IV ст. до н. е. і дещо ранішим часом (незнайдено) — поховання № 1.

Примітки:

¹ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 113—186; Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности.— К., 1973.— С. 187—234; Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1976 гг.) // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 70—154; Мозолевский Б. Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 63—74; Волкобай С. С., Шалобудов В. Н., Лихачев В. А. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— Вип. 3.— С. 45—60.

² Докладніше про такі обладунки бойового коня у скіфів див.: Мурzin В. Ю., Черненко Е. В. О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 166, 167.

³ Ольховский В. С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА.— 1977.— № 4.— Рис. 4, 7.

⁴ Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП УРСР.— 1960.— Т. 9.— С. 53.— Рис. 11; Ольховский В. С. Погребально-поми-нальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.) — М., 1991.— С. 224.— Табл. XIII, 5.

⁵ Реконструкцію та порівняльний аналіз головного убору див.: Клоцко Л. С., Мурзін В. Ю., Ролле Р. Головний убір з кургану Тетяніна Могила // Археологія.— 1991.— № 3.— С. 58—62.

⁶ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 150.

⁷ Генинг Г. Ф. Проблема социальной культуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 147.

⁸ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность...— С. 37; Дослідження похо-вальних споруд Тетяніної Могили з точки зору пошуку математичних пропорцій у співвідношеннях розмірів див.: Херц В. Курган Чертомлык и некоторые закономерности в пла-нировке скифских гробниц // А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 320—323.

⁹ Разом з сагайдачним набором № 2 знайдено ніж, який знаходився, очевидно, в кишені гориту.

¹⁰ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 202.— Рис., кат. 212, 4, 20.— С. 249, 250.

¹¹ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— Рис. 95, 1, 10, 17; 98, 16; 99.

¹² Мозолевський Б. М. Товста Могила.— Рис. 113, 4.

¹³ Конейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 47.

¹⁴ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.— М., 1970.— С. 106.— №№ 500 р., 501 в.

¹⁵ Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 21, 46.— Рис. 11, 36.

¹⁶ Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— № 91, 97, 102, 109, 115.— Табл. 2; 3.

¹⁷ Кубышев А. И., Николова А. В., Полин С. В. Скифские курганы у с. Львово на Хер-сонщине // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 140.— Рис. 10, 11.

- ¹⁸ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 39.— №№ 127—215; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 67.
- ¹⁹ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 172.— 175.— Табл. XI.— №№ 7—11.
- ²⁰ Лесков О. М. Вказ. праця.— Рис. 78—80.
- ²¹ Спектро-аналітичні дослідження металу наконечників стріл з Тетяніної Могили див.: Ольговський С. Я. Цветной металл Чортомлыкских курганов // Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 398—403.
- ²² Мелюкова А. И. Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 100.
- ²³ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово поле // Скифы и сарматы.— К., 1976; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 120.— Рис. 34.
- ²⁴ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Полин С. В. Работы Херсонской экспедиции в 1981 г. // НА ИА АН Украины, 1981.

V. Yu. Murzin, S. V. Polin, R. Rolle

СКИФСКИЙ КУРГАН «ТАТЬЯНИНА МОГИЛА»

В 1986 г. совместная экспедиция Института археологии АНУ и Немецкого научно-исследовательского общества в Бонне в процессе комплексного исследования скифского царского кургана Чертомлык и его курганных окрестностей раскопала курган высотой 2,1 м, известный под названием «Татьянина Могила» (№ 46).

В кургане исследовано два захоронения в катакомбах сложной конструкции глубиной до 7,5 м. Несмотря на ограбление, найдены многочисленные вещи, сопровождавшие погребенных,— предметы вооружения, уздечные наборы, бронзовые украшения лошадиной попоны, многочисленные штампованные золотые бляшки 18 разновидностей, украшения головного убора, различные бытовые предметы. По остаткам инвентаря и обломкам костей можно предполагать, что в погребении № 1 был захоронен мужчина в сопровождении слуги, в погребении № 2 — мужчина и женщина равного статуса. Курган датируется серединой IV в. до н. э.

V. Yu. Murzin, S. V. Polin, R. Rolle

SCYTHIAN BURIAL MOUND «TATIYANINA MOGILA»

A burial mound 2.1 m in height known as «Tatiyanina Mogila» (Tatiyana's Grave, № 46) was excavated by joint expedition of the Institute of Archaeology, Academy of Sciences of Ukraine and German Research Society in Bonn in 1986 during the complex study of the Scythian royal barrow Chertomlyk and its burial surroundings.

Two burial places in catacombs of the complex design and depth to 7.5 m have been studied in the burial mound. In spite of robbery many interesting things that accompanied the buried persons were found: subjects of arms, bridle sets, bronze adornments of the horsecloth, numerous stamped golden pendants of 18 varieties, adornments of the head-dress, various everyday subjects. Remains of the stock and bone fragments permit supposing that a man and his servant in grave № 1, while a man and a woman of the equal rank in grave № 2 were buried. The burial mound is dated to the mid. 4th cent. B. C.

Одержано 23.06.92

НАПИСИ НА КРИМСЬКИХ АМФОРАХ ПЕРІХІ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ

Е. І. Соломоник

У статті розглянуті графіті й ділінти на кримських амфорах перших ст. н. е., аналіз яких дозволяє визначити один з шляхів проникнення римської метрології в Крим.

В елліністичний період на амфорах зустрічаються в основному графіті, а в римський час їх, як правило, замінюють ділінти. За змістом вони, цілком природно, пов'язані з торговельно-господарською сферою діяльності, але іноді їх знаходять в поховальних та культових комплексах. Поява значної кількості нового матеріалу дозволяє зробити перехід (до якого вже успішно приступили багато дослідників) від загального визначення цих написів як торгових позначок до розшифровки конкретного смислу абревіацій, хоч це пов'язано з великими труднощами.

Конкретний розподіл написів на амфорах зробити не можна, тому що вони зустрічаються в різних сполученнях, але серед них є імена, рисунки, назви вмісту, позначки об'єму, ціни і т. д., причому переважають абревіації слів, а цифрові позначки не супроводжуються поясненнями, адже вони були не потрібні купцеві або хазяйну, який робив ці побіжні записи для себе.

Більшість матеріалів, відповідно до назви статті, належить до римського часу, однак нами включені сюди також дві амфори елліністичного часу.

Наш огляд почнемо з імен, які не супроводжуються іншими написами і завдяки цьому навіть при скороченні легше читаються і доповнюються¹.

У стовпцевих написах імена, як правило, розміщені в останньому рядку, але про них мова піде нижче (рис. 1).

1. Фрагмент верхньої частини горла амфори II—III ст. н. е. Знайдений в Херсонесі в 1978 р. в засипі басейну в районі четириапсидного храму (розкопки В. О. Кутайсова), ДХІАЗ, інв. 17/36993.

На горлі глибоко прокреслені чотири букви, причому від двох перших збереглися лише верхні частини. Висота літер 1,2—1,5 см.

НРАК

Тут, очевидно, абревіація поширеного в Херсонесі теофорного імені від Геракла (Гераклій, Гераклід та ін.), яке носив купець або власник амфори.

2. Фрагмент горла херсонеської амфори. Знайдений в 1976 р. на Усть-Альмінському городищі, в ямі з матеріалом III ст. н. е. (керівник розкопок Т. М. Висотська). БІАМ, інв. 36. Напис зроблено червоною фарбою на горлі. Висота букв 3—4 см. А — має пізню курсивну форму: НАҮП.

Словники дають можливість доповнити порівняно раритетні словічі імена: *Naupla*, *Naupaktos*, *Naupla*. Останнє засвідчене в одному ранньому написі з Пантікапея (КБН, 233). Пор. також кілька топонімів від цієї основи *Naupaktos* (місто в Корінфській затоці), *Nauplia* (порт в Арголідській затоці), *Naupaktos* (місто в Паннонії).

3. Невеликий фрагмент амфори III—IV ст. Знайдений там же, де й № 1, ДХІАЗ, інв. 102/36993.

Червоноглиняна амфора була покрита світлим ангобом. На плечику — ділінто червоною фарбою. Перша буква, яка заходить в облом, значно більшого розміру, ніж це буває в іменах. Висота решти букв 1,3—2,5 см.

θΥΝΟΥ

Родовий відмінок від словічного імені *θυνος* вказує на принадлежність амфори цій особі.

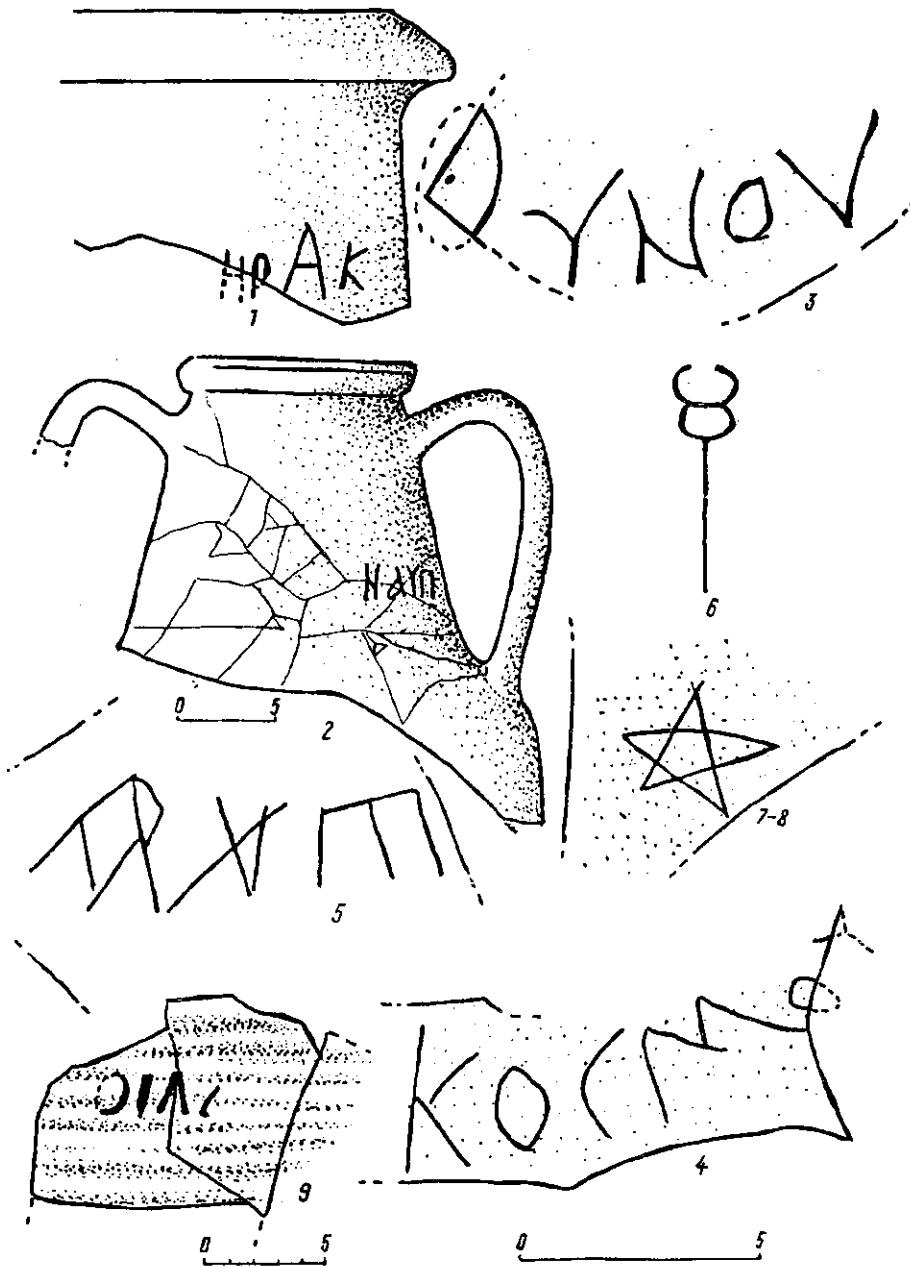

Рис. 1.

4. Фрагмент верхньої частини ребристої амфори пізньоримського або середньовічного часу. Знайдений в північному районі Херсонеса в 1949 р., приміщення 4, II шар, (розкопки Г. Д. Белова), ДХІАЗ, інв. 4/35993.

Напис, який справа заходить в облом, зроблено тонким вістрям. Висота букв 0,8—3,3 см.

КОΣМОΥ

Чоловіче ім'я КОΣМОΥ стоїть, як і в № 3, в родовому відмінку.

5. Фрагмент амфори пізньоримського або, імовірніше, ранньосередньовічного часу. Знайдений в 1959 р. в ХХII кварталі Херсонеса в заповненні цистерни «Л» (розкопки Г. Д. Белова). Зберігається в Державному Ермітажі, інв. X. 1959. 56.

Напис глибоко прокреслений. Великі букви висотою 2,5—3,3 см попарно з'єднані в лігатурі: АР, ХІ, ПП (далі облом).

Читається чоловіче ім'я АХІПП / ОΣ або ОҮ.

6. Верхня частина амфори IV—III ст. до н. е. із збереженими ручками. В 1976 р. потрапила в Сімферопольський краєзнавчий музей із зруйнованого кургану в с. Ємельянівці Нижньогірського району. Інв. А-11725.

Вздовж горла червоною фарбою зроблена чітка прорисовка кадуцея висотою 5 см. Керикейон (*caduceus*) зустрічається на амфорних клеймах Фасоса і Родоса, а також Ольвії. Крім того, в Ольвії знайдено горло амфори із зображенням кадуцея, яке зроблено червоною фарбою, і ручка амфори, на якій, поруч з клеймом, після випалу проклеслений цей атрибут Гермеса². Можна також згадати світильник із Херсонеса, де зображений кадуцеї і ріг достатку³, і плиту із Самофракії з греко-латинською білінгвою, де під написом зображеній посох Меркурія як знак апотропея⁴.

На аморфних клеймах і малюнках зображення кадуцея, очевидно, було пов'язане з шануванням Гермеса як покровителя торгівлі, який допомагав купцям в їх справах і захищав у важких і небезпечних морських подорожах.

7—8. Фрагмент плеча червоноглинної амфори, імовірно, херсонеського виробництва II ст. н. е. Знайдений в 1976 р. на Усть-Альмінському городиці там же, де й № 2. БІАМ, інв. 174.

Тонким вістрям прокреслена п'ятикутна зірка-пентограма. Вдруге таке графіто на амфорі II—III ст. було знайдене в цьому ж городиці в 1979 р.

Серед аналогій можна назвати графіто елліністичного часу з Пергаму⁵; черепок-амulet IV ст. до н. е. із Херсонеса з набором букв і малюнків, що включали і пентограму⁶; графіто з острова Березань⁷ і т. д. Як і більшість магічних знаків і символів, пентограма, відома ще в архаїчній Греції, зустрічається майже до епохи середньовіччя, зокрема на черепиці й інших херсонеських виробах⁸.

Цей астральний магічний знак, вирізаний на амфорах із Усть-Альмінського городища й інших пам'яток, правив за апотропеї, оберег, символ здоров'я і добробуту. В більш широкому розумінні він пов'язаний з поширенням в перші століття нашої ери астрономічних вчень, вірою у вплив небесних світил на долю світу, а в цілому і на долю окремої людини, визначену ще при народженні тривалість її життя.

9. Фрагмент червоноглинної амфори херсонеського виробництва II—III ст. н. е. Знайдений в 1981 р. на Усть-Альмінському городиці (розкопки Т. М. Висотської). БІАМ, інв. 114.

На горлі однорядкове ділінто, червоною фарбою (вище облом). Висота букв 2,5 см.

OIN

Тут читається скорочення слова *οινος* (вино). Слід відзначити, що це слово на амфорах як термін місткості зустрічається рідко, оскільки греки розрізняли багато сортів вина і називали їх за місцем виготовлення, смаком, кольором і міцністю за допомогою субстантивізованих прикметників (пор. сучасне бургундське, шампанське, кахетинське і т. д.).

10. Фрагмент верхньої частини світлоглинної амфори I—II ст. н. е. Знайдений в 1965 р. в Херсонесі в районі 25 куртини, біля Карантинної бухти (розкопки І. О. Антонової). ДХІАЗ, інв. 183/36; 677.

На горлі стовпцевий напис в три ряди. Висота букв збільшується зверху вниз: 0,7; 1,5; 2,5 см. *A* і *E* мають курсивну форму (рис. 2).

A
П
ЕУК

Поєднання букв *A* і *П* в двох перших рядках часто зустрічається на вузькогорлих амфорах невеликого розміру із різних античних центрів. Одна із букв могла означати ціну або місткість амфори, а нижній напис — назву вмісту або ім'я купця. В зв'язку з цим букву *П* можна розшифрувати за акрофонічною системою як цифру 5 для позначення ціни в 5 драхм або об'єму, наприклад, в 5 хойників — 5,5 л (ціла амфора № 32 того ж типу вміщує близько 4,5 л).

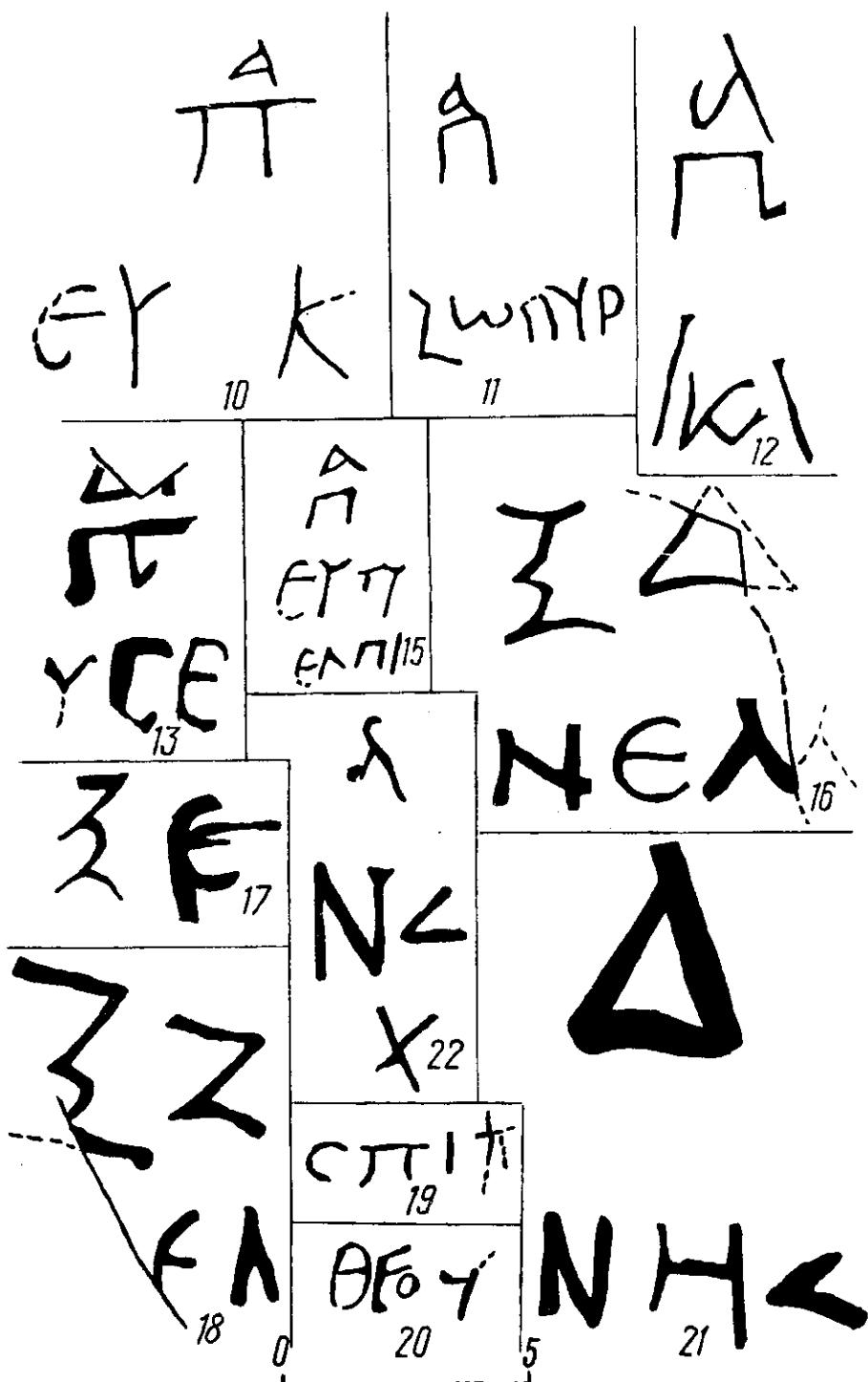

Рис. 2.

Абревіація ЕУК дає два варіанти прочитання: ім'я Еукрат τ , Еукратід τ та ін., або швидше слово *ευκράτος* (*oivos*) — не дуже міцне, змішане вино. Таке вино згадують Арістотель (*Aristot. Problemata*, 3, 18), Поллукс (*Pollux, Omnomasticon*, 6, 23) та інші стародавні автори.

Маленька буква *a* в першому рядку поки що не піддається переконливому тлумаченню. На думку М. Ленг⁹, одиничні букви *A*, *G*, *D* на амфорах класичного часу могли означати якість (сорт) вина. Не виключено, що таке ж значення вони мали і на амфорах перших століть н. е., хоч на всіх відомих нам екземплярах стоять тільки буква *A*.

11. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої амфори I—II ст. н. е. Знайдений там же. ДХІАЗ, інв. 267/36677.

На горлі трирядний напис, недбало виконаний червоною фарбою. Висота букв 0,7—1,3 см. Перша буква в третьому рядку більша за решту літер, що часто трапляється в написах імен. Омега курсивної форми, на *P* немає верхньої горизонталі.

Α
Π
ΖΩΠΥΡ

Π, як і в № 10, означає, напевно, ціну або об'єм амфори, нижче стоїть словічне ім'я *Ζωπυρος*. Воно відоме в Херсонесі і інших містах Причорномор'я⁴⁰. На території материкової Греції воно особливо часто зустрічається в Беотії і там його носили як вільні, так і раби¹¹.

12. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої білоглинної амфори IV ст. н. е. Знайдений там же, де й № 1. ДХІАЗ, інв. 77/36993.

На горлі червоною фарбою прорисовано трирядний напис. Висота букв 0,7—3 см.

Α
Π
ΙΚΙ

Прочитання перших рядків аналогічне попереднім. В нижньому рядку абревіація словічного імені *Ικιος* або *Ικιλιος*.

13. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої світлоглинної амфори IV ст. н. е. Знайдений в 1977 р. в Херсонесі на території чотириапсидного храму, в засипці під мозаїчною підлогою (розкопки В. О. Кутайсова). ДХІАЗ, інв. 80/36967.

Червоною фарбою на горлі прорисований трирядний напис, частина якого пошкоджена і відбита. Висота букв 1,5—2 см. Вони мають форми, близькі до курсивних.

Α
Π
ΥΣΕ

В третьому рядку можна доповнити словічне ім'я *Εντεβης* або *Ενσεβιος*.

14. Фрагмент вузькогорлої світлоглинної амфори IV ст. н. е. Знайдений в 1977 р. там же, де й № 13. ДХІАЗ, інв. 80/36967.

Від напису червоною фарбою збереглись лише перші два рядки, в яких можна розрізнити букви *A* і *P*.

15. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої світлоглинної амфори IV ст. н. е. Знайдений в 1983 р. під час розкопок могильника в с. Червоний Мак (керівник розкопок І. І. Лобода). БІАМ, інв. 165.

На горлі червоною фарбою виконано напис в чотири рядки. Висота букв 0,6—1,3 см. *E* — без нижньої горизонталі, верхня розвилка має форму круглої дужки, тричі повторене *P* кожного разу різного обрису.

Α
Π
ΕΥΠ
ΕΛΠ Ι

Оскільки після вказаних ціни чи об'єму розміщено не один, як завжди, а два рядки, то в них можна припустити називу продукта та ім'я (або ім'я, наприклад, Евполід і Патронімік).

Ці абревіації ми читаемо так:

ευπ (*επης*) (*οινος*)
Ελπι (*ικος* або *ικον*).

Легке (вино).

(Амфора) Елпініка.

Сполучення букв *A* і *P* в перших рядках зустрічаються також на амфорах IV ст. н. е. із Фанагорії¹².

16. Фрагмент горла червоноглиняної амфори, вкритої світлим ангобом III—IV ст. н. е. Знайдений в 1978 р. там же, де й № 1. ДХІАЗ, інв. 1/36993 (розкопки В. О. Кутайсова).

Збереглась частина дворядного напису червоною фарбою, який справа заходить в облом. Висота букв 1,7—2,5 см.

**ΞΔ
ΝΕΜ**

Поєднання двох приголосних **ΞΔ** слід віднести до цифрових позначок, але не за акрофонічною системою, як на попередніх амфорах, а за алфавітною (= 64).

Відповідно до великих розмірів амфор цього типу і переконливих аналогій з інших районів античного світу тут можна визначити об'єм, виражений в сектаріях.

Сектарій (*sextarius*) — шоста частина конгія (звідси і його назва) = 0,574 л. Отже, 64 сектарії дорівнюють 34,2 л.

В другому рядку може бути доповнене чоловіче ім'я *Νεμ* (*ε τος*).

17. Фрагмент горла червоноглиняної амфори. Знайдений там же, де й № 16, ДХІАЗ, інв. 16/36993.

На горлі червоною фарбою написано дві літери висотою 2,5 см.

ΞΕ

Напис вказує на об'єм, який дорівнює 65 сектаріям (37,7 л), під ним облом, де могло стояти ім'я торговця.

18. Фрагмент горла червоноглиняної амфори із збереженим краєм. Знайдений там же. ДХІАЗ, інв. 16/36993.

Напис виконаний червоною фарбою, частково відбитий; в другому рядку читаються дві букви, які зліва і знизу пошкоджені обломом.

**ΞΖ
ΞΛ**

ΞΖ = 67 сектаріїв (35,3 л). В другому рядку можна доповнити чоловіче ім'я Дельф та ін.

19. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої світлоглиняної амфори IV ст. н. е. Знайдений там же. ДХІАЗ, інв. 101/36993. На горлі збереглись рештки зробленого червоною фарбою напису, який справа заходить в облом. Висота букв 1,7—1,8 см.

ΣΠΙΤ

Можна доповнити чоловічі імена: *Σπιτ*[*αμενης* — *ακησαιας*]. Над ім'ям, на-певно, було ще два рядки з буквами *A* і *P*, як і на інших амфорах цього типу.

20. Фрагмент вузькогорлої світлоглиняної амфори із збереженим вінцем і залишками ручок. Знайдений там же. ДХІАЗ, інв. 101/36993.

У верхній частині горла між ручками червоною фарбою зроблено напис. Висота букв 1—1,5 см.

ΘΕΟΥ

Повністю, без скорочень, читається слово *ιεον* (бога). Аналогічних написів на амфорах ми не зустрічали. За змістом такий *Gen. poss.* вказує на принадлежність амфори богу, можливо, принесеної в якийсь храм з дарованим віном, маслом та ін.

21. Фрагмент верхньої частини червоноглиняної великої амфори III—IV ст. н. е., покритої світлим ангобом, можливо, херсонеського виробництва. Знайдений в Херсонесі при розкопках К. К. Косцюшко-Валюжиніча (точні дані про час і умови знахідки не збереглись). ДХІАЗ, інв. 31489.

Горло широке, його діаметр 14 см, внаслідок цього амфору могли використовувати для рідких, сипучих та інших продуктів.

На горлі розміщені два написи червоною фарбою: зверху товстою лінією намальована велика дельта висотою 4,5 см, нижче — букви висотою 2,3 см і невеликий значок, схожий на грецьку букву *Λ*.

**Δ
ΝΗ<**

$NH = 58$ сектаріїв (32 л). Буква Δ могла означати ціну в 10 драхм (або денаріїв).

Залишається неясним призначення значка в другому рядку, який зустрічається на ряді амфор після цифрового позначення сектаріїв. Схоже написання має сигма на деяких червонолакових посудинах перших століть н. е. із Херсонеса і його околиць (ДХІАЗ, інв. 243/35727; Держ. Ермітаж, інв. X.1952.233 і ін.)¹³. Це дозволяє зробити припущення, що значок на амфорах міг бути абревіацією латинського слова *sextarius*, оскільки і самі цифри за римською системою об'єму передавались тут грецькими буквами.

22. Фрагмент червоноглинної амфори, покритої світлим ангобом. Знайдений в 1968 р. В. В. Борисовою в Херсонесі, в районі римської цитаделі, прим. К., шар IV, разом з матеріалами перших століть нашої ери. ДХІАЗ, інв. 138/36713.

Трирядний напис намальовано червоною фарбою. Висота букв 1,8—2,5 см.

Λ
 $N <$
 X

$N = 50$ сектаріїв (27,5 л). Про сусідній знак див. № 21. Абревіація Λ не піддається розшифровці. В останньому рядку в згадній формі можна припустити називу відомого сорту вина — $\chi\tauος$ (*οτυος*) (хіоське) або чоловіче ім'я: Хрест, Хрестіон і ін. Була також висловлена думка, що букву X використовували на посудинах як знак власника (так само як «хрестик») або для позначення ціни = денарію¹⁴. Схожий знак досить часто зустрічається на десницах червонолакових посудин із Херсонеса, де, можливо, він також служив простою міткою власника.

23. Амфора склесна з кількох фрагментів. Знайдена в 1983 р. на Усть-Альмінському городищі, розкоп 1, яма 109, разом з матеріалами II ст. н. е. (розкопки Т. М. Висотської). БІАМ, інв. 134. Висота 96 см, діаметр горла 12 см (рис. 3).

На горлі червоною фарбою зроблено дворядний напис. Висота букв 2,4—4,8 см.

$N\Delta <$
 A

$N\Delta = 54$ сектарії (29,7 л). Велике A часто зустрічалось на амфорах і піфосах Херсонеса і його хори і нами було висловлене припущення, що воно могло бути абревіацією слова ΑΜΠΕΛΙΝΟΣ (виноградне вино)¹⁵, хоч вище було вказано на більш поширений звичай називати певні сорти вина. Внаслідок цього тут також можна читати слово ΑΚΡΑΤΟΣ (чисте, не змішане вино). Крім того, широке горло цієї амфори дозволяє припустити, що її вмістом могло бути і зерно — ΑΡΤΟΣ (частіше цей термін означає пшеницю). Таке ж значення могла мати і абревіація *AR*, яка часто зустрічається на амфорах.

24. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 р. там же, де № 23. БІАМ, інв. 128.

На горлі трирядний напис червоною фарбою. Висота букв 1,5—3,3 см.

Λ
 $N\Delta$
 A

$N\Delta = 54$ сектарії (29,7 л).

Об'єм і вміст знайдених амфор № 23 і № 24 співпадають.

Напис $N\Delta$ (= 54 сектарії) є також на амфорі, знайденій в 1970 р. в с. Тінистому (розкопки М. Я. Чорефа). БІАМ, КП-6270/2.

25. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 р. там же. БІАМ, інв. 128.

На горлі дворядний напис червоною фарбою. Висота букв 2—2,7 см. Діаметр горла 9 см.

$NE <$
 Λ

$NE = 55$ сектаріїв (30,25 л). Буква Λ в другому рядку може бути аб-

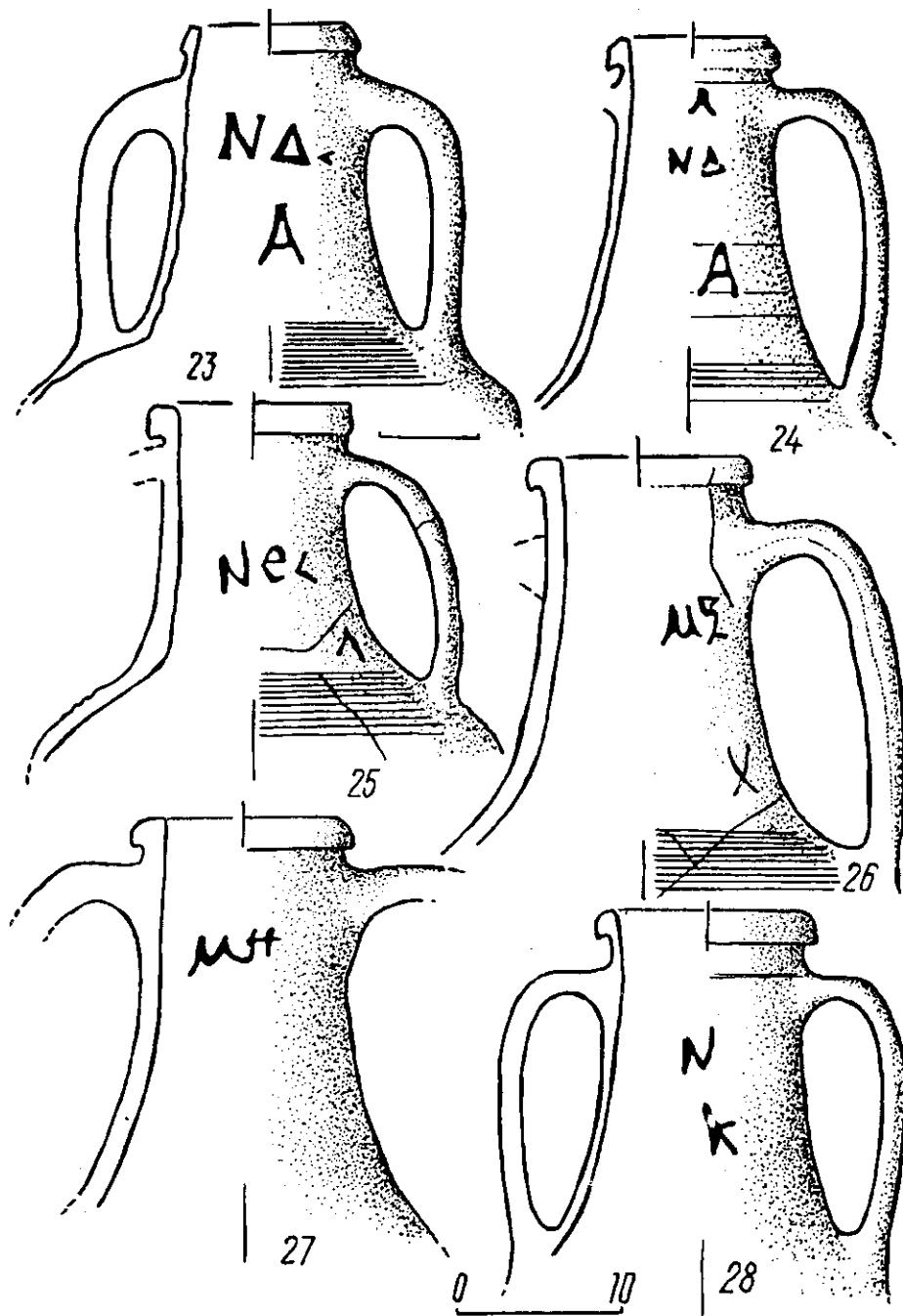

Рис. 3.

ревіацією імені або слова ΛΕΥΚΟΣ (біле вино), згадуваного Афінеєм (*Ath.*, 1, 32).

26. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 р. разом з попередніми номерами. БІАМ, інв. 132. Діаметр горла 9,6 см, висота букв близько 3 см.

На горлі червоною фарбою зроблено напис МЕ, значно нижче вирізана буква Х. На другому боці горла прорисована літера, схожа на Ф.

МЕ = 47 секстаріїв (25,85 л). З приводу Х див. № 22.

27. Фрагмент верхньої частини амфори. Знайдений в 1983 році там же. БІАМ, інв. 129.

На горлі червоною фарбою зроблено напис МН. Висота букв 2,4 см. Діаметр горла 10,5 см.

МН = 48 сектаріїв (26,4 л). Є також імена на *Mη*, але розташування прямо під вінцем і подібні написи на інших амфорах з того ж комплексу свідчать на користь цифрової позначки.

28. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 році там же. БІАМ, інв. 124.

На горлі червоною фарбою написані дві букви, розміщені одна під другою. Висота букв близько 3 см, діаметр горла 11,5 см.

Н

К

Н = 50 сектаріїв (27,5 л). Після позначки об'єму буква, вірогідніше всього, повинна була б означати вміст амфори. Велика буква К вирізана на амфорах і кришці піфоса із колекції Святошинського музею і гіпотетично читалась нами як абревіація слів: КРІӨН, КРІӨНОΣ, КІРРОΣ (ячмінь, пиво, біле вино)¹⁶. Сюди ж можна додати дві амфори пізньоримського часу із розкопок могильника біля радгоспу «Севастопольський» в 1954 р. з аналогічним діпінто червоною фарбою (зберігаються в ДХІАЗ), а також херсонеські амфори середньовічного часу¹⁷.

Про ячмінь і ячмінне вино типу браги або пива згадують Геродот (II, 17) і Ксенофонт (Анаб. IV, 5, 26).

29. Фрагмент амфори з написом на горлі червоною фарбою (рис. 4). Знайдений в 1937 році при розкопках В. П. Лисина в Камишовій затоці Севастополя з матеріалами римського часу. ДХІАЗ, інв. 35815/6. Діаметр горла 7,5 см, висота букв 1—2 см. Омега курсивної форми.

Пωλ

Κ

Пωλ — абревіація чоловічого імені Πωλος, Πωλης, Πωλιανος, Πωλιων і ін. (два останні з подвійним *L* відповідають римським іменам *Pollianus* і *Pollini*).

Велике *K* поряд з іменем, швидше всього, повинно було стосуватись вмісту амфори (див. № 28). Крім того, *K* зустрічається із амфорах різного об'єму і ваги і через це не підходить для їх позначення.

30. Фрагмент амфори з написом червоною фарбою. Знайдений в 1937 році там же, де № 29. ДХІАЗ, інв. 35815/5.

/Ζ/

Словник дає лише ім'я Τεόδωρος, оточене запитанням, не грецького походження.

31. Ціла амфора, імовірно, самоського виробництва IV ст. до н. е. Знайдена в 1982 році в кургані № 9 біля с. Криловці Первомайського району з пограбованій скіфській могилі (розкопки В. О. Колотухіна). Вона могла потрапити до скіфів шляхом торгового обміну через найближчий грецький центр — Керкінітіду. Колекційний опис № 98 (рис. 5).

Висота амфори 47 см, діаметр горла 10 см. На тулубі чорною фарбою красиво виконана незвичайно велика монограма висотою 19 см. Над нею фарбою зроблена крапка, можливо, знак абревіації.

ΘΒ

Ці букви можна вважати скороченням одного з численних складових тета-офорних імен типу Теодор, Теофіл, Теофіл та ін. Лігатура ΘΒ зустрічалась на чорнолакових посудинах Херсонеса V—III ст. до н. е. і в ряді випадків, очевидно, являла собою присвяту божеству¹⁸. Незвичайний характер напису (розмір, лігатура, чорна фарба) дозволяють зробити припущення, що спочатку ця амфора служила для піднесення якихось дарів богу, а вже пізніше, разом з іншими товарами, потрапила до Скіфії.

32. Ціла амфора невеликого розміру. Знайдена в 1984 р. під час розкопок могильника в с. Дружне О. І. Айбабіним, в склепі № 1 (напевно, аланському) з матеріалами IV—II ст. н. е. Аналогічна вузькогорла білоглинняна амфора з профільованими ручками і рифленням на тулубі була знайдена в Чорноріченському могильнику і за добре датованими комплексами може бути віднесена до IV ст. н. е.¹⁹

Висота амфори 57,5 см, діаметр горла 4 см, місткість близько 4,5 л.

На горлі червоною фарбою зроблено дворядний напис. Висота букв 2—2,5 см.

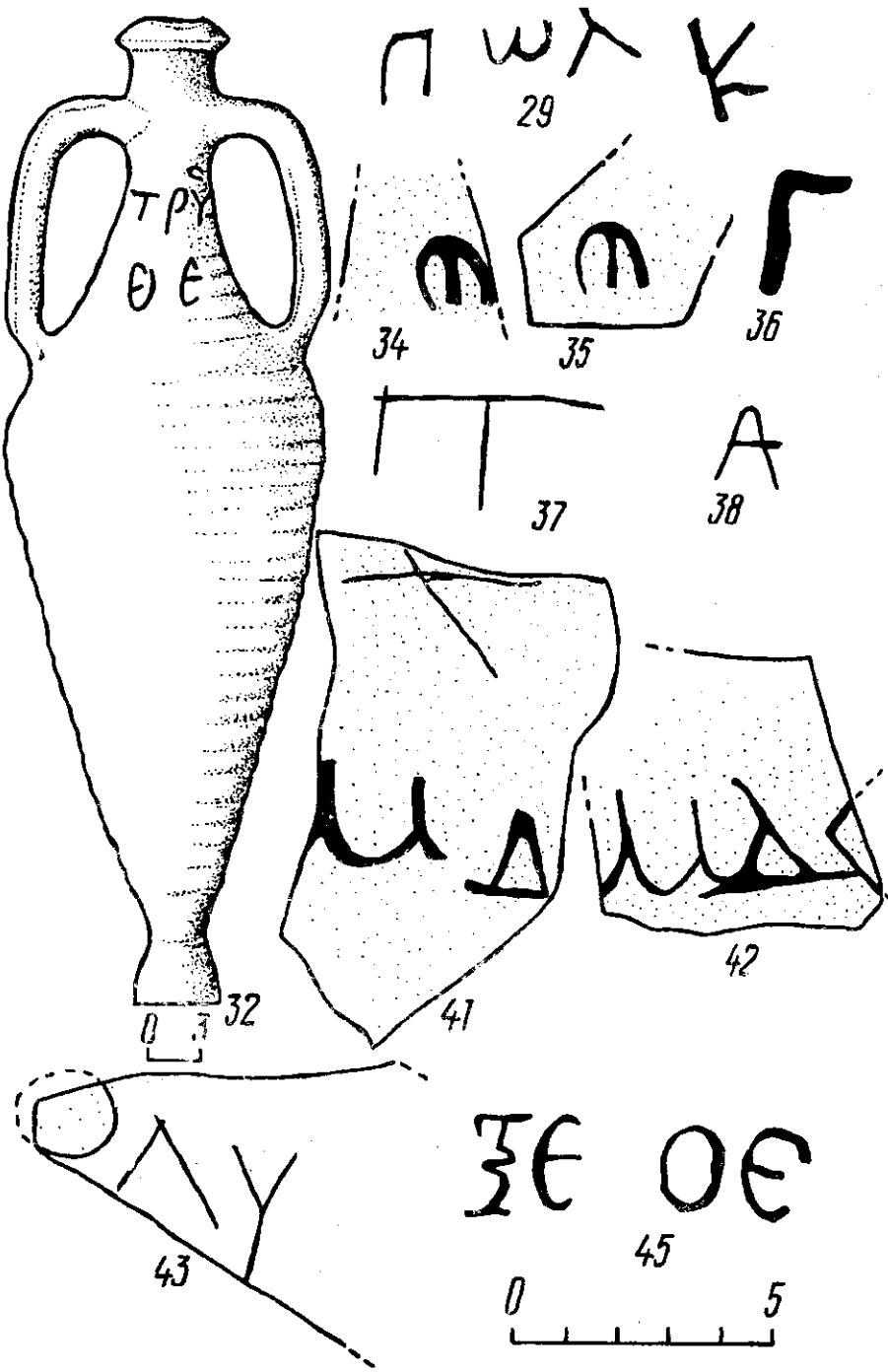

Рис. 4.

TPY
ΘЕ

Над буквою Y і в кінці першого рядка зроблені невеликі позначки тією ж фарбою, можливо, для позначення абревіації.

Слово *труξ*, *труγος* означало «молоде вино», «відстій вина». Пор. також терміни: *Труγας* (калагутне вино, з осадом) і *труγθες* (відстій вина).

Про значення ΘЕ див. № 31, однак слід відзначити, що в храм, як прави-

ло, приносили первинки молодого вина. Таким чином, № 31 і № 32, незважаючи на великий хронологічний розрив, в чомусь схожі між собою: обидві спочатку призначалися, швидше за все, для підношення богу, а потім потрапили в середовище місцевих племен — скіфів і аланів.

33. Фрагмент стінки амфори перших століть н. е. знайдений в 1965 р. в Херсонесі там же, де й № 10. ДХІАЗ, інв. 256/36677.

На плечі прокреслені дві букви висотою 1,1 см.

ΘΕ

Оскільки на амфорі один напис, то його з однаковою впевненістю можна вважати абревіацією теофорного імені чи слова ΩΕΟΣ (бог) в родовому або давальному відмінку. Пор. № 20. Фрагмент з аналогічним написом — ділінто II—III ст. н. е. був знайдений на городищі Усть-Альма в 1979 р.

34. Фрагмент горла світлоглиняної вузькогорлої амфори I — початку II ст. н. е. Знайдений в 1983 р. на Усть-Альмінському городищі, там же, де й № 23. БІАМ, інв. 105.

Червоною фарбою виконана буква Е висотою 1,6 см. Вона має курсивну форму і розташована боком.

Така абревіація давно розшифрована як ΕΛΑΙΟΝ (маслинова олія). Цікаво відзначити, що, крім маслинової олії, необхідної для харчування і освітлення, із грецьких міст Малої Азії в Північне Причорномор'я довозили також солоні маслини. Про це свідчить знайдена в 1862 р. біля м. Керчі амфора з двома написами червоною фарбою: монограммою PR (очевидно, абревіація імені: Прокл, Притан, Протогон та ін.) і словом ΕΛΑΙΑΙ (маслини)²⁰. Через це буква Е на амфорах могла мати обидва значення.

35. Фрагмент горла амфори. Знайдений в 1983 р. на городищі Усть-Альма, розкоп. II, кв. 8. БІАМ, інв. 126.

Червоною фарбою намальована велика буква Е курсивної форми, розташована боком. Висота букви 1,3 см. Про значення цієї абревіації див. № 34. Аналогічне ділінто походить з амфори III ст. н. е., знайденої при розкопках могильника біля с. Танкового Бахчисарайського району в 1986 р. (керівник І. І. Вдовиченко).

36. Фрагмент горла амфори. Знайдений в 1983 р. там же, де й № 35. БІАМ, інв. 121.

Червоною фарбою прорисована велика буква Г висотою 2,5 см. Така аб-

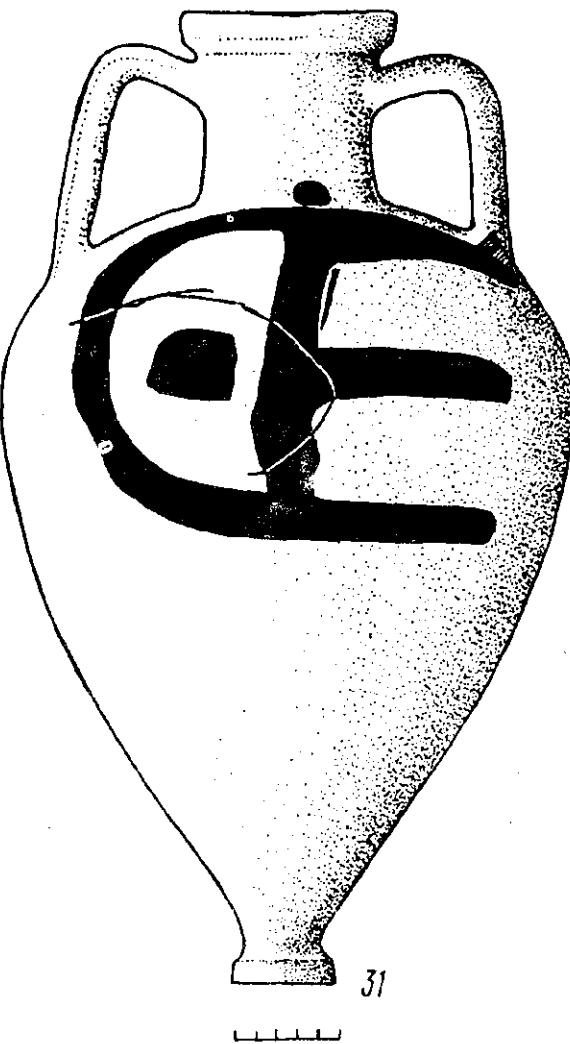

Рис. 5.

ревіація зустрічається на амфорах Боспору і хори Херсонеса і, можливо, чи-
тається як ГΛΥΚΥΣ (солодке вино)²¹.

37. Фрагмент вінця амфори, імовірно, II ст. н. е. Знайдений в 1984 р. на
городищі Усть-Альма, розкоп II, яма 121 (розкопки Т. М. Висотської). БІАМ,
інв. 181.

Тонким вістрям продряпано велика буква *П*, яка заходить в облом. Збе-
реглась на висоту 2,4 см.

Буква *П* могла означати ціну або об'єм амфори. Однак на всіх інших ам-
форах *П* менших розмірів поєднується з іншими скороченнями, виконаними
червоною фарбою (див. № 10—15). Внаслідок цього одиничне велике *П*,
швидше всього, стосується вмісту амфори і його приблизно можна розшиф-
рувати як ΠΥΡΟΣ (пшениця). Аналогічні графіті зустрічаються на амфорах
перших століть н. е. із Херсонеса, що обґруntовує висловлене припущення.

38. Фрагмент ручки світлоглинняної амфори, імовірно, I ст. н. е. Знайде-
ний в 1984 р. на городищі Усть-Альма, розкоп 2, підземна споруда, БІАМ,
інв. 147.

Упоперек ручки чітко прокреслена буква *А* висотою 2 см. Про значення
цієї букви на амфорах див. № 23. Досить незвичне місце для напису дозволяє
також припустити абревіацію ім'яні людини або бога.

39. Фрагмент горла червоноглинняної амфори II—III ст. н. е. із збереженим
красм і однією ручкою. Знайдений в 1984 р. на городищі Усть-Альма, роз-
коп 3, яма 114 б. БІАМ, інв. 147.

На горлі червоною фарбою виконано напис, який заходить в облом. Висота
букв 1 см.

ΘΕ

Е має курсивну форму. Про значення цієї абревіації див. №№ 31—33.

40. Фрагмент стінки червоноглинняної амфори, імовірно, II ст. н. е. Знайде-
ний в 1984 р. на городищі Усть-Альма, розкоп 3, кв. 7, БІАМ, інв. 137.

Червоною фарбою написані дві букви, висотою 3 см. Перша частково стер-
та і приблизно читається як *K*.

К В

КВ = 22 сектарії (блізько 12 л.). Можливо, вище були інші написи, які
потрапили в облом.

41. Фрагмент горла червоноглинняної амфори, покритий світлим ангобом,
II—III ст. н. е. Знайдений в 1979 р. на городищі Усть-Альма. БІАМ, інв. 4.

Червоною фарбою нанесені букви висотою 1,5—2 см. *М* має курсивну
форму.

ΜΔ

МД = 44 сектарії (24,20 л.). Через облом інші можливі написи не зберег-
лись.

42. Фрагмент горла аналогічної амфори. Знайдений в 1979 р. там же.
БІАМ, інв. 82.

Червоною фарбою на горло нанесено дві букви і знак заввишки 1,8—2 см.
Шрифт схожий.

ΜΔ

МД = 44 сектарії. Знак в кінці пор. з № 21 і ін.

43. Фрагмент горла аналогічної амфори. Знайдений в 1979 р. там же.
БІАМ, інв. 69.

Зберігся один рядок напису, продряпаного великими буквами висотою 2—
2,5 см. Зліва напис заходить в облом: ОΛΥ.

Напевно, абревіація чоловічого імені, від якого зберігся кінець: (*Π*)
ολυ(*αινος*), (*Π*) ολυ(*βος*) та ін.

44. Ціла світлоглинняна амфора. Знайдена в 1979 р. в могилі 168 біля Усть-
Альмінського городища. БІАМ, інв. 39.

На місці переходу від плеча до горла червоною фарбою виконано одно-
рядковий напис. Висота букв 2,5—3 см. Остання буква заходить під ручку і
ледь помітна:

ΑΛΕΘΥ

Тут читається абревіація чоловічого імені і патроніміка, що досить рідко
зустрічається на амфорах.

Друге ім'я див. № 3.

45. Фрагмент амфори. Знайдений в 1977 р. на Усть-Альмінському городищі, в ямі № 54 з матеріалом II—III ст. н. е. БІАМ, інв. 88.

На горлі однорядковий напис червоною фарбою. Висота букв 1,5—2 см. *Е* курсивної форми.

Ξ Ευασ ΟΕ

Читається абревіація імені Ξενου або складового (Ксенокріт, Ксеноклід, Ксенофонт і ін.) і цифрова позначка: ΟΕ = 75 сектарій (41,25 л).

Розглянуті графіті й ділінти, в основному, знайдені в Херсонесі і на Усть-Альмінському городищі і датовані першим століттям н. е., дозволяють зробити деякі спостереження і висновки, перш за все з питань метрології. Поряд з акрофонічною системою, яка широко використовувалась для цифрових позначень на амфорах і піфосах в елліністичний період, на більшості амфор перших століть н. е. з'являються цифрові позначки за алфавітною системою. Їх аналіз, аналогії і співставлення з дослідними вимірами цілих амфор показують, що більшість з них означає місткість або об'єм посудини в римських одиницях — сектаріях.

Переконливе вирішення цього питання дали знахідки на території Румунії, де на групі амфор IV—V ст. н. е. зустрічається подвійне позначення: римськими цифрами (графіті) і грецькими буквами (ділінти), наприклад XXXXXXIII і ΝΓ; обидва позначення дорівнюють 53 сектаріям²². Аналогічне тлумачення одержали написи ділінти на амфорах IV—VII ст. із болгарської фортеці Ятрус²³, цифрові позначки із Танаїса²⁴ і музею в Бонні, причому на амфорах із Бонна стоять тільки римські цифри²⁵.

Таким чином, наш матеріал дозволяє зробити важливий висновок про широкий ареал поширення римських мір об'єму як прояв ще однієї сфери римського впливу в Криму в галузі метрології (поряд із прагненням уніфікувати грошові і вагові одиниці). Вони проникають і на скіфське Усть-Альмінське городище і, навіть, в Неаполь Скіфський, віддалений від морських комунікацій (ця амфора ще не опублікована).

Схожі цифрові позначки (на відміну від території Румунії) зустрічаються в Криму вже в II—III ст., але тут поки що ніде не знайдено вказаного вище подвійного позначення (римськими цифрами і грецькими буквами) або тільки римськими цифрами. Очевидно, в цьому проявляється менший ступінь романізації порівняно з античними центрами на території Румунії і Німеччини. Римськими мірами об'єму користувалися в Херсонесі, як і в інших регіонах, і в середньовічний період²⁶.

Напис на цілій амфорі із Херсонесу середньовічного часу: NH = 57 сектарій (31 л), що відповідає її об'єму. Вивчення середньовічних амфор і виведення нових математичних формул дозволили вирахувати об'єм фрагментованих посудин²⁷.

Ми відзначали на деяких амфорах поставлений після грецьких букв-цифр значок (як правило, дещо менших розмірів) і приблизно визначили його як кутову форму сигми для позначення слова «сектарій». У всякому випадку співставлення написів на однакових амфорах: № 23 і 24 (на одній — ΝΔ, на другій — ΝΔ<), і № 41 та 42 (на одній — ΜΔ, на другій — ΜΔ<) показує, що цей значок не входив у цифрове позначення об'єму, а отже, міг служити для номінації самої міри. На застосування інших знаків вказує в своїй статті Б. Беттгер з приводу ділінти на амфорах із Ятруса²⁸. Це перекреслена косою рискою латинська буква *S*, поставлена перед цифрами для позначення сектарія, якщо в амфорі було зерно, і знак *Ω* на амфорах з вином. В Криму такі знаки часто ставили не тільки на амфорах, але й на дензях столового посуду перших століть н. е., в ньому, імовірно, правильніше вбачати не букву чи цифру, а просто позначку власника посудини. У всякому разі, на відомих нам посудинах із Криму (в тому числі і на вказаних двох амфорах), цей знак ніде не стояв поруч з іменем.

На амфорах зустрічається ряд грецьких імен, серед яких трапляються рапітетні, не відзначенні в антропонімії Криму і Північного Причорномор'я, що

можна пояснити належністю їх купцям, які приїздили сюди із різних регіонів античного світу.

Багато абревіацій стосується вмісту амфор (як правило, їх виділяли значно більшими буквами, а для найбільш ходових товарів — часто скорочували до однієї букви). Як відомо з свідоцтв стародавніх авторів, головними статтями імпорту в Північному Причорномор'ї були маслинова олія і вино, причому Полібій (IV, 38, 5) називає не просто «вино», а «різного роду вино» (*παν οίνον γενος*), маючи на увазі різні його сорти. Це цілком відповідає переліку різних грецьких вин у Афінея, Поллукса та інших, які різнились за місцем виготовлення, смаком, кольором і міцністю.

На амфорах № 34 і 35 стоїть буква *E*, абревіація слова (маслинова олія). Analogічні знахідки були в околиці Херсонеса²⁹.

На амфорі № 9 читається слово *OIN(OΣ)* (вино), на інших, очевидно, скорочена назва різних вин: не міцне (№ 10), легке (№ 15), біле (№ 25), молоде (№ 32), солодке (№ 36), не змішане (№ 23 і 24). До речі, тільки чисте, не змішане вино вживали для жертвоприношень.

Для того щоб надалі уточнити вміст амфор і піфосів, дуже важливо зразу після розкопок передавати їх для лабораторного аналізу, бо в порах стінок і на дні повинні зберегтися винокисле вално від вина, білковий осад від олії, шар вуглекслого кальцію від води та ін. Так, наприклад, аналіз амфор № 23 і 24 допоміг би вирішити питання, який продукт в них зберігався (вино чи пшениця) і переконливо розшифрувати абревіацію *A*, яка зустрічається на багатьох амфорах.

Інші абревіації можна приблизно розшифрувати як хліб (№ 23, 24, 37) і ячмінь (№ 28 і 29). На двох амфорах (№ 7 і 8) прокреслений астральний магічний знак — пентаграма.

Невиагливі написи на амфорах заслуговують на більшу увагу дослідників, оскільки вони допоможуть вирішити ряд важливих питань господарської і торговельної діяльності античних міст і поселень, а також порушують деякі інші проблеми.

Примітки

¹ Пор. Шелов Д. Б. Личные имена на амфорах из Танаиса // НЭ.— 1978.— Вып. 12.— С. 47—55.

² Русская А. С. О культе Гермеса в Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 124.

³ Лепер Р. Х. Дневники раскопок херсонесского некрополя // ХС.— 1927.— Вып. 2.— С. 213.— Рис. 6, 8.

⁴ Fraser P. M. Samothrace. The inscriptions on stone.— London, 1965.— N 63.

⁵ Excavations at Göslü Kule, Tarsus.— New Jersey, 1950.— N. 281.— Fig. 172.

⁶ Граффити античного Херсонеса.— К., 1978.— № 1745.

⁷ Яленко В. П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ.— 1980.— № 2.— С. 93.— № 24.

⁸ Пятницева Н. В. Изображение пентаграммы как датирующий признак некоторых памятников Херсонеса // АДСВ.— 1973.— С. 215—220.

⁹ Lang M. Graffiti and dipinti // The Athenian Agora.— 1976.— Vol. 21.— P. 73.

¹⁰ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— № 169.

¹¹ Lauffer S. Inschriften aus Boiotien // Chiron.— 1976.— Band 6.— N 15.

¹² Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— Табл. XLI, 104 и 104б.

¹³ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— К., 1984.— № 71.

¹⁴ Bakker L. und Galsterer-Kroll B. Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn.— Köln, 1975.— S. 51.

¹⁵ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— С. 18.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Романчу А. И. Граффити на средневековых амфорах из портового района Херсонеса // АДСВ.— 1983.— С. 67 сл.

¹⁸ Граффити античного Херсонеса.— № 912—922.

- ¹⁹ Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода // СА.— 1984.— № 1.— С. 114.— Рис. 3, 28.
- ²⁰ Див. ОАК за 1862 р.— С. 28.
- ²¹ Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 11; Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— С. 18.
- ²² Radulescu A. V. Amfore cu inscripții de la edificiul roman cu mosaic din Tonis // Pontice.— 1973.— Т. 6.— Р. 193—207; Popescu E. Inscriptiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România.— București, 1976.— N 66; Соломоник Э. И. О методике изучения и принципах публикации античных граффити // ВДИ.— 1985.— № 3.— С. 91 і прим. 82.
- ²³ Böttger B. Dipinti aus Latrus // Klio.— 1981/2.— S. 511—525. На с. 514 автор вказує, що антично-римський сектарій (0,453 л) був дещо менший за римський (0,547 л).
- ²⁴ Беттнер Б. Амфоры с надписями из Танаиса // СА.— 1981.— № 4.— С. 209.
- ²⁵ Bakker L. and Galsterer-Kroll B. Op. cit. S. 50.
- ²⁶ Романчук А. И. Указ. соч.— С. 69.— Рис. 4, 13 г.
- ²⁷ Барабанова О. О., Платонов С. Б. К методике изучения объемов средневековых амфор // АДСВ.— 1982.— С. 127—133.
- ²⁸ Böttger B. Op. cit.— S. 513.
- ²⁹ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— С. 18 і №№ 35, 146, 432.

Э. И. Соломоник

НАДПИСИ НА КРЫМСКИХ АМФОРАХ ПЕРВЫХ ВЕКОВ НАШЕЙ ЭРЫ

В статье рассмотрены граффити и дипинти на амфорах Крыма первых веков н. э. На многих из них имеются цифровые метки по алфавитной системе, которые обозначали объем сосудов в римских единицах — сектариях. Таким образом определяется еще одна область проникновения в Крым римской метрологии (наряду с денежными и весовыми единицами). Некоторые аббревиации можно отнести к обозначению содержимого амфор: оливкового масла, разных сортов вина (некрепкое, белое, сладкое и др.), хлеба и ячменя. На ряде амфор помещены имена их владельцев, а на других прочерчена пентаграмма — астральный магический знак-апотропей, считавшийся символом здоровья и благополучия.

E. I. Solomonik

INSCRIPTIONS OF CRIMEAN AMPHORAS OF THE FIRST CENTURIES A. D.

Graffiti and dipinti on amphoras of the first centuries A. D. found in the Crimea are discussed. Many of them have figures according to the alphabetic system which designate volume of the vessels in Roman units, seqstaria. Thus one region more of penetration of the Roman metrology (parallel with monetary and weight units) to the Crimea is determined. Some abbreviations may be referred to designation of the content of amphoras: olive oil, various kinds of wine (not strong, white, sweet and so on), grain, barley. Some amphoras have inscribed names of their owners, other — a pentagram, i. e. an astral magic sign-apotropean, considered a symbol of health and prosperity.

Одержано 18.09.1991

ФОРМИ ДЛЯ ВІДЛИВКИ РИМСЬКИХ ДЗЕРКАЛ ІЗ ХЕРСОНЕСА

М. І. Золотарьов, М. Ю. Трейстер

У публікації йдеться про знахідку фрагментів двох глиняних форм, знайдених у центральній частині III кварталу північно-східного району Херсонеса, які слугували для відливки бронзових матриць, що у свою чергу застосовувалися для штампування рельєфів із зображеннями трьох богинь та трьох грацій.

У 1989 р. при супроводжуючих зачистках під час реставраційних робіт у центральній частині III кварталу північно-східного району Херсонеса, у межах монументальної будівлі I—III ст. н. е.¹, було знайдено два фрагменти форм з обпаленої глини, що розглядається нижче. Форма № 1 надійшла до Херсонеського музею², а форма № 2 потрапила до приватної колекції у Севастополі³.

Форма № 1. Фрагмент являє собою сегмент, що дорівнює приблизно одній чверті поверхні круглої форми, яка слугувала для відливки матриць, за допомогою яких штампували рельєфи діаметром близько 8 см з опуклим напівкруглим у перетині бордюром. (Рис. 1, 1, 3).

Практично повністю збереглося зображення жіночої фігури, що стоїть обернута вліво на три чверті: голова її показана у профіль, волосся зібране на потилиці жмутом; фігура задрапірована у хітон, однак плечі, руки і груди при цьому оголені. Лівою рукою, напівзігнутою в лікті, вона спирається на стовпчик або колону. Правиця також зігнута в лікті й відведена вбік. Від центрального персонажа рельєфу збереглося зображення лівої груді та руки, витягнутої вліво: на руці підвішений калаф, в руці — квітка граната (?). Між двома фігурами на задньому плані подано зігнутий стовбур оливи (рис. 1, 2, 4).

Аналогії серед римських рельєфних дзеркал відомі досить добре: Г. Цалхаз об'єднала чотири дзеркала з подібним сюжетом у групу «дзеркала з трьома богинями»⁴. Два з чотирьох відомих дзеркал⁵: екземпляр з *Prahistorische Staatsammlung* (Мюнхен) та дзеркало із зібрання Макса Фалька у Нью-Йорку при порівнянні із зліпком, зробленим у херсонеській формі, виявляються на диво близькими й за деталями композиції, і за розмірами (діаметр обох рельєфів без бордюрів 8,4 см)⁶, хоча матриця, відлита у херсонеській формі, застосовувалася для штампування рельєфів трохи менших розмірів.

Екземпляр з Мюнхенського музею (рис. 2, 1), можливо, походить з околиць Ізміра. Місце знахідки дзеркала з колекції Макса Фалька (рис. 2, 2) невідоме. Виходячи з його подібності до мюнхенського, Г. Цалхаз припустила його малоазійське походження⁷. Дзеркало, що зберігається у Музеї Бостона, невідомого походження (рис. 2, 3), відрізняється від розглянутих вище й за деталями виконання, й за розмірами, більшими, ніж мають дзеркала першої групи⁸. Щодо дзеркала, знайденого у Булла Регії, яке зберігалося раніше у Національному музеї Бардо в Тунісі, то воно має діаметр 11 см, однак відоме тільки за прорисовою, а тому судити про його подібність до решти дзеркал досить важко⁹.

Таким чином, з чотирьох дзеркал із зображенням трьох богинь лише одне має достовірне походження (Північна Африка), і ще одне, можливо, знайдене у Малій Азії.

Певні складності викликає інтерпретація сюжету розглядуваної групи дзеркал. Автори каталогу Музею Бостона вважають, що на дзеркалах пред-

© М. І. ЗОЛОТАРЬОВ, М. Ю. ТРЕЙСТЕР, 1993

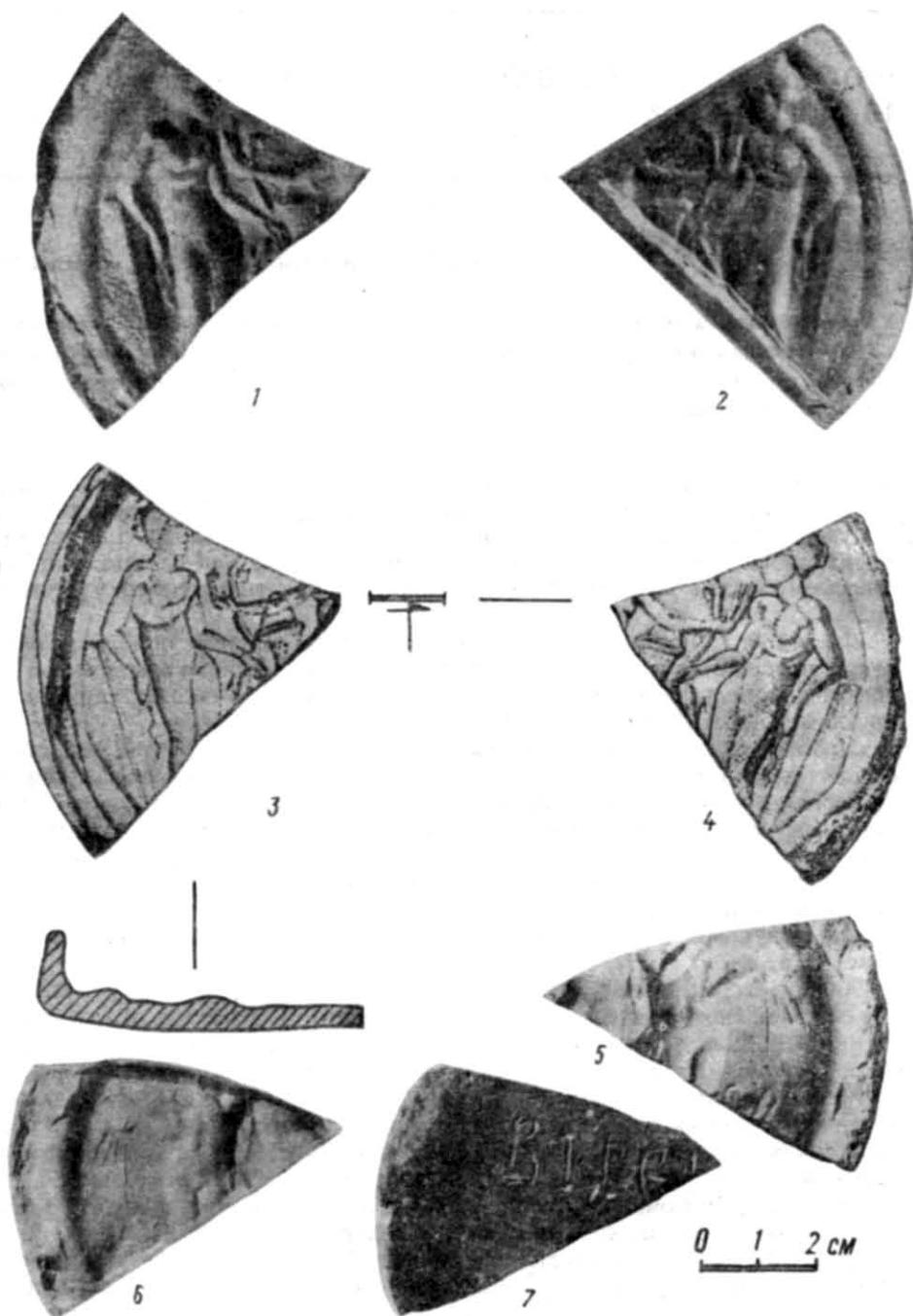

Рис. 1. Фрагменти форми та злішки із зображеннями трьох богинь (Херсонеський музей, інв. 90/37174) та трьох граїй (Севастополь, приватна колекція) з Херсонеса: 1, 3, 5 — форми; 2, 4, 6 — злішки; 7 — зворотний бік форми із зображенням трьох граїй; 3—4 — прорисовка.

ставлено сцену суду Париса, хоча й без зображення самого героя; таким чином, вважається, що зліва на дзеркалі представлена Мінерва, у центрі — зображена сидяча Венера, справа від якої стоїть німфа. Зображення смолоскипа і яблука граната наштовхує на думку, що сцена являє собою весняне повернення Адоніса¹⁰. Аналогічна точка зору була повторена К. Вермейлем на десять років пізніше¹¹. На думку Г. Цалхаз, ця інтерпретація непереконлива. В центральній фігури вона вбачає Прозерпіну, а саму сцену вважає трактуванням версії міфа про викрадення Прозерпіни Плутоном, коли Венера і

Діана прийшли до Прозерпіни, щоб переконати її збирати у лузі квіти, де Плутон міг би здійснити викрадення¹². Зрештою, у найновішій монографії, присвяченій зображенням викрадення Персефони в античному мистецтві¹³, будь-які посилення на інтерпретацію цього сюжету на римських рельєфних дзеркалах відсутні.

Форма № 2. Фрагмент належить формі із зображенням трьох грацій, завтовшки 0,6 см з діаметром рельєфа близько 8 см. На збереженій площині форми представлено торси двох оголених жіночих фігурок: центральна стоїть спиною до глядача, а права зігнутою в лікті та відведенюю вбік лівою рукою тримає жмут колосків. Справа від неї, на рівні нижньої частини стегна помітно верхню частину кратера з високими, виступаючими над вінцем ручками та вертикальним рифленням на тулубі. На зворотному боці форми збереглась частина напису, зробленого у сирій глині: BIP + EIK | (рис. 1, 5—7).

На сьогодні відомо 12 римських дзеркал з рельєфним зображенням трьох грацій, з яких походження лише трьох може бути встановлено достовірно (Пантікапей, Карфаген, Баварія), одне дзеркало куплене в Стамбулі, ще одне на чебто походить з Малої Азії¹⁴. Два з дванадцяти дзеркал мають індивідуальні особливості композиції, що відрізняють кожне з них від решти десяти, які надзвичайно близькі й за розмірами (діаметр від 10 до 13 см), й за сюжетом, однак, все-таки відрізняються за деталями зображення зачісок, посудин, пшеничних колосків й т. п. (рис. 3, 1, 2; 4, 1), що дає змогу припустити таке. Розглядувані десять дзеркал із зображенням трьох грацій мають загальний прототип, хоча були виготовлені за допомогою різних матриць¹⁵. Відрізняються за деталями від опублікованих дзеркал й зліпок, зроблених

Рис. 2. Дзеркала з зображеннями трьох богинь:
1 — державне доісторичне зібрання, Мюнхен, інв. 1973, 1189; 2 — зібрання Макса Фальха, Нью-Йорк; 3 — музей образотворчих мистецтв, Бостон, інв. 69.71 (Н. В.).

Рис. 3. Дзеркала із зображеннями трьох грацій: 1 — музей Метрополітен, Нью-Йорк, № 1987. 11.1; 2 — Музей Дж. Поля Гетті, Малібу, № 76. АС. 59.

ний у херсонеській формі,— ми можемо судити про це перш за все за формою й місцеположенням кратера. Здається, найбільш близька паралель — дзеркало з Торонто (рис. 4, 2), однак воно відмінне за зображеннями колосків у

1

2

Рис. 4. Дзеркала із зображенням трьох грацій: 1 — музей мистецтв Північної Кароліни, Ралі, № 77.1.8; 2 — університет Торонто, колекція Малкоув, № M82, 3—7 (Н. В.).

Рис. 5. 1 — фрагмент свинцевого саркофага із зображенням трьох грацій; музей мистецтва та ремесла, Гамбург, № 1917, 172; 2 — свинцева рамка скляного дзеркала із зображенням трьох грацій: Римсько-германський Центральний музей, Майнц, № 0.16490 (Н. В.).

руці фігури. На дзеркалі з Торонто зображено два колоси, тоді як на херсонеській формі схематично намічені чотири¹⁶.

Іконографія сюжету досконало вивчена в роботах, присвячених аналізу дзеркал із зображенням трьох грацій¹⁷, тому немає необхідності докладно зупинятися на цьому питанні. Мотив трьох грацій був дуже поширений у мистецтві перших століть нашої ери: у фресковому живописі та мозаїці серед зображень на мармурових та свинцевих саркофагах, в скульптурі, на монетах грецького й малоазійського карбування останньої чверті II — першої поло-

вини III ст. н. е., на щитках світильників, геммах¹⁸. Типологічно найбільш близькі до розглядуваних нами зображення в круглому медальйоні на свинцевому саркофазі з музею в Гамбурзі (рис. 5, 2)¹⁹, на монетах²⁰, на срібних посудинах з Сірії та Галії²¹, на золотих штампованих підвісках²², а також на свинцевих обкладках скляних дзеркал із Задри, Суцідави, Угорщини (рис. 5, 2), Херсонеса й приватного віденського зібрання²³.

Г. Цалхаз відносить дзеркала з трьома граціями до 130—140-х років н. е.²⁴, К. Вермейль датує їх першими чотирма десятиліттями II ст. н. е.²⁵, Дж. Міллекер вважає, що серйоне виробництво дзеркал цієї групи відноситься до дещо пізнішого часу — близько середини II ст. н. е.²⁶ Щодо дзеркал із зображенням трьох богинь, або суду Париса, то Г. Цалхаз не пропонує точного датування, а автори бостонського каталогу відносять публіковане дзеркало до II ст. н. е., хоча пізніше К. Вермейль припустив, що воно було виготовлене близько 150 р.²⁷ Таким чином, за аналогією з цими датуваннями, форми з Херсонеса можна було також датувати у межах першої половини — середини II ст. н. е.

Здавалося б, уточнити датування херсонеської форми із зображенням трьох грацій допоможе напис, зроблений на сирій глині, тобто безпосередньо в процесі виготовлення форми. Г. А. Таронян та Ю. Г. Виноградов, досліджуючи її, дійшли висновку, що палеографія напису не дозволяє зробити цього, однак відповідь на це запитання міститься в самому написі. Ні в грецькій, ні в латинській лексиці не існує слів, що починалися б на ВІР. Якщо припустити, що фрагмент напису містить початок імені майстра, то таке ім'я в обох транслітераціях не відоме ні в грецькій, ні в іранській, ні у фракійській чи малоазійській ономастичі. На думку Ю. Г. Виноградова, напис складається з року виготовлення форми — 112 (ВІР) за однією з провінційних ер та власне сигнатурі майстра, що розділяється ледве помітним хрестоподібним знаком (рис. 1, 7).

Якщо припустити, що майстер херсонеської форми використав одну з таких значно поширеніших ер, як сулланська (85 р. до н. е.) або ера Акація (31 р. до н. е.), то ми одержимо відповідно 27 або 81 р. н. е. як дату виготовлення форми, при цьому перша дата уявляється маловірогідною. Зрештою, вважаємо за можливе віддати перевагу херсонеській ері (25/24 рр. до н. е.) і, таким чином, датувати форму 87/88 рр. н. е. Однак це буде означати неузгодження з пропонованим на основі стилістичного аналізу датуванням, яке становитиме 15—65 років. Чим це можна пояснити, якщо базувається на тому, що інтерпретація напису вірна? Або пропоновані датування є помилковими і ми повинні прийняти дату, основану на прочитанні напису, або ми змушені піти на компроміс і припустити, що форма була виготовлена не в Херсонесі, а в якомусь іншому центрі з більш «підходящою» ерою. Такими центрами могли бути, наприклад, такі міста в Малій Азії, як Комана в провінції Понт (34/35 рр. н. е. — міська ера; 146/147 рр.— дата форми), Амасія в Віфінії (3 р. до н. е. або 1 р. н. е.; 109 або 113 р.), Аугуста в Кілікії (20 р. н. е.; 132 р.) та ін. Менш вірогідною, хоча й не виключеною, є ера римської провінції Мавретанії (40 р. н. е.; 152 р.)²⁸. Ці припущення якоюсь мірою підтверджує той факт, що відомі знахідки дзеркал обок типів, розглядуваних нами як у Північній Африці, так і в Малій Азії (?). Однак варіант з херсонеською ерою відається нам найбільш вірогідним, навіть незважаючи на те, що імена на ЕК — не відомі в просопографії Херсонеса (див. нижче). Якщо припустити, що форма була виготовлена в одному з малоазійських або північноафриканських центрів для вивозу, навряд чи майстер, який її виготовив і оздобив такою високохудожньою сигнатурою, поставив би датування за локальною ерою, однак цей аргумент не спрацьовує, якщо припустити більш складний шлях довезення форми у Херсонес.

Відомі штампи для пляшків з підписами керамістів²⁹; дати зустрічаються на пізніх синопських клеймах³⁰ і римських черепицях; зрештою, були знайдені навіть форми для терра сигиляти з вказуванням кількості готового продукту³¹, однак античні форми з датами й сигнатурами майстрів донині не зустрічалися. Деякою мірою близькою паралеллю можна назвати срібне золочене оголів'я ложа з написом точної дати виготовлення (107/106 р. до н. е.

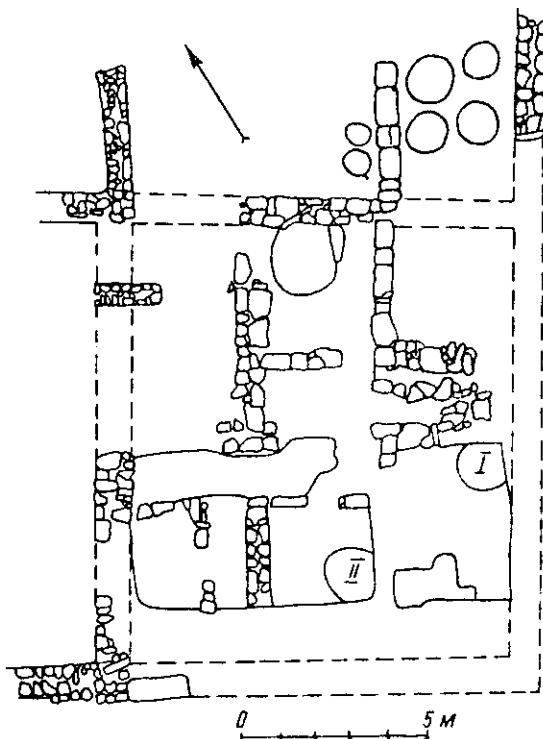

Рис. 6. План розкопок центральної частини ІІІ кварталу північно-східного району Херсонеса: I — приміщення 1; II — приміщення 2.

висвітлений належним чином в літературі, а також розглядуваній в даній публікації напис на формі з Херсонеса.

Тут необхідно ще раз звернутися до контексту знахідки форм з Херсонеса. Вони знайдені у дворі домашнього святилища перших століть н. е. Власне святилище розташувалося в монументальному будинку з двох приміщень, частково заглиблених у скелю на різних рівнях і з'єднаних коридором, також заглибленим у скелю (рис. 6). У першому приміщенні розмірами $3,7 \times 4,2$ м були знайдені червонолакові тарілки з графіті-монограмами ПАР та Е (перша визначається як присвята херсонеській Діві, друга — Немесіді). У центрі приміщення було невелике заглиблення для вівтарної підйоми. Тут же була знайдена і мармурова вівтарна капітель. Неподалік розчищено вапнякову колону довжиною 1,92 м з 24 канелюрами у верхній частині (рис. 7, 1).

Друге приміщення розмірами 4,5—3,2 м принесло знахідку вівтаря з місцевого вапняку (рис. 7, 2). Аналогічні вівтарі II ст. н. е. з присвятами бе-нефіціарія XI Клавдієвого легіону Тіта Флавія Цельсіна Немесіді і Юпітеру були знайдені відповідно при розкопках театру в Херсонесі й в Хараксі³⁶. У західній частині приміщення знайдено сім червонолакових світильників із штампованими зображеннями Сатира, собаки, що біжить, гладіаторів та ін. кінця I — початку II ст. н. е. (рис. 8, 1—5)³⁷, хоча тут же були знайдені два світильники «з рубчиками» (рис. 8, 6), які відносяться до III—IV ст. Серед інших знахідок відзначимо вапнякову капітель пілястра іонійського ордера та вапнякову ж плиту, що, очевидно, використовувалася як столик.

Попередній аналіз знахідок дозволяє реконструювати інтер'єр даного приміщення. Очевидно, воно являло собою едікулу з іонійськими колонами. В ніші були встановлені вівтар і столик, на якому стояли світильники. Скоріше за все, воно виглядало подібно до портика з фігурою Діоніса на бронзовій матриці, яка походить з околиць Херсонеса (рис. 7, 3)³⁸. Можна припустити, що при святилищі, в якому шанували херсонеську Діву та римську Немесіду, існувала майстерня по виготовленню матриць для рельєфних дзеркал.

за селевкідською ерою), імені майстра, замовників і ціни виробу³², яке походить з Малої Азії.

Яким чином можна інтерпретувати знахідки з Херсонеса? Очевидно, що форми слугували не для відливки власне дзеркал, а для виготовлення матриць, за якими в майбутньому такі рельєфи, виголіблі з тонкого листа металу, й виготовлялися³³. Паралелізм мотивів та виробництво аналогічних дзеркал у різних провінціях Римської імперії Г. Цалхаз пояснює використанням зразків або гіпсових зліпків³⁴. Однак в кожному випадку майстер докладав у виготовлювану ним матрицю щось нове — порівняння дзеркал вказує на те, що робота не була механічним копіюванням. Про це ж свідчать і сигнатури майстрів: напис, вміщений в полі рельєфа дзеркала з трьома граціями з музею в Сієтлі³⁵, ще й донині не

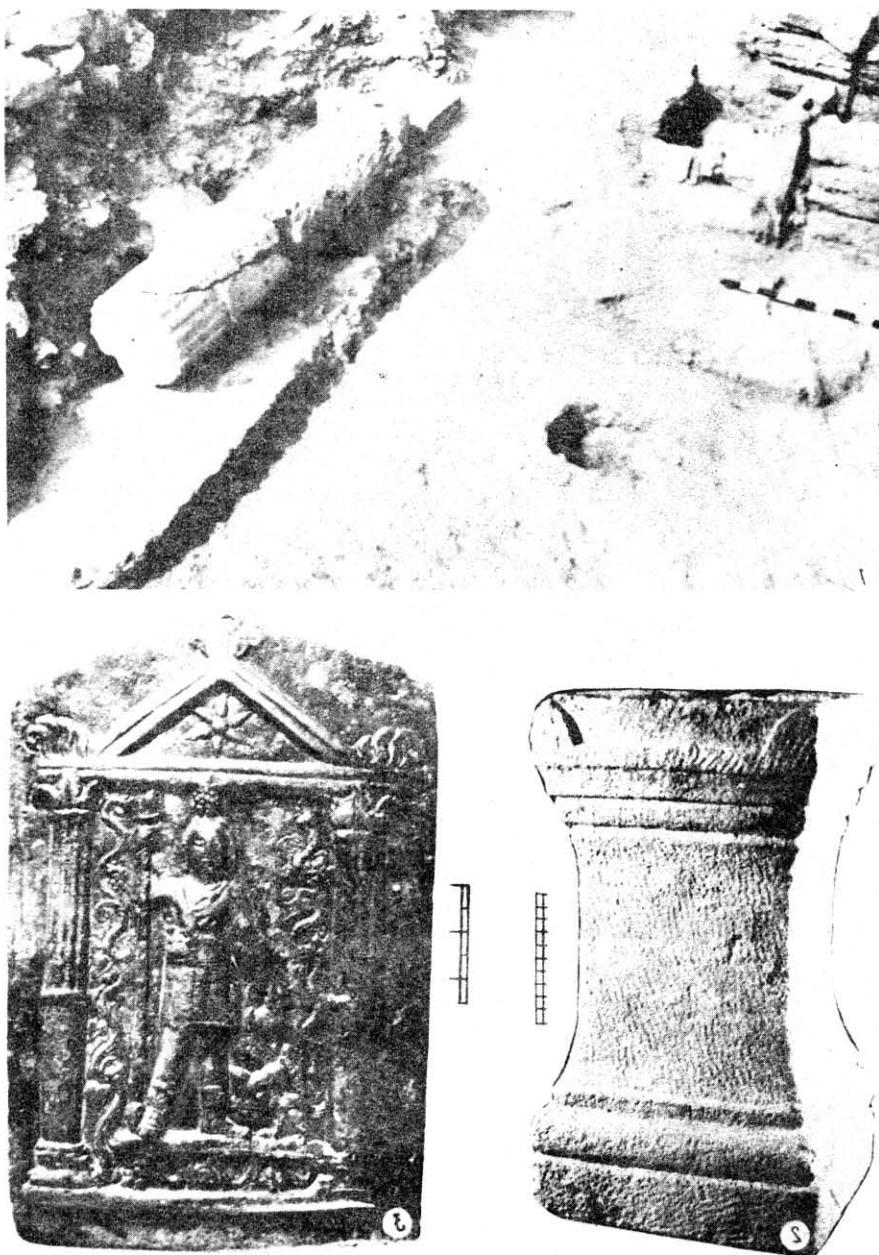

Рис. 7. 1 — вид приміщення 1, святилища; 2 — вапняковий вівтар з приміщення 2, святилища (ГХМ. 55/37051); 3 — бронзова матриця з Херсонеса, ГХМ. 191835.

Найближчою аналогією можна назвати знахідки з Монтані в Мезії (сучас. Михайлівград у Болгарії), де при розкопках святилища Аполлона і Артеміди поряд з глиняними штампами, які застосовувалися в керамічному виробництві, були знайдені також відливки бронзових матриць і медальйонів. Ці знахідки належали майстерні, що працювала, за припущенням Л. Огнено-вої-Маринової, при святилищі, але не повністю залежала від нього, оскільки діяльність майстерні не обмежувалася виготовленням вотивів. Майстерня у Монтані існувала у II—III ст. н. е., тобто хронологічно близька до датування херсонеських форм³⁹.

До недавнього часу у розпорядженні дослідників практично не було даних про виготовлення матриць та виробництво металевих рельєфів у Північному «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

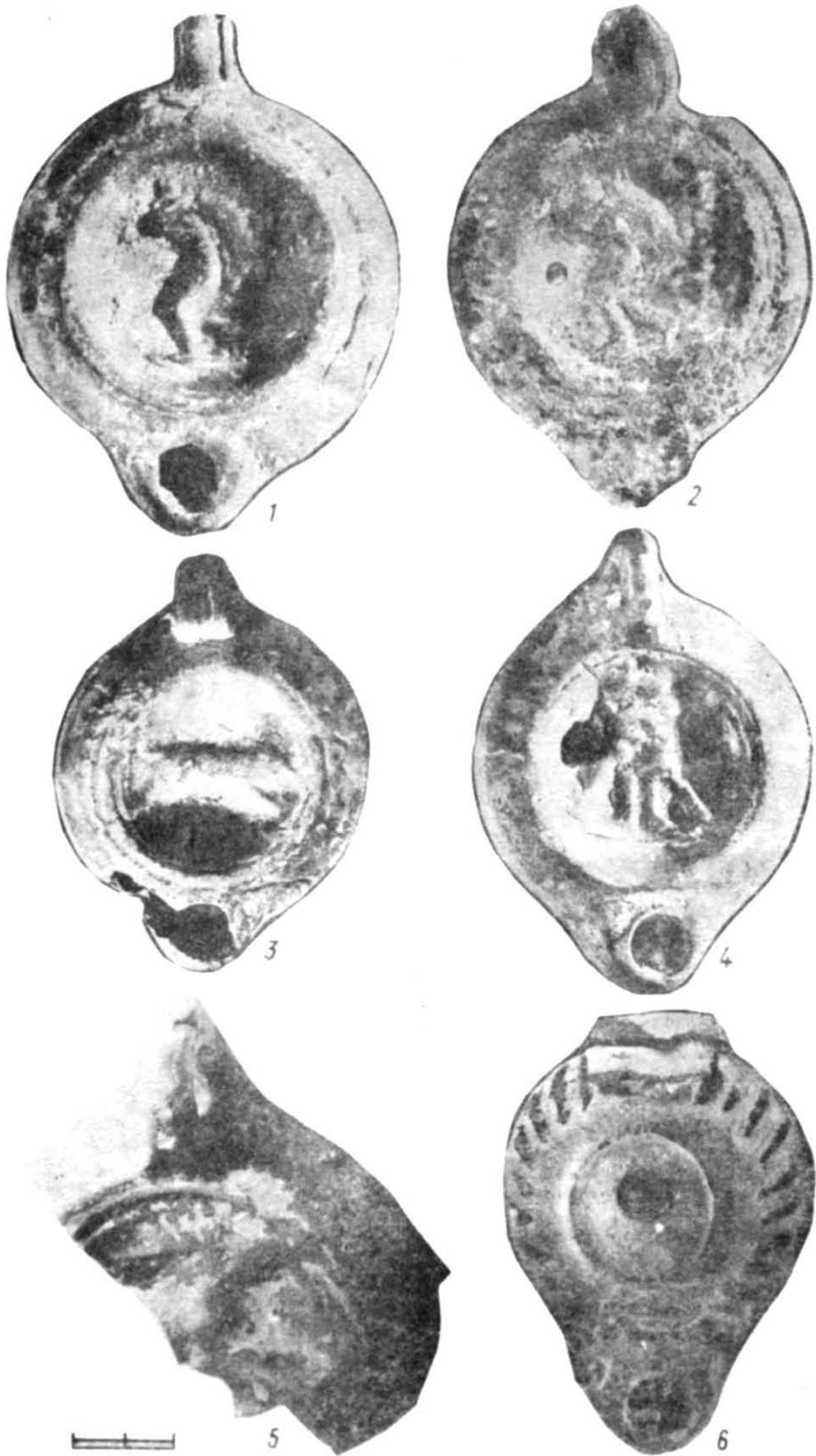

Рис. 8. Червоноолакові світильники із святилища. Херсонеський музей, ГХМ. 53/3705Л, 54/3705Л, 50/3705Л, 5Л/3705Л, 96/37070, 46/3705Л.

Причорномор'ї⁴⁰, ссобливо порівняно із західнопонтійським регіоном, де ця галузь металообробки процвітала у II—III ст. н. е. Опубліковані тут форми, як і бронзова матриця з фігурою Діоніса в портику, знайдена в некрополі Херсонеса більш як 20 років тому, вірогідніше за все, довезена з Мезії чи Фракії у II—III ст. н. е. або виготовлена на місці ремісником-вихідцем з провінції Подунав'я чи Малої Азії⁴¹, свідчать, що і в Херсонесі подібна діяльність також була розвинута. Хто були ці ремісники, які виготовляли матриці в Херсонесі? Вони могли бути вихідцями із західнопонтійських провінцій, де, судячи за знайденими там матрицями з сигнатурами майстрів, поряд з місцевими ремісниками працювали явно приїжджі з сірійськими та малоазійськими іменами⁴². У перші століття н. е. Херсонес мав тісні контакти із вказаними регіонами й вихідці з цих провінцій проживали у Таврії⁴³. Цей процес був пов'язаний з присутністю солдатів з дунайських провінцій у частинах Італійського та XI Клавдієвого легіонів, що базувалися у Херсонесі. Значною інфільтрацією населення з Подунав'я пояснюють перехід від дорійського діалекту до койне в Херсонесі у середині II ст. н. е.⁴⁴ Присутність етнічних елементів з Подунав'я у Херсонесі знайшла відображення не тільки у просопографії, але й у поширенні тут вотивних рельєфів фракійського та мезійського типів, у матеріальному та культурному житті міста⁴⁵. Однак не можна повністю виключити можливість виготовлення матриць у Херсонесі місцевими ремісниками, які наелідували довізні зразки або гіпсові злішки (у 1985 р. під час розкопок скіфського поселення Кара-Тобе у Північно-Західному Криму в ямі з матеріалом третьої четверті I ст. н. е. були знайдені гіпсові злішки із зразків срібного посуду, в тому числі канфарів, патери, кришки піксіди, що мають аналоги у відомих знахідках з Алзії, Боскореале, Хільдесхайма), потрапляння яких у даний регіон здогадно пов'язується з подіями херсонесо-скіфської війни та експедиції Платвія-Сільвана⁴⁶, маючи на увазі Херсонеську знахідку глиняної форми (III ст. до н. е.) для відливки матриць, за допомогою яких виготовлялися рельєфи для дзеркал із зображенням Геракла і Омфали⁴⁷.

Примітки

¹ Золотарев М. И. Раскопки в Херсонесе // АО.— 1983.— М., 1985.— С. 277, 278.

² Инв. ГХМ. 90/37174.

³ Точне місце знаходження форми невідоме.

⁴ Zahlhaas G. Römische Reliefspiegel // Kataloge der Prähistorischen Staatsammlung, München, N 17.— Kallmünz, 1975.— N 5—8.— S. 19—24.

⁵ Доповнення до зводу римських рельєфних дзеркал, зроблене Д. Віллерсом (*Willers D. Vom Etruskischen zum Römischen; Noch einmal zu einem Spiegelrelief in Malibu // The J. Paul Getty Museum Joarne.*— 1986.— V. 14.— S. 30234), не збільшило кількості дзеркал розглядуваної групи.

⁶ Zahlhaas G. Op. cit.— S. 24.— N 5, 7.— Taf. 6.

⁷ Ibidem.— S. 24.

⁸ Ibidem.— N 6.— Taf. 5.

⁹ Ibidem.— N 8.— Taf. 8.

¹⁰ Comstock M., Vermeule C. C. Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston.— Boston, 1971.— P. 492.— N 400A.

¹¹ Vermeule C. C. Roman Pictorial Mirrors // North Carolina Museum of Art: Bulletin.— 1980.— V. 14.— N 283.— P. 30.

¹² Zahlhaas G. Op. cit.— S. 21—23.

¹³ Lindner R. Der Raub der Persiphone in der antiken Kunst.— Würzburg, 1984 (Beiträge zur Archäologie, 16).

¹⁴ Див. бібліографію: Milleker E. J. The Three Graces on a Roman Relief Mirror // Metropolitan Museum Journal.— 1988.— V. 23.— P. 78, 81; Sotheby's: Antiquities and Islamic Art.— New-York.— June 23.— 1989.— N. 171.

¹⁵ Milleker E. J. Op. cit.— P. 70—77.

¹⁶ Ibidem.— P. 72.— Fig. 6; P. 81.— N. 5.

¹⁷ Kellner H.-J. Drei Grazien aus Bayern // Studien zur Vor und Frühgeschichtlichen Archäologie: Festschrift für Jochim Werner zum 65. Geburtstag. Teil // Münchener Beiträge zur Vor-«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

und Frühgeschichte, Ergz.— Bd 1/1.— München, 1974.— S. 191—196; *Zahlhaas G.* Op. cit.— S. 17—19, 35, 36; *Vermeule C. C.* Op. cit.— P. 69—81.

¹⁸ Див. прим. 16, а також: *Trillmich W.* Die Charitengruppe als Grabrelief und Kneipenschild // *Jdi.* 1983.— Bd 98.— S. 311—349; *Sichtermann H.* *Graiae* // *LIMC.* Bd 111.— 1986.— S. 203—210.

¹⁹ *Sichtermann H.* Op. cit.— N 41.

²⁰ *Ibidem.*— N. 85—98.

²¹ *Ibidem.*— N. 79—80; *Tresors d'orfèvrerie gallo-romains: catalogue.*— Paris, 1989.— P. 232—234.— N 191.

²² *Marshall F. H.* Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum.— London, 1911.— N 2884—2885.

²³ *Valenti R.* Il Museo nazionale di Zara.— Roma, 1932.— P. 28; *Suić M.* Muzeji i zbirke Zadar.— Zadar, 1954.— P. 70; *Tudor D.* Le dépôt de miroirs de verre double de plomb trouvé à Sucidava // *Dacia.*— 1959.— V. 3.— N 65.— Fig. 5, 35; *Mainzer Zeitschrift.* 1929/30. Jg. 24/25.— S. 111.— Abb. 9; *Kellner H.-J.* Op. cit.— S. 192; *Zahlhaas H.* Op. cit.— S. 36; *Калашник Ю. П.* Синтетические рамки стеклянных зеркал в коллекции Эрмитажа // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху.— Л., 1979.— С. 121.— Рис. 5.

²⁴ *Zahlhaas H.* Op. cit.— S. 43.

²⁵ *Vermeule C. C.* Op. cit.— P. 30.

²⁶ *Milleker E. J.* Op. cit.— P. 77.

²⁷ *Vermeule C. C.* Op. cit.— P. 30.

²⁸ *Kubitschek W.* Aera // *RE.* Bd 1.— 1894.— Sp. 643—646; *Supplementband III.*— 1918.— Sp. 24—30; *Magie D.* Roman Rule in Asia Minor.— Princeton, 1950.— V. 11.— P. 1328—1329, 1356, 1368; *Bickermann E. J.* Chronology of the Ancient World.— London, 1968.— P. 72, 73; *Samuel A. E.* Greek and Roman Chronology.— München, 1972 (Handbuch der Altertumswissenschaft. Bd. 1, 7).— P. 246—248; *Kaletsch H.* Zeitrechnung // Der Kleine Pauly.— Bd. V.— München, 1979.— Sp. 1487—1488; Про еру імператора Клавдія в Фессалії 40/41 рр. н. е. див.: *Kramolich H.* Zur Ära des Kaisers Claudius in Thessalien // *Chiron.*— 1975.— Bd. 5.— S. 337—347. Про херсонеську еру див.: *Анохін В. А.* О начале эры Херсонеса Таврического // Нумизматика и сфрагистика.— 1963.— Вып. 1.— С. 66—75.

²⁹ Див. наприклад: *Fitz J.* Gorsium-Herculia.— Szekesfehervar, 1976.— S. 57.— Taf. XX; *Schindler R.* Führer durch das Landesmuseum Trier.— Trier, 1977.— Abb. 222.

³⁰ *Граков Б. Н.* Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1928.— С. 154.

³¹ *Marichal R.* Les graffites de la Graufesenque.— Paris, 1988 (XLVIIe suppl. à «*Callia*»); *Pferdehirt B.* Die römischen Terra-Sigillata-Topferien in Südgallien.— Aalen, 1978.— S. 16, 17; *Garbsch J.* Terra Sigillata. Ein Weltreich im Spiegel seines Lux usgeschriften.— München, 1982.— S. 11.

³² *Античне зібрання Базеля;* *Faust S.* Fulcra: Figürlicher und ornamental Schmuck an antiken Betten.— Mainz, 1989 (RM Erg.— Н., 30).— S. 146.— N 457; *Публікація цієї унікальної пам'ятки*gotується Г. Зайтерле.

³³ Про технологію виготовлення рельєфів для дзеркал див.: *Zahlhaas G.* Op. cit.— S. 69; *Milleker E. J.* Op. cit.— P. 76, 77.

³⁴ *Zahlhaas G.* Op. cit.— S. 69.

³⁵ *Milleker E. J.* Op. cit.— P. 81.— N 2.

³⁶ *Соломонік Э. И.* Алтарь Немесиды из Херсонеса // *ВДИ.*— 1960.— № 2.— С. 134—139. Нещодавно вівтар з даного святилища було опубліковано в праці В. М. Зубаря в контексті аналізу даних про домашні святилища Херсонеса. Див.: *Зубарь В. М.* О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 72, 73.— Рис. 7.

³⁷ Два світильники із зображеннями на щитках сатира, який несе міх з вином (Рис. 8, 1—2) відносяться до типу, відомого за знахідками попередніх років в Херсонесі (див.: *Waldhauer O.* Die Antiken Tonlampen: Kaiserliche Ermitage.— St.-Petersburg, 1914.— S. 53.— N 360, 550). Світильник із зображенням собаки, що біжить (Рис. 8, 3),— досить рідкісним сюжетом, що має аналоги на світильниках з Віндонісси Ніймегена, Майнца, хоча сам тип світильника з Віндонісси та знахідок з Рейнської області інакший, він відноситься до доби Клавдія (*Leibundgut A.* Die römischen Lampen in der Schweiz: Eine Kultur und Handelsgeschichte Studie.— Bern, 1977.— S. 179.— N 285.— Taf. 47). Сюжет, представлений на іншому фрагментованому світильнику,— олень, який стрибає вправо (рис. 8, 5),— був поширенний в I—II ст. (див.: *Leibundgut A.* Op. cit.— S. 180, 181.— N 295, 296.— Taf. 48); К. Гетер-Полашек (*Coethert-Polascheck K.* Katalog der römischen Lampen des Rheinischen Landesmuseum Trier.— Mainz, 1985.— S. 285.— M. 177) вказує на те, що це був надзвичайно поширений тип штампа, який зустрічається на світильниках типів Лешке IA-C, IV—V, VIII. Д. М. Бейлі (*Bailey D. M.* A Catalogue of the Lamps in the British Museum.— V. 2.— L., 1980.— P. 76) датує поширення цього сюжету I — початком II ст. н. е., нагадуючи два світильники типу Лешке VIII: один з ефеської глини, знайдений на Афінській агорі, та другий з місцевої глини, що походить з Ольвії, опублікований О. Вальдгауером (Op. cit.— N 370).

Декілька аналогічних знахідок зроблено останніми сезонами під час розкопок Пантікалея. Сюжет на щитку одного світильника зображує сцену з двома гладіаторами (Рис. 8, 4), подібну до представленої на щитку світильника з Британського музею (Bailey D. M. Op. cit.— N 960.— P. 51 — Fig. 54). Форми розглядуваних світильників відносяться до типу 0—III за класифікацією Д. Бейлі (тип. Леше VIII), який датується кінцем I — початком II ст. н. е. (див.: Bailey D. M. Op. cit.— P. 299).

³⁸ Трейстер М. Ю. Бронзова матриця з Херсонеса // Археологія.— 1991.— № 1; Treister M. Ju. A Bronze Matrix from Chersonesus // BayVgBl.— 1990.— Jg. 55.

³⁹ Ognenova-Marinova L. Un atelier de plastes imaginarius à Montana // Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie) (Ier—IVe s.) // ИВАИ.— 1987.— Т. XXXVII.— P. 173—176.

⁴⁰ Єдинавідома донедавна бронзова матриця перших століть н. е., що походить з Північного Причорномор'я, призначалась для штампування птериг панцирів і була знайдена в Керні (Williams E. R. A Bronze Matrix for a Cuirass Pteryx // AJA.— 1977.— V. 81.— P. 233—235).

⁴¹ Трейстер М. Ю. Вказ. праця.

⁴² Vasilev V. P. Matrices en bronze dans la toreutique romaine provinciale des IIe—IIIe Siècles // Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques (17—21 mai 1976).— Lyon, 1976.— P. 186—190; Васильев В. Бронзовые матрицы в римской торевтике II—III вв. н. э. // Проблемы античной истории и культуры.— Т. II.— Ереван, 1979.— С. 266—270; Vasilev V. Bronzene Matrizen aus Moesien und Thrakien // Recherchen sur la culture in Mesie et en Thrace.— S. 177—183; Gerasimova-Tomova V. Inschriften auf den Bronzematrizen aus Moesien und Thrakien // Ibidem.— S. 184—186.

⁴³ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 104—106; Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Херсонес и Западний Понт: проблема контактів // Археология.— 1989.— № 4.

⁴⁴ Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса таврического // ВДИ.— 1970.— № 3.— С. 128—133; Крыкин С. Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья // Thracia.— 1988.— V. 8.— С. 76—80.

⁴⁵ Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // ИАК.— 1911.— Вып. 40.— С. 1—40; Блаватский В. Д. Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 256—258; Щеглов А. Н. Фракийские вотивные рельефы из Херсонеса Таврического // Древние фракийцы в Северном Причерноморье // МИА.— 1969.— № 150.— С. 135—177; Щеглов А. Н. Вотивные рельефы западногонтийского и фракийского типов // Античная скульптура Херсонеса.— К., 1976.— С. 40—49.— № 91—110; Золотарев М. И. Кубок с посвящением Зевсу Демирянскому // КСИА.— 1981.— Вып. 168.— С. 56—58.

⁴⁶ Внуков С. Ю., Коваленко С. А., Трейстер М. Ю. Гипсовые слепки с городища Кара-Тобе // ВДИ.— 1990.— № 2.— С. 100—119; Vnukov S. Ju., Kovalenko S. A., Treister M. Ju. Monlages en platre de Kara-Tobe (Crimee) // RevArch.— 1990.— N 1.— P. 27—50.

⁴⁷ ГЭ. Х.— 1882.— 22; Античное керамическое производство и строительные материалы.— М., 1966.— Табл. 5, 11; Культура и искусство Северного Причерноморья античной эпохи; Каталог выставки.— М., 1983.— № 247.

М. И. Золотарев, М. Ю. Трейстер

ФОРМЫ ДЛЯ ОТЛИВКИ РИМСКИХ ЗЕРКАЛ ИЗ ХЕРСОНЕСА

Публикуются фрагменты форм из обожженой глины, найденные при реставрационных работах в центральной части III квартала северо-восточного района Херсонеса в пределах домашнего святилища первых веков н. э. Формы служили для отливки бронзовых матриц, при помощи которых в свою очередь штамповались рельефы с изображением трех богинь и трех граций, хорошо известные по находкам украшенных ими зеркал в различных регионах античного мира (соответственно 4 и 12 зеркал, происходящих из Северной Африки, Малой Азии, Боспора и Германии). Надпись, выполненная по сырой глине на форме с изображением трех граций, предположительно рассматривается как дата изготовления формы и сигнатурма мастера. Предполагается, что мастерская по изготовлению рельефов для бронзовых зеркал существовала при святилище подобно бронзолитейной мастерской при святилище Аполлона и Артемиды в Монтане (Мезия).

MOULDS FOR CASTING ROMAN MIRRORS FROM THE CHERSONESE

Fragments of moulds made of baked clay are presented in the paper. They were found in the course of restoration carried out in the central part of the 3d block of the north-eastern region of the Chersonese within the range of the home sanctuary of the first centuries A. D. The moulds served for casting of bronze dies. The latter were used for stamping reliefs with images of three goddesses and three Graces well known from the mirrors decorated with these images and found in different regions of the antique world (4 and 12 mirrors, respectively, from North Africa, Asia Minor, Bosphorus and Germany). An inscription made on the wet clay of the mould with images of three Graces is considered as a supposed date of the mould production and craftsman signature. It is supposed that a workshop for manufacturing reliefs for bronze mirrors existed at the sanctuary as the bronze-casting workshop at the sanctuary of Apollo and Artemis in Montana (Mesia) did.

Одержано 23.01.1991

ВБРАННЯ КОНСТАНЦІЯ II НА ВЕРХІВНЯНСЬКОМУ МЕДАЛЬЙОНІ

Є. Л. Гороховський, П. Л. Корнієнко

У публікації аналізується вбрання римського імператора Констанція II (337-361 pp. н. е.), зображене на золотому медальйоні.

Золотий медальйон (*multipla*), карбований монетним двором римського імператора Констанція, що походить з с. Верхівні Ружинського р-ну Житомирської обл. України¹, належить до найвизначніших пам'яток європейської нумізматики та археології, виявлених за останні роки². Він займає одне з перших місць серед шедеврів античних монетарій за досконалістю та художньою виразністю виконання імператорського бюста на аверсі і сцени тріумфу можновладця над варварами на реверсі (рис. 1, 1)³. На жаль, частину образотворчих композицій втрачено й пошкоджено, внаслідок фрагментованості сплюснутої та потертості поверхні медальйона. Однак ці обставини не зменшують його значення як нумізматичного унікуму, пам'ятки мистецтва та історико-етнографічного джерела.

Дослідники пов'язують верхівнянський медальйон з монетарством Аквілеї 358 р. н. е., виходячи з розшифровки збереженої частини легенди та вивчення зображення полоненого варвара на реверсі³. Останнє чітко передає основні ознаки костюма кочовика іndo-іранського походження: зачіску заплетену локонами, плечовий одяг з клинцями на подолі, взуття тощо⁴. Все це обумовило висновки авторів публікацій про те, що композицію тріумфу над варварами,

* Концепція статті та основа тексту належать Є. Л. Гороховському; спостереження з іконографії зовнішності римських імператорів, графічне опрацювання джерел та виконання ілюстрацій — П. Л. Корнієнку; добір літератури та іконографічних пам'яток зроблений обома авторами, які щиро вдячні співробітникам бібліотеки Інституту археології АН України: В. Колесниковій, Т. Старковій, Н. Малишевській за допомогу.

Рис. 1. Композиція на реверсі золотого медальйона з с. Верхівні Ружинського р-ну Житомирської обл. України (1); прототипи (2—3) та деривати (4—5) в нумізматичному золоті Пізньої Римської імперії.

1 — малюнок (у масштабі 2, 6 : 1) за оригіналом з Музею історичних коштовностей України; схеми композицій на реверсах медальйонів: 2 — Костянтина I 326/7 рр.; 3 — Константа 337—350 рр.; 4 — соліда Юліана II 361—363 рр.; 5 — медальйона Валентиніана I 369 р.

зображену на реверсі, присвячено перемозі війська Констанція II над середньодунайськими сарматами-лімігантами у війні 357–358 рр.

Визначення медальйона як пам'ятки монетарства двору Констанція II не викликає сумнівів. Крім аргументів, поданих у згаданих публікаціях, вкажемо на виключну подібність профілю імператора на аверсі до найбільш якісних зображень саме другого з володарів Риму на ім'я Констанцій, відомих серед нумізматичного золота античної доби⁵.

Додаткова аргументація загальної хронологічної дефініції медальйона, в межах останніх років правління Констанція II (помер 361 р. н. е.), необхідна, оскільки в новітньому каталогі з римської нумізматики золоті аквілейські *multipla* аналогічного типу, серед виробів, карбованих між 6 листопада 355 р. та 3 листопада 361 р. н. е., не фігурують⁶.

Трактування рис обличчя Констанція на аверсі, за особливостями подачі, більше відповідає його пізнім нумізматичним портретам, зокрема — на золотому медальйоні з Берлінського музею 357—361 рр. н. е.⁷ На зображеннях, виконаних до 350 р., він трохи «молодший»⁸.

Виконання постаті переможця на реверсі відповідає зображенням, карбованним на серіях монет Юліана II (361—363 рр. н. е.), а також на медальйоні Валентиніана I, датованому 369 р. (рис. 1, 4—5)⁹. Раніше зображення подібного стилю на монетах Костянтина I 326/7 рр. та медальйоні Константа (337—350 рр. н. е.) суттєво відрізняються¹⁰. (Рис. 1, 2—3). Саме на пізніх зразках карбувань Констанція II та монетах Юліана бачимо й зображення варварів, одягнутих у плечове вbrання з «клинцями» на подолі (рис. 1, 4)¹¹.

Історико-археологічна та палеостенографічна цінність медальйона визначається не тільки проблемою відповідності відомій історичній події, можливою наявністю «портретного» зображення одного з «царів лімігантів»¹², а й пізнавальними якостями зображень самого Констанція II у специфічному парадному мілітарному вbrанні тріумфатора (рис. 1, 1; 2, 1). Саме його аналіз є завданням нашої статті, попри нібито уявну «типовоість» або ж «numізматичну» специфіку зображень з елементами ідеалізації та стилізації, що загалом властиві іконографії імператорів пізньоримської доби¹³.

Образ імператора на реверсі представлений на повний зріст зі всіма аксесуарами обладунку. На зображені добрі вирізняється захисне озброєння, серед якого бачимо рельєфний металевий панцир типу «м'язова кіраса» (*muscle cuirass*) за Г. Робінсоном (рис. 2, 7б)¹⁴, одягнутий зверху на шкіряний панцир або одяг з грубої тканини з короткими, «платівчастими» оздобленими рукавами та подолом (рис. 2, 7б)¹⁵. Бачимо тут і зображення тканого одягу, прикрашеного багатим шиттям та аплікаціями. Це — короткий плащ (*paludamentum*) (рис. 2, 7а), який вкриває ліве плече і розвивається позаду переможця; прикрашений нашивками на подолі та застібнутий великою фібулою на правому плечі, а також туніка. Останню майже повністю закрито одягнутим на неї захисним озброєнням, однак розрізняється поділ, який не досягає колін, а також довгі вузькі рукава з оздобленими «манжетами», що майже сягають ліктів (рис. 2, 7а). З-під туніки ледь виглядають короткі штанці, оздоблені знизу «перлинковими» смужками. Серед ювелірних виробів, що належать до костюма імператора, крім згаданої фібули, слід вказати на діадему, яка прикрашас голову. На жаль, верхню частину реверсного зображення пошкоджено й неясно, чи вона на простоволосій голові персонажа, чи одягнута на шолом. У нумізматичній іконографії Констанція II такі комбінації зустрічаються (рис. 2, 3). Панцир володаря перехоплений поясом та португесою, на якій (?) підвішено меч у оздоблених піхвах (рис. 2, 1). Останній знаходиться позаду постаті й зображеній частково. На ногах — характерні військові «сандалії-чобітки», пошкоджені потертям поверхні медальйона (рис. 2, 1; 3, 6).

Зображення вbrання Констанція II на реверсі доповнюють масштабніші, а тому чіткіші деталі, показані на аверсовому бюсті.

Це частина плаща-палудамента, застібнутого чудово викарбуваною фібулою. З-під його виглядають рукава шкіряного панциря або верхнього одягу з грубої тканини, що імітує останній, а також оздоблений комір туніки. Прекрасно подано зображення діадеми на голові¹⁶. Захисне озброєння та

Рис. 2. Вбранин Констанція II на реверсі верхівнянського медальйона: загальний вигляд (1), окрім його складові частини (7а-в) та деякі їхні паралелі в нумізматиці і образтворчому мистецтві Пізньої Римської Імперії (2-6, 8-11).

1 — схема загального вигляду вбранин Констанція II; 2 — деталь зображення імператора-вершника (Констанція II?) на срібній чаші з Керчі; 3-3а — фрагменти погруддя Констанція II з аверса золотого медальйона 337—361 рр.; рукава тунік з декоративними «манжетами»: 4 — з погруддя Костянтина I на аверсі золотого медальйона 326 р.; 5 — з погруддя Констанція II на аверсі золотого медальйона 357—361 рр.; 6 — постать імператора з реверса того ж медальйона; 7 — компоненти вбранин: а — плащ, б — панцири, в — туніка; 8 — нашивка-сегмент на плащі з медальйона Валентиніана I; фрагменти зображення здобичених тунік: 9—10 — з мозаїк вілли Пьяцца Армеріна на Сицилії кінця III — першої половини IV ст. н. е.; 11 — з мозаїки мавзолею Галерія в Салоніках (Греція) початку IV ст. н. е.

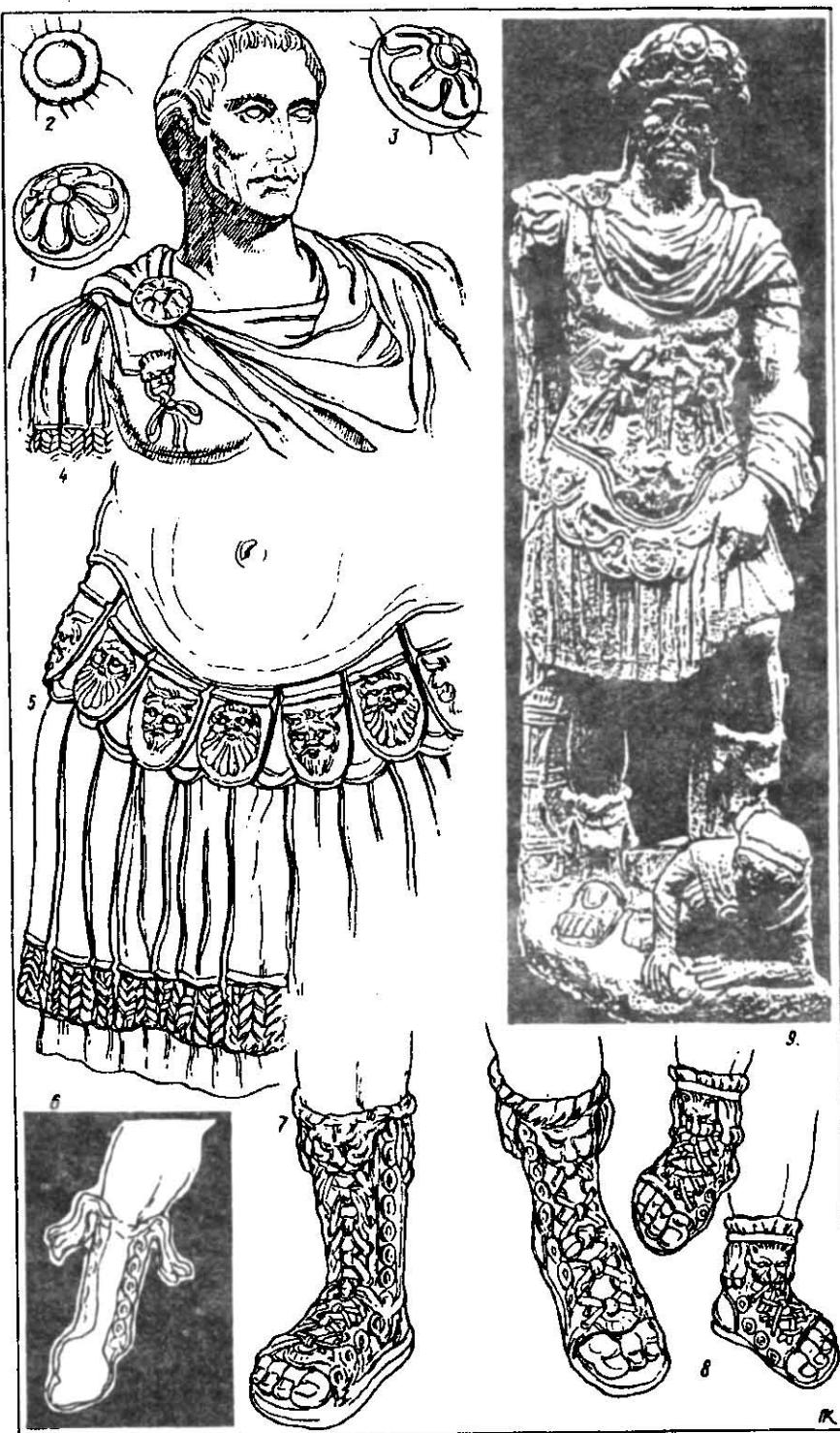

Рис. 3. Деякі традиційні компоненти зображені імператорського костюма та парадного мілітарного обладунку в образотворчому мистецтві Риму: фібули-брюші (1—3) та «панцирні образи» іх фрагменти (4—9).

1 — з бюста Каракалі першої чверті III ст.; 2 — з бюста Константа другої чверті IV ст.; 3 — з бюста Валента третьої чверті IV ст.; 4 — з скульптури Юлія Цезаря середини I ст. до н. е.; 5, 7 — з скульптури Августа кінця I ст. до н. е.— початку I ст. н. е.; 6 — з верхівнянського медальйона; 8 — з диптиху Гонорія початку V ст. н. е.; 9 — з скульптури Адріана початку II ст. н. е.

взуття на реверсному зображені Констанція з верхівнянського медальйона не мають безпосереднього відношення до типового військового обладунку доби його панування. Вони відповідають так званому «панцирному» образові імператора в «обладункові Ахілла» греко-римського зразка, відомому за численними зображеннями в торевтиці та скульптурі¹⁷. Серед останньої є й постаті переможців варварів (рис. 3, 9)¹⁸. Канон «панцирного» образу склався в пізньореспубліканському Римі на еліністичному підґрунті¹⁹, побутував на протязі доби імперії і був успадкований візантійським мистецтвом²⁰. (Рис. 3, 4—5, 7—9; 4, 5).

Тисячолітні мистецькі традиції пізньореспубліканського та імператорського Риму і Візантії вивчено досить грунтовно, тому подальші коментарі будуть зайдими²¹.

Історико-етнографічний тип вбрання синхронного добі правління Констанція II, зображення якого відповідає канонам, сформованим через кілька століть після появи власне «панцирних» образів, подають інші аксесуари його костюма. Це, перш за все, тканий одяг з вишивками, нашивними прикрасами, коштовностями, а також ювелірні вироби.

Дуже цікавий приклад поєднання староримських та новітніх традицій поєде зображення *плаща-палудаментума*, прикрашеного нашивною декоративною деталлю (рис. 2, 7a). Подібні плащи зустрічаються на староримських зображеннях того ж часу, що й найдавніші «панцирні» образи²². Однак вони не мали декоративного оздоблення. На нашему зображені бачимо прямокутні аплікації, прикрашені за периметром бордюром з «перлинних» смужок. Серед нумізматичних пам'яток, близьких за часом верхівнянському медальйонові, зображення плащів з подібними прикрасами зустрічалися неодноразово²³. Найвиразніший зразок — плащ з аплікацією на постаті Валентиніана I з медальйона 369 р., про який вже йшлося вище. Вона також прямокутна, прикрашена всередині композицією у вигляді ромба, вписаного до прямокутника (рис. 1, 5; 2, 8)²⁴.

Спеціальний огляд нашивок-аплікацій на римсько-візантійських плащах-хламидах зробив свого часу М. М. Беляєв. Судячи з його дослідження, описані нашивки є різновидами так званих «сегментів» — аплікацій з коштовних кольорових тканин, прикрашених багатими вишивками, зокрема й золотом, а також дорогоцінними каменями, перлинами тощо²⁵. Він наводить серію прикладів зображень прямокутних ромбічних та інших сегментів на торевтиці феодосіанської доби та пізніших пам'ятках образотворчого мистецтва²⁶. Нумізматичні джерела, на жаль, ним практично не розглядалися. Це привело дослідника до хибного висновку, про виникнення подібного типу прикрас не раніше валентиніанівської доби²⁷. Але, як бачимо на прикладі нумізматики Констанція II, плащи з сегментами використовувалися у попередній час²⁸. А виникли вони ще раніше. Як свідчать іконографічні джерела від першої тетрархії до Константина I (кінець III — перша половина IV ст.) мода на плащи з сегментами (палудаменти, хламиди тощо) склалася не пізніше рубежу III—IV ст.²⁹ Про це свідчить верхівнянський медальйон кінця 50-х рр. IV ст., мозаїки вілли Пьяцца Армеріна на Сицилії першої половини IV ст., інші пам'ятки³⁰. Зображення подібних плащів, що передують добі Діоклетіана та його співправителів нам поки що невідомі. Скромніший традиційний римський верхній одяг неподільно панує в іконографії Антонінів, не кажучи вже про ранішу, пов'язану з імператорськими зображеннями³¹. У ранньо-імператорську добу кольоровий верхній одяг з вишивками та аплікаціями є тільки на зображеннях мешканців східних провінцій імперії (Єгипту, Сирії, Малої Азії), а також східних божеств, наприклад Мітри³². Найраніші зображення римських володарів у коштовному кольоровому верхньому одязі пов'язані з добою Северів. На унікальному енкаустичному портреті родини Септимія Севера (що походить з Верхнього Єгипту), виконаному близько 200 р. н. е., персонажів зображені в багатих поліхромних мантіях (рис. 5, 1)³³. Останні за фасоном дуже нагадують розкішні мантії на нумізматичних портретах тетрархів 284—305 рр. н. е., а також пізніших імператорів³⁴. Звідси випливає висновок, що час формування моди на нові зразки верхнього одягу припадає вже на добу Северів, а також, імовірно, — їхніх наступників, «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

Рис. 4. Ранньовізантійська іконографія деяких компонентів імператорського вбрання: корони та фібули (1—4, 6), «панцирний» образ (5). Юстиніан I: 1—2 — з мозаїк у церквах Раєни (Італія); 5—6 — із золотого медальйона; 3—4 — з порфирової скульптури Юстиніана I чи Юстиніана II.

які полюбляли розкішні східні костюми з багатими прикрасами різного гатунку³⁵.

Туніка (рис. 2, 1, 7в), зображенна на постаті Констанція II, є виключно виразною та важливою пам'яткою пізньоримського одягу. Її основна характеризуюча ознака — довгі вузькі рукава з декоративними, оздобленими «манжетами». Орнаменти останніх виконано в техніці, аналогічній способу зображення сегмента на плащі. Кожний «манжет» прикрашений двома широкими смугами, вкритими густим «перлинним» карбуванням. Між смугами — вузькі рельєфні горизонтальні валики. Аналогічні валики охоплюють «манжети» нижче ліктів, а також утворюють своєрідні кайми по краях рукавів.

Зображення оздоблених тунік, з декором рукавів виконаним у той же спосіб, наявне на цілій серії нумізматичних портретів Констанція II (рис. 2, 3а, 5б), його родичів та сучасників³⁶. Вони цілком характерні і для монет пізніших імператорів, і для більш раннього часу, починаючи з Діоклетіана та його співправителів³⁷. Останні фіксують надійний *terminus ante quem* для визначення часу появи подібних зображень декорованих тунік з довгими вузькими рукавами на нумізматичних пам'ятках. Це період не пізніше 80—90-х рр. III ст. н. е. Найякініші портрети з ряду означених дають більш деталізовані зображення багатих декоративних композицій на манжетах. Це, зокрема, згаданий попередньо портрет Констанція II на аверсі медальйона з Берлінського музею³⁸ (рис. 2, 5).

На реверсі цього ж медальйона імператора зображенено на колінці, без панцира, у багато оздоблений «візантійській» туніці³⁹ (рис. 2, 6). Крім декорованих «перлинними» смужками манжетів, її прикрашено карбованими в тій же техніці зображеннями круглих сегментів на правому плечі та нижче пояса, а також широкими поздовжніми смугами на грудях. Останні знизу заокруглені і мають невеличкі відростки, які майже досягають пояса — багато орнаментованого з «перлинними» смугами-бордюрами по краях — розбитого на прямокутні секції, кожна з яких має «перліну» посередині.

Вертикальні смуги описаного типу передають інші дуже характерні «ранньовізантійські» нашивні прикраси — так звані «парагауди», від яких походить і назва одного з типів оздоблених римсько-візантійських тунік — *paraganda diloris*⁴⁰. Щоправда в такий спосіб могли декоруватися й інші компоненти гардеробу римсько-візантійських імператорів як IV ст., так і пізніші. У писемних джерелах фігурують описи довгих тунік-дивитисів, а також скaramангіїв, коловіїв, іматіїв, власне хitonів або стихаріїв-«парагаудіїв» тощо⁴¹.

Однак зображення тунік з «манжетами», сегментами та парагаудами не обмежуються розглянутими нумізматичними матеріалами. Класичними зразками цього одягу вважаються рельєфні та гравіровані й карбовані образи на пам'ятках торевтики. Це, опубліковане 100 років тому, зображення кінного імператора в багато прикрашений короткій туніці на срібній чаші (місорії) зі «склепу Гордікової» в Керчі (рис. 2, 2)⁴². Пам'ятці цій, зокрема й визначеню типу туніки, присвячено значну літературу⁴³. В сучасних дослідженнях поділяється точка зору Л. А. Мацуловича та Р. Дельбрюка, що на чаші зображеній Констанцій II у «провінційному» виконанні майстра з Боспору чи іншого центру поза Константинополем⁴⁴. Неважко побачити практичну тотожність дескору «манжетів» тунікі на керченській чаші і зображені в нумізматиці (пор. рис. 2, 2, 3а, 6, 7в). Походження цього одягу пов'язується в літературі зі «східними впливами» або, конкретніше, традиціями, властивими причорноморським кочівникам, які простежуються у візантійському костюмі⁴⁵.. Особливо відзначалася подібність зображення імператора на чаші до монетних типів⁴⁶. Останнє твердження не викликає сумнівів і є важливим, оскільки на місорії зображеній повний вигляд одягу, деталі якого можуть бути «захованими» під панцирями на монетах і медальйонах, описаних попередньо. Сам «хітон-парагаудій», на думку М. М. Беляєва, імітує панцир, завдяки формі та численним нашивкам⁴⁷. Щоправда, мабуть, не обов'язково всі кружечки, гравірувані на туніці, пов'язувати з перлинами. Таким же чи «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

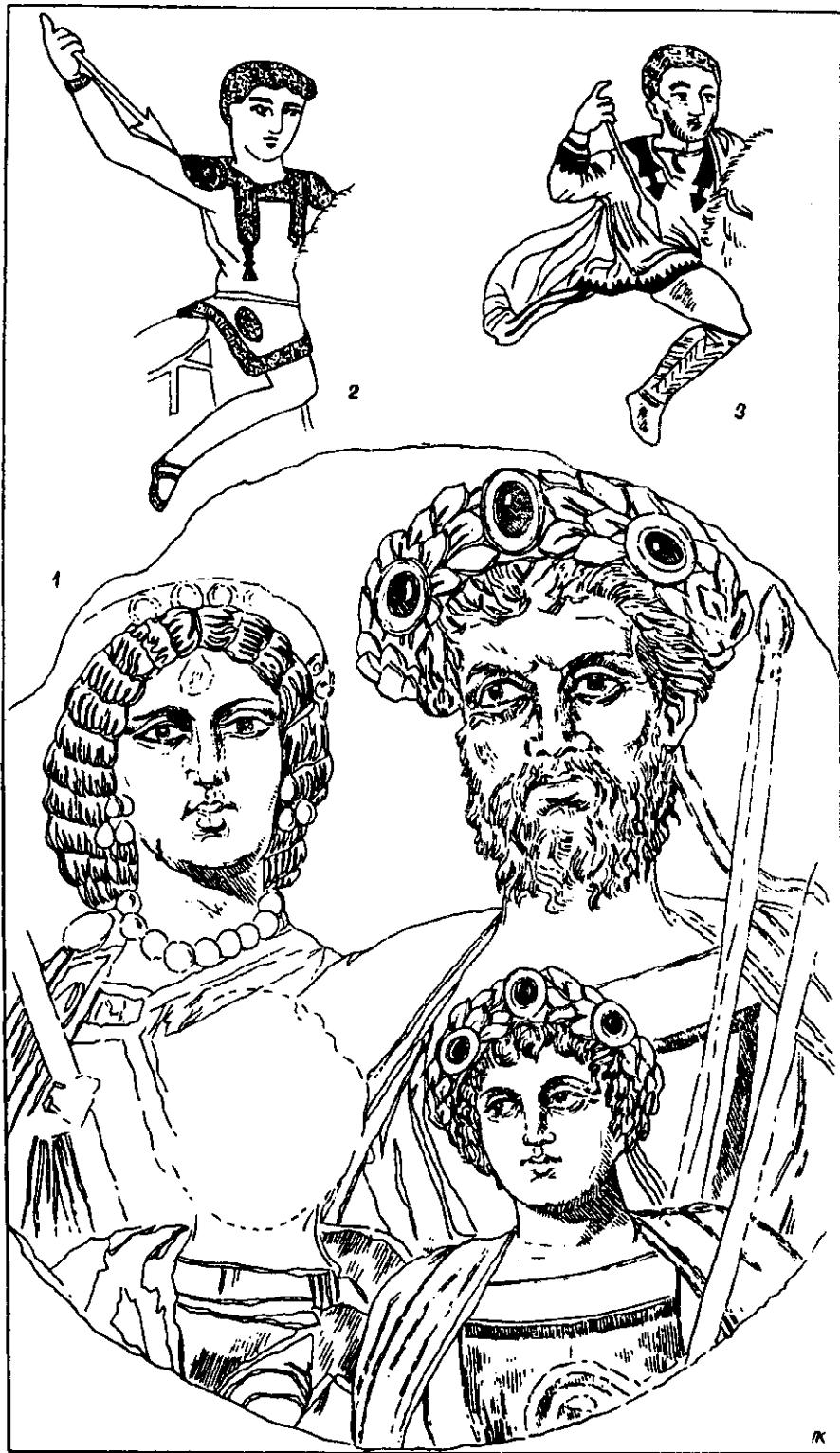

Рис. 5. Деякі зразки римської іконографії кінця II — першої третини III та першої половини IV ст. н. е.

1 — з портрету родини Септимія Севера кінця II — початку III ст.; 2 — з мозаїки вілли Дафне біля Антіохії першої половини IV ст.; 3 — із скляного келиха зі сценою полювання Олександра Севера, близько 230 р.

ном можна було зобразити розшиття її золотими бляшками, що було б доцільніше на одязі, який замінює або ж імітує панцир.

Найважливішими іконографічними пам'ятками з деталізованими кольоровими зображеннями різних типів довгих та коротких декорованих тунік (військових і вершницьких, мисливських та циркових) є мозаїчні картини, відкриті розкопками згаданої вілли П'яцца Армеріна на Сицилії (рис. 2, 9—10)⁴⁸. Їх зразки наявні також на мозаїках у мавзолеї Галерія в Салоніках (рис. 2, 11), на віллі Костянтина I в Антіохії (рис. 5, 2) тощо⁴⁹. Туніку з довгими вузькими рукавами й круглим сегментом на подолі бачимо на рельєфі, що зображує Галерія з його арки в Салоніках⁵⁰. Сукупність всіх наявних іконографічних джерел, на перший погляд, дозволяє дійти висновку, що згаданий одяг нібто раптово з'являється наприкінці III ст. Тут можна було б побачити прояв загальновідомих запозичень зі східних костюмів та ритуалів сасанідського двору, що мали місце під час реформ Деоклетіана⁵¹, наявності сарматської гвардії в Галеріях⁵² та інших факторів, які обумовлювали «східні» та «варварські» впливи на римську культуру доби домінату. Це випливає з міркувань попередніх дослідників і виглядало б логічно, якби не було окремих набагато раніших пам'яток. Серед відомих в літературі — високохудожній скляний келих, який містить виконану золотою фольгою сцену полавлення Олександра Севера, датований близько 230 р. з Клівлендського музею мистецтв — штат Огайо, США (рис. 5, 3)⁵³. Не важко побачити виключну подібність образу Севера на коні до композицій на мозаїках вілли Костянтина в Антіохії й, до певної міри, Констанція II на керченській чаші (рис. 2, 2; 5, 2—3). Север одягнутий у коротку туніку з довгими вузькими рукавами. Червоним кольором показано оздоблення «манжетів», кайму по подолу, а головне своєрідні «протопараагауди», що йдуть з плечей на груди. Кольорові оздоблені туніки, багато декоровані на грудях, зображені й на згаданому портреті родини Септимія Севера (рис. 5, 1). Тип їх, на жаль, не встановлюється, оскільки зображені лише погруддя.

Туніка з довгими вузькими рукавами є на зображення Каракали в нумізматичних зібраннях Ермітажу⁵⁴. Таким чином, ознаки формування вишиваних кольорових тунік з нашивками бачимо вже в одязі імператорів династії Северів. Найближчі прототипи костюма з багатими вишивками та нашивками відшукуються швидше в межах імперії, ніж у варварському світі. М. М. Беляєв вбачав їх у мистецтві Пальміри та інших міст східних провінцій Риму⁵⁵. Однак самостійне значення матеріальної культури стародавніх центрів східної еліністичної цивілізації було ним недооцінене, бо фактично їм відводилася другорядна роль посередників у поширенні «східних» впливів, які йшли з території *extra provinciam* від Ірану до Китаю, а також причорноморських степів⁵⁶.

Фібула-броші (рис. 6 А)⁵⁷, що закріплює на правому плечі плащ імператора, досить характерна за формуєю та декоруванням. Дорогоцінна застібка, інкрустована великим коштовним каменем круглої форми в центрі щитка «спинки». Його заключено в оправу й оточено «перлинним» бордюром. Це надає прикрасі специфічних стилістичних ознак. Нижній край щитка має два вісімкоподібних відростки, які позначають «головку» фібули за традиційною термінологією⁵⁸, хоча на практиці багато різноманітних застібок тих чи інших століть римської доби заколювалися на одязі цими «головками» донизу⁵⁹. Верхній край щитка має два круглі відростки з боків, між якими є третій, невиразної форми, що переходить у загнуту наперед «ніжку»⁶⁰. М. М. Беляєв, досліджуючи іконографію та походження подібних прикрас зазначав, що фібули з «перлинними» бордюрами навколо круглих каменів у центрі пов'язані з культурою давньої Індії (прототипи на фресках з Аджанти) та інших країн Сходу. Він вказує на броші з буддійських фресок, яким наслідували форми на перських рельєфах. Ім надавалося сакральне значення. Римсько-візантійські форми на іконографічних пам'ятках: з «перлинним» оздобленням, різними відростками, які відповідають дорогоцінним каменям чи великих перлинам, а також підвісками, датувалися ним за несистематизованими нумізматичними матеріалами не раніше другої половини IV ст.⁶¹ Вчений дав огляд скульптурних та інших зображень фібул-брошей цієї доби (рис. 6, 49; «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

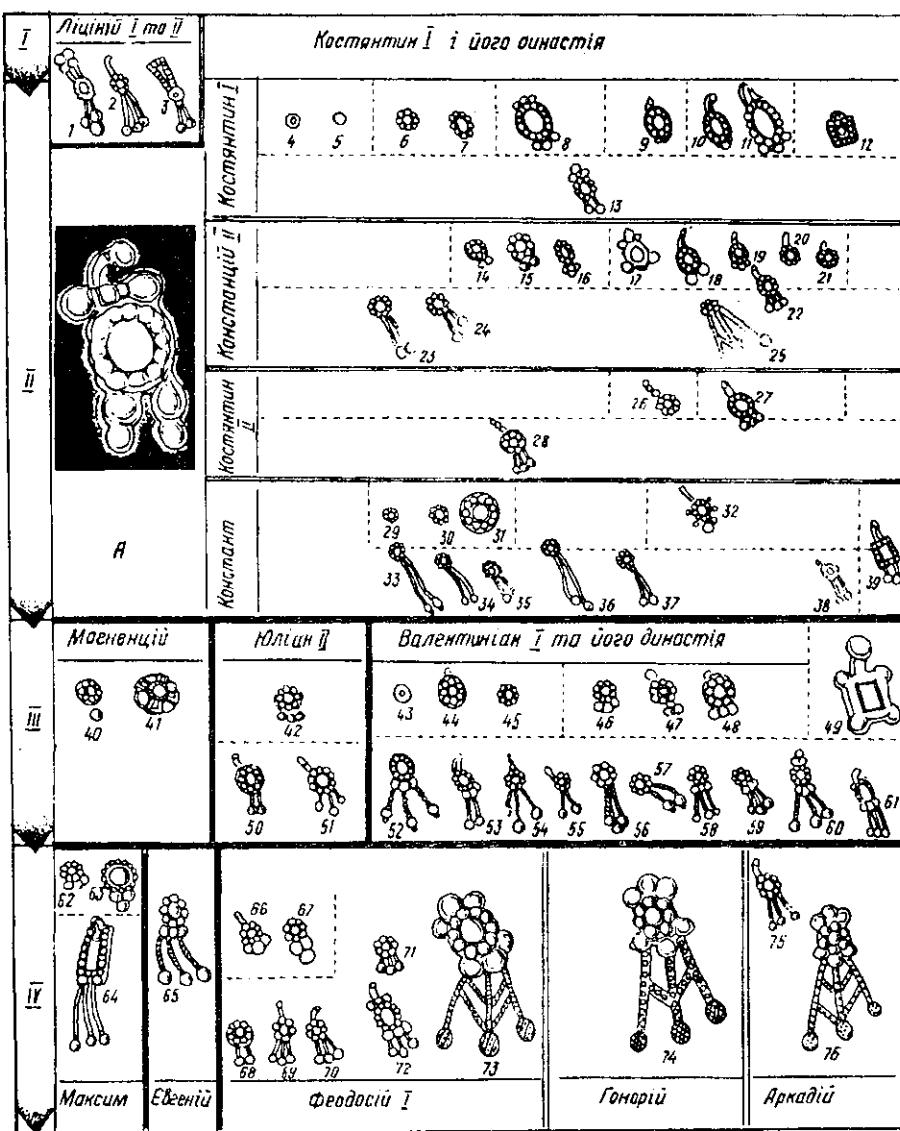

Рис. 6. Основні типи фібул-брожей римських імператорів IV — початку V ст. в нумізматиці (1—16, 18—40, 42—48, 50—63, 65—72, 75), торевтиці (17, 73, 74, 76) та скульптурі (41, 49, 64).

I — кінець другого — початок третього десятиріччя IV ст.; II — друга і початок третьої чверті IV ст.; III — третя чверть IV ст.; IV — четверта чверть IV — початок V ст. А — фібула з верхівнянського медальйону.

7, 6—11, 12, 14), а також вказав на можливі прототипи серед форм на пальмірських рельєфах, сирійських фресках тощо (рис. 7, 16; 8, 6—8), і деякі деривати (рис. 8, 9—10). Було видано чи згадано ряд археологічних знахідок різних типів брошей, що пов'язувалися ним з римсько-візантійською культурою (рис. 7, 1, 3)⁶². Натомість дослідник помиляється, вважаючи форми, подібні до нашої, лише «винаходом» доби династії Валентиніана I та Феодосія I. Він сам вказував на наявність зображень брошей складної форми та з підвісками на блюдах Констанція II (рис. 6, 17), але чомусь не оцінив їх належним чином⁶³. Масові нумізматичні матеріали доби цього імператора та його братів дають різноманітні зразки зображення оздоблених фібул (рис. 6, 14—16, 18—39)⁶⁴. Пізніші — юліанівські та валентиніанівські, а також форми феодосіанської доби — подібні (рис. 6, 42—48, 50—61, 62—63, 65—72, 75)⁶⁵. Можливо, ускладнені форми, типу зображених на феодосіанській торевтиці

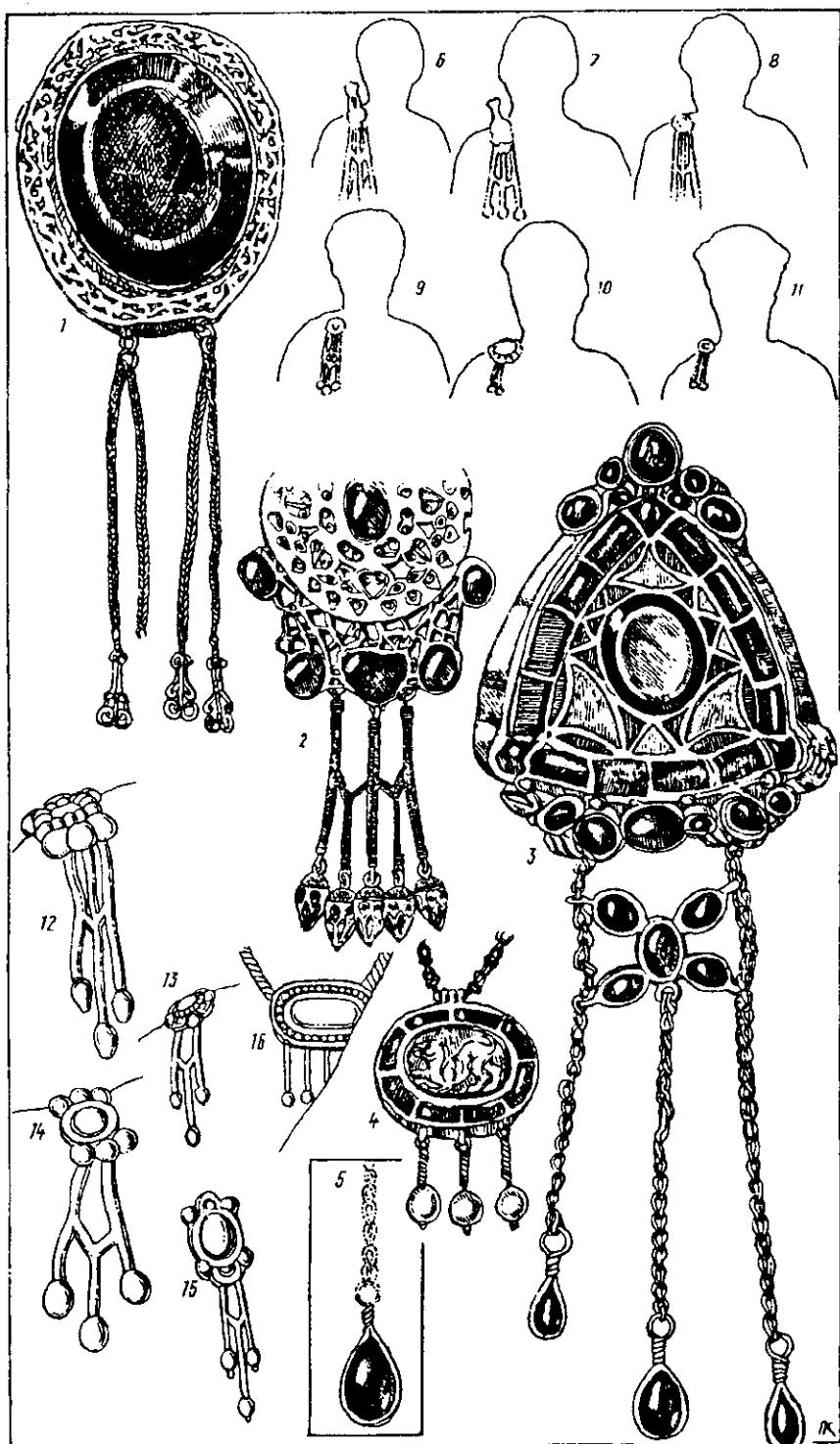

Рис. 7. Римсько-візантійські фібули-брюші (1—3, 6—15) та інші прикраси з підвісками в археології та іконографії III—V ст. н. е.

1 — Острогороди, пох. II (Словакія), друга половина III ст.; 2 — Петроаса (Румунія), V ст.; 3 — Великі Михайлівці (Україна), IV ст.; 4 — Мцхета-Армазісхеві, гробниця 2 (Грузія), друга половина III ст.; 5 — Будешти, пох. 187 (Молдова), IV — початок V ст.; 6—11 — з рельєфів бази обеліску Феодосія I, кінця IV ст., на Атмайдані в Стамбулі; 12—15 — з порфірових імператорських скульптур (блізько 400 рр.); 16 — з пальмірського рельєфу першої половини — третьої чверті III ст.

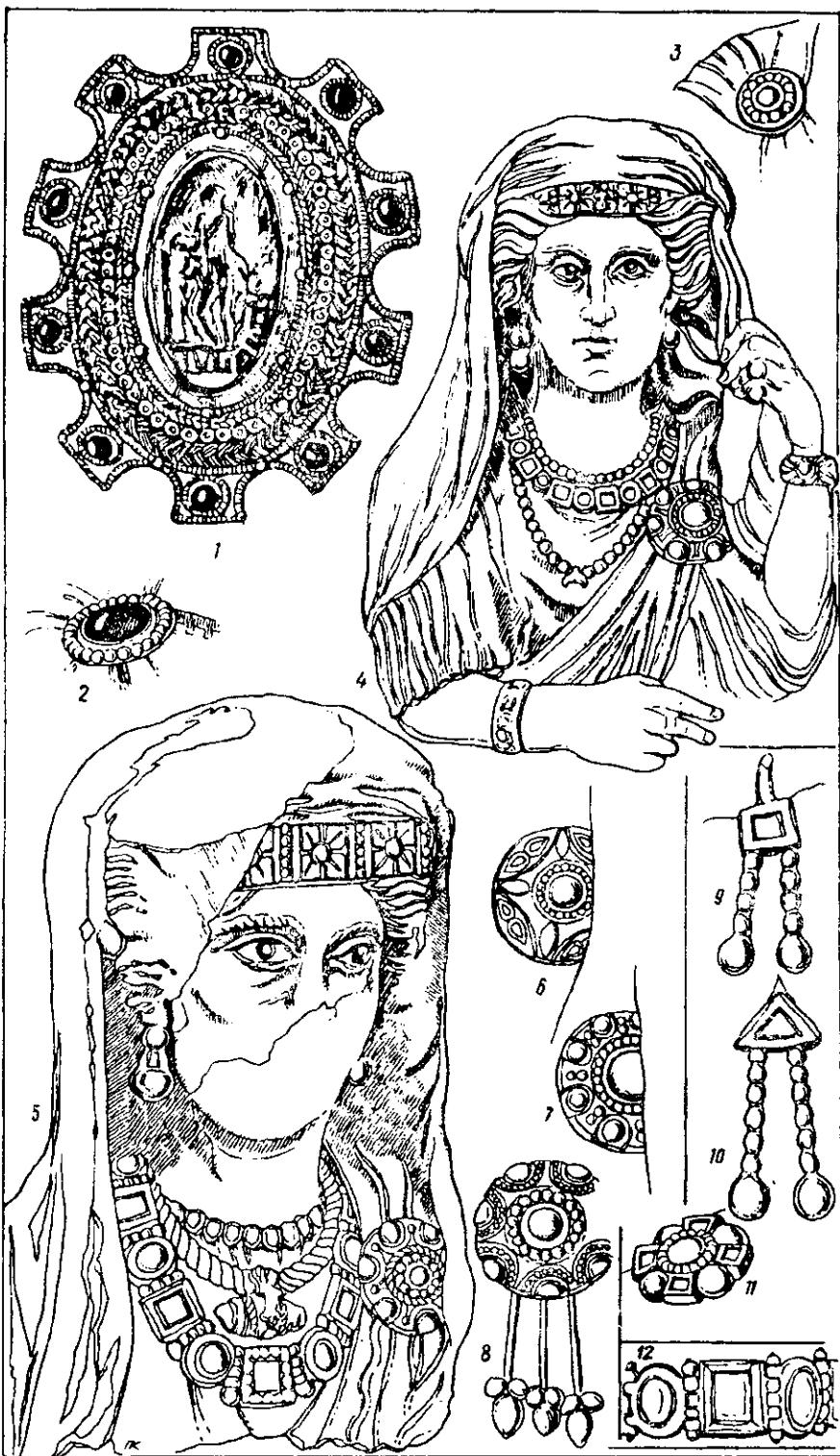

Рис. 8. Прикраси з інкрустациями в образотворчому мистецтві і археології елінізованого Сходу пізньоримської доби (1—8, 12) та на візантійських зображеннях (9—11).

1 — брош з Дура-Европос III ст. н. е.; 2 — брош з пальмірського рельєфу першої половини — третьої чверті III ст.; 3—8 — прикраси з пальмірських рельєфів першої половини — третьої чверті III ст.; фібули 9—10 — з диптиху зі сланової кістки IV—V ст., 11 — зі скульптурного бюста Магненція початку другої половини IV ст.; 12 — схема конструкції ланцюга.

та скульптур⁶⁶, дійсно відносно пізніші (рис. 6, 73—74, 76; 7, 6—15), але коло джерел обмежене й певності тут немає. Що ж до архайчних зразків брошей з підвісками досліджуваного типу, то вони виникають не пізніше кінця другого десятиріччя IV ст.— доби співправительства Костянтина та Ліцінія. Їх широко представлено у костянтинівській нумізматиці 324—337 рр. (рис. 6, 1—3, 13)⁶⁷. Таким чином, брош, зображен на медальйоні з Верхівні займає своє відповідне місце у типології подібних прикрас доби Костянтина I та його династії другої четверті — середини IV ст. н. е. У скульптурі IV ст. зображення брошей з круглими чи квадратними щитками, аналогічні монетним, рідкісні (рис. 6, 41, 49, 64; 7, 6—15; 8, 11), бо переважають сталі «канонічні» іконографічні традиції рубежу н. е. (рис. 3, 1—4)⁶⁸. Надійні прототипи дають пальмірські рельєфи кінця II — третьої четверті III ст. (рис. 8, 3—8), зображення на фаянських портретах II—III ст. (рис. 8, 2). Недооцінювати значення цього явища з точки зору виявлення головних джерел формування ранньовізантійських чи пізньоримських брошей згаданого типу аж ніяк не можна. Археологічні знахідки фібул типу форм, зображені на скульптурах III ст., на зразок золотої інкрустованої броші з Дура-Европос (рис. 8, 1), мають глибокі генетичні корені у ювелірному мистецтві як доби ранньої імперії, так і пізньоеліністичні останніх століть до н. е.⁶⁹ Вважаємо, що наявність виробництва подібних прикрас у містах Сирії, Єгипту та, імовірно, Малої Азії, про що свідчить сукупність наших джерел, дає достатні підстави для визначення походження інкрустованих брошей IV ст. н. е. від східнопрототипів II—III ст. Звертаючись до інших «орієнタルних» культур, бачимо, що такі броші для них — нехарактерні, оскільки й перський сасанідський одяг, й східніший не дають більш точних відповідників пізньо- античним формам⁷⁰.

Археологічні знахідки інкрустованих пізньоримських та ранньовізантійських брошей другої половини III—V ст. у Європі поодинокі і давно відомі в літературі (рис. 7, 1—3)⁷¹. Особливо цікавий трикутний інкрустований аграф з Великих Михайлівців у Закарпатті (рис. 7, 3), який А. Ригль датував IV ст., а М. М. Беляєв пропонував «змолодити» за стилістичними ознаками до V—VI ст. н. е.⁷² Сучасні джерела дають додаткові матеріали для уточнення дати цієї унікальної знахідки, орнаментованої еставками гранатів, аметисту, а також зеленої та сірої пасти у стилі «клузоне». Останній наявний на пам'ятках III ст. з Грузії, культура якої на той час була безпосередньо пов'язана зі східноримським слінізованим світом (пор. напр. рис. 7, 4 та 16)⁷³. Він добре простежується й у IV ст. Останній даті не суперечить наявність на фібулі з Михайлівців підвісок, з'єднаних інкрустованою перемичкою, подібною до згаданих на «монетних» фібулах середини — другої половини IV ст., феодосіанських — рубежу IV—V ст., а також пізніших (рис. 6, 73—74, 76; 7, 2, 6—15). Для датування виключно важлива точна відповідність форм краплеподібних підвісок цієї фібули до фрагменту прикраси, можливо, аналогічного типу — підвіски з поховання № 187 могильника черняхівської культури біля с. Будешти (рис. 7, 5)⁷⁴. Останнє свідчить про можливість відносити фібулу з Великих Михайлівців, найімовірніше до IV ст., як інтуїтивно вважав колись А. Ригль, швидше до другої його половини чи рубежу IV—V ст.— верхньої дати Будештського могильника⁷⁵.

Завершуючи екскурс у проблему датування, походження та «стилістичного оточення» фібул, типу зображені на верхівнянському медальйоні, ще раз наголошуємо на їх органічному зв'язку з культурою елінізованого Сходу римської доби, який, на думку Д. В. Айналова, визначив основні тенденції й стилі в розвитку культури та мистецтва Візантії⁷⁶.

Наочним підтвердженням цієї тези править аналіз зображення діадеми на бюсті Констанція II (рис. 9, 1—3). Воно передає образ металевої (?), найімовірніше золотої платівчастої стрічки, прикрашеної рельєфними мигдалеподібними «листочками», або великими перлинами, а також круглими інкрустованими коштовними каменями-медальйонами, аналогічними за виконанням типу спинки фібул. На її лобній частині — прямокутна платівка, оточена «перлинним» бордюром та увінчана округлими гроноподібними відростками зверху. На потилиці — зав'язки чи псевдозав'язки, які передано «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

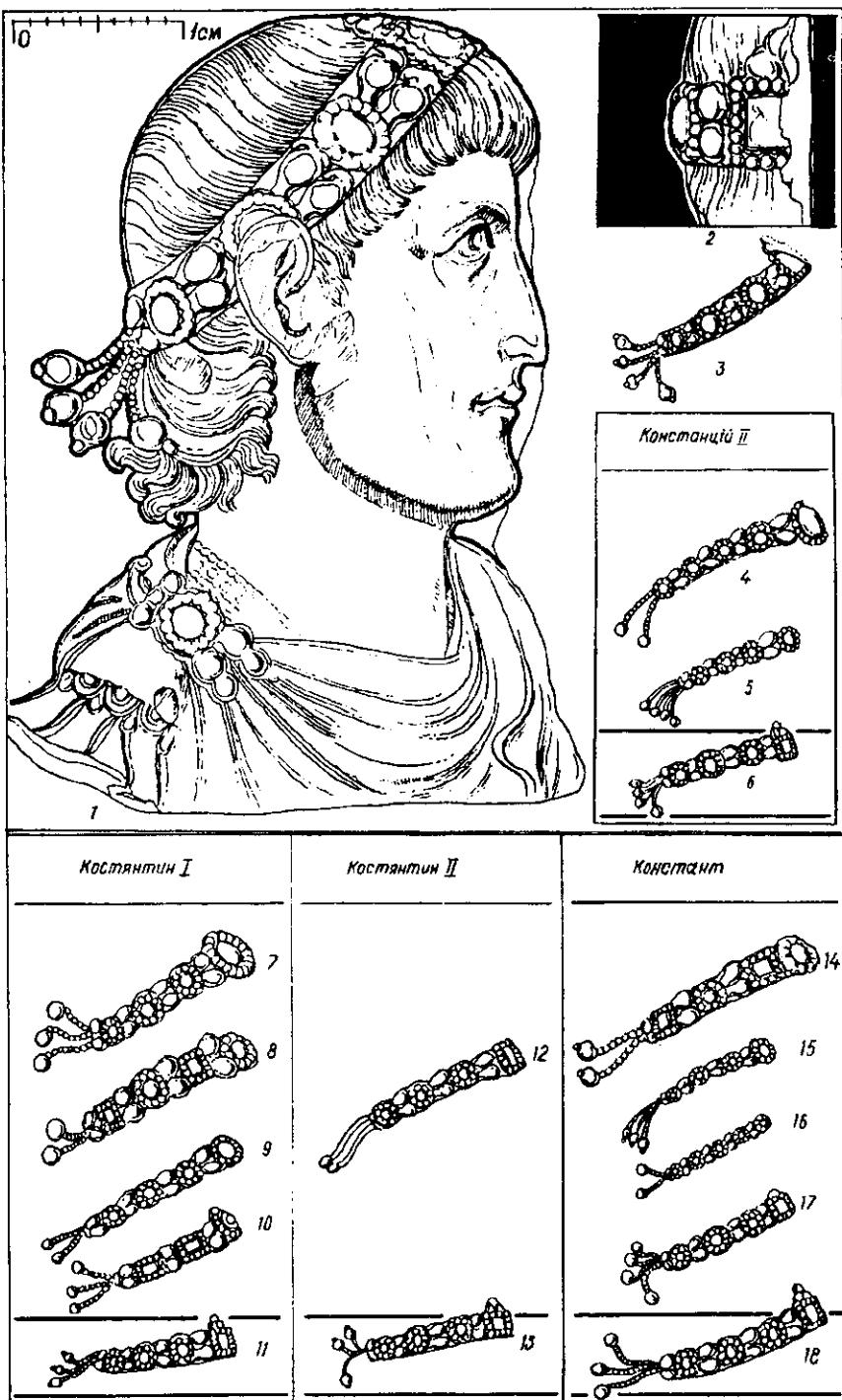

Рис. 9. «Коштовні діадеми» в нумізматичній іконографії династії Костянтина I:
1 — малюнок з оригіналу аверса верхівнянського медальйона; 2—3 — діадема з того ж медальйона; 4—18 — діадеми імператорів.

«перлинними» низками з кінцівками у вигляді сферичних гульок з «кульками» знизу.

Тип діадеми має численні відповідники в нумізматичній іконографії династії Костянтина I, починаючи з її засновника (рис. 9, 4—18), а також у

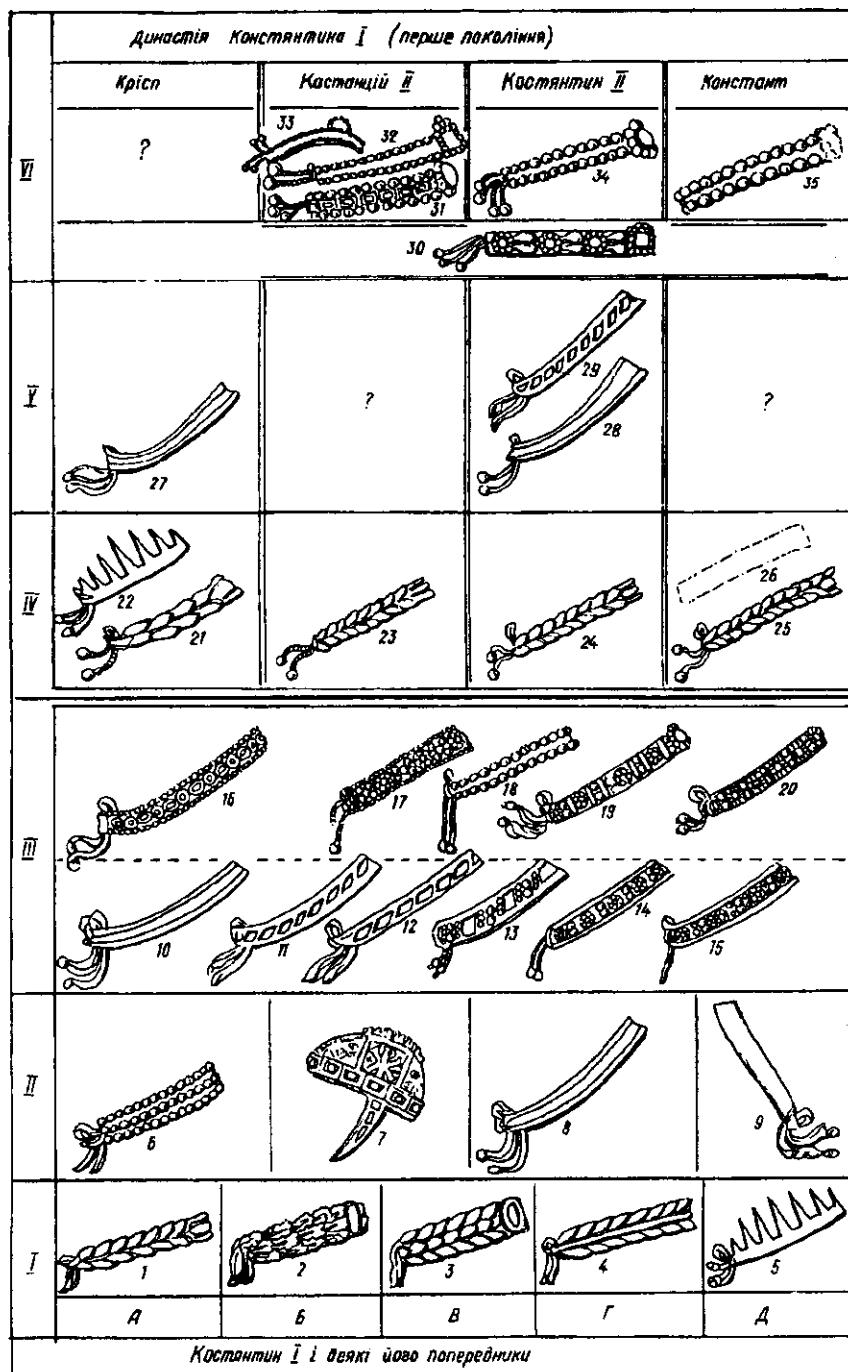

Рис. 10. Імператорські інсигнії в римській іконографії кінця III — початку другої половини IV ст. н. е.: вінки (1—4, 21, 23—25), корони (5, 22), діадеми (6, 8—20, 27—35), шолом з діадемою (7).

1 — традиційні староримські інсигнії. А, В, Г — типи «лаврових вінків»; Б — дубовий вінок; Д — «променева» або «зубчаста» корона. 1, 4—5 — з нумізматики Костянтина I (306—324 рр.), 2 — зі скульптури Костянтина I першої третини IV ст., 3 — зі скульптури «ватиканських» тетrapархів кінця III — початку IV ст. II — «ранні» форми діадем: 6—8 — з монет Костянтина I (до 324 та 325/6 рр.), 9 — з медальйона Нумеріана 283—284 рр. III — «розвинуті» форми діадем з монет Костянтина I 325—337 рр. Інсигнії синів Костянтина I: IV — цезарські в староримських традиціях з нумізматичних пам'яток; V — «архаїчні» діадеми з монет; VI — «розвинуті» типи діадем в нумізматиці (31—34) та скульптурі (35).

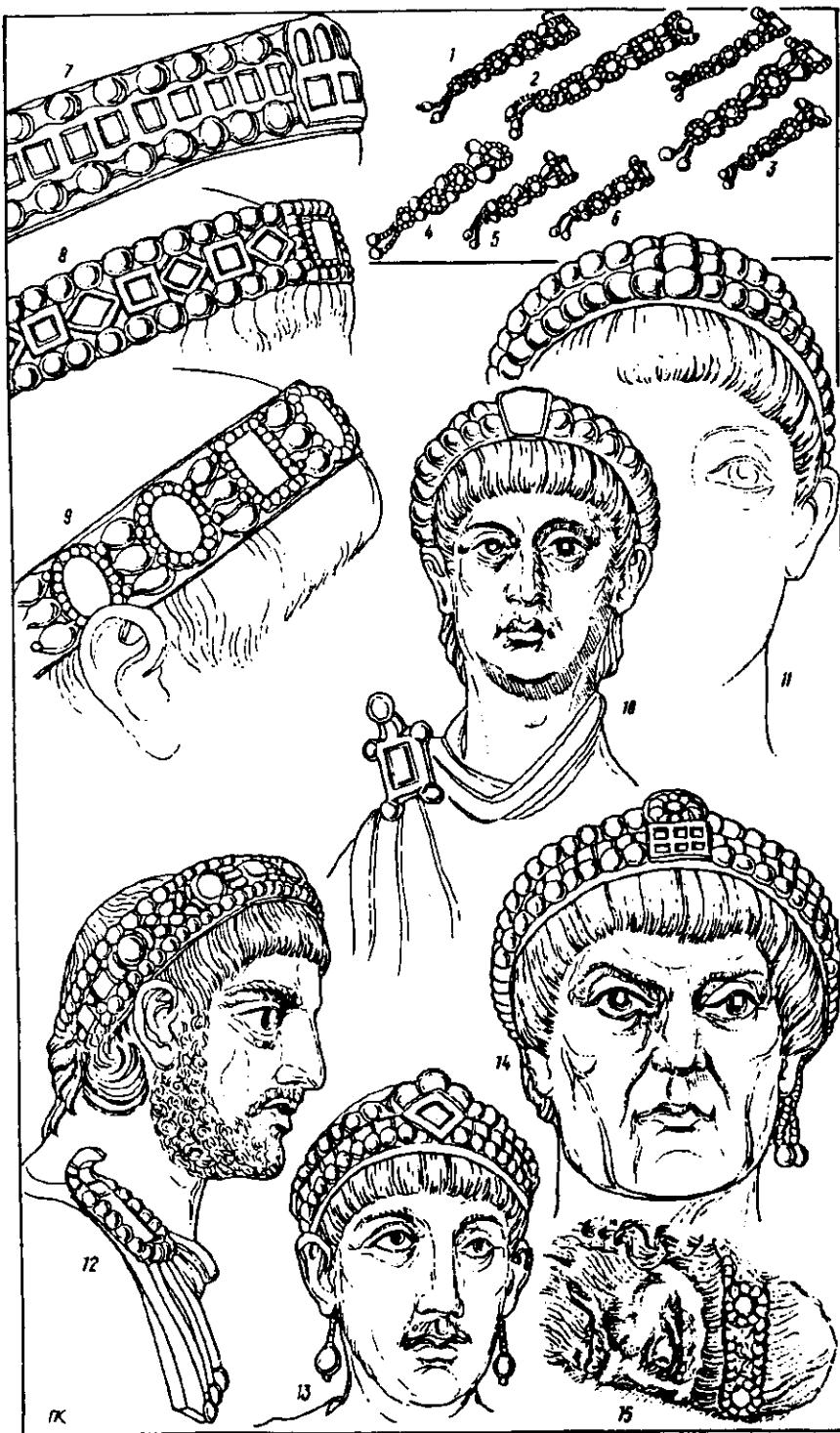

Рис. 11. Інкрустовані діадеми в римсько-візантійській та сасанідській іконографії другої половини IV—V ст. н. е. Нумізматика: 1 — Юліан II; 2 — Магненцій; 3 — династія Валентиніана I; 4 — Максим; 5 — Феодосій I; 6 — Аркадій. Мармурова скульптура: 7 — Феодосій II (?); 8 — Валент; 9 — Граціан; 11 — Аркадій. Бронзова скульптура: 10, 12, 14 — невизначені імператори (так звані: Валентиніан I чи Валентиніан II; Максим (?); Валентиніан I чи Маркіан); 13 — Гонорій (з диптиху слонової кістки); 15 — «переможений ворог» із скельного рельєфу інвеститури Ардашіра II (379—383 рр.) в Ірані.

пізніших пам'ятках (рис. 10, 30; 11, 1—6, 9)⁷⁷. За класифікацією Р. Дельбрюка, їх можна визначити як «коштовні діадеми» (*juwelendiademe*)⁷⁸. В сучасній літературі їх називають ще «розеткові» діадеми (*rosettendiademe*, *rosette diademe*)⁷⁹. Час появи цих діадем на монетах припадає на царювання Костянтина I, в основному 30 р. IV ст.⁸⁰ Давніші зразки головних уборів на монетах цього імператора та його попередників — інші (рис. 10, 1—15), хоча деякі і мають певну стилістичну подобу (рис. 10, 14—17, 19—20)⁸¹. Пізніші типи діадем — іншого гатунку (рис. 10, 18, 31—35), — що з'явилися на монетах костянтинівської династії, масово представлено у ранньовізантійську добу. Це, перш за все, так звані «перлінні» діадеми (рис. 10, 31—34). Їх можна бачити також на скульптурі того часу (рис. 10, 35; 11, 7—8, 10—14), разом з деякими типами фібул, згаданими попередньо (рис. 11, 10, 12)⁸². Прикраси подібні до «розеткових» візантійських діадем наявні у сасанідській іконографії кінця IV ст. (рис. 11, 15). В літературі давно фігурує теза про «східне походження» головних уборів візантійських імператорів⁸³. Уточнюючи цю тезу, маємо зазначити, що насамперед проблема полягає у спадкоємності з еліністичною традицією носіння діадем, починаючи принаймні з Олександра Македонського, діадохів та їх нащадків. Простіші зразки діадем пізньоримських імператорів (рис. 10, 8—9) мають безпосередній зв'язок з еліністичними⁸⁴.

Ефектніші «розеткові» діадеми могли мати далекі прототипи у дорогоцінних коронах-вінках з інкрустованими медальйонами типу зображеніх на портреті родини Септимія Севера, а також «пальмірських», прикрасах, близьких за конструкцією (рис. 5, 1; 8, 5, 12). Таким чином, і цей компонент віряння Констанція II на верхівнянському медальйоні має корені в орієнталізованій матеріальній культурі Риму III ст. Джерела останньої простежуються перш за все в східних провінціях, де різноманітні головні убори з коштовностями використовувалися на протязі століть. Їх далекими наступниками стали корони візантійських імператорів доби середньовіччя (рис. 4, 1—6)⁸⁵.

Отже, аналіз віряння Констанція II на верхівнянському медальйоні, здійснений на фоні різноманітних паралелей, характерних для культури пізнього Риму (або ж ранньої Візантії) IV ст., їх прототипів та дериватів, дозволяє дійти таких висновків.

Іконографічний тип зображення містить як риси, властиві традиційним канонам римського мистецтва («панцирний» образ імператора), так і ознаки ранньовізантійської матеріальної культури, зафіксованої образотворчим мистецтвом та археологічними джерелами. До традиційних ознак належать захисне озброєння і взуття, аналогічне пізньореспубліканському та ранньоімператорському; типове й для пізніших зображень імператорів Риму та Візантії. Інновації представляють зображення тканого одягу з нашивними прикрасами (плащ, туніка), ювелірних виробів (фібула, діадема). Походження цих інновацій пов'язане з процесом «орієнталізації» пізньоримської культури. Він набув особливої інтенсивності, починаючи, швидше за все, з доби Северів, які запроваджували відповідні зміни зверху. Це відбивалося у військовій та демографічній політиці, цивільному праві, релігійному житті, духовній та матеріальній культурі, хоча й зустрічало опір у традиціоналістів-римлян. Відповідно поширюються нові зразки яскравого одягу, оздобленого згідно зі смаками дворів імператора-африканця, а також імператриць-сиріянок (від Юлії Домни до Юлії Мамеї), їх синів (від Каракали до Олександра Севера). Можливо, протягом III ст. мали місце якісь суперечливі процеси, враховуючи різне відношення до чужих традицій тих чи інших «солдатських» імператорів та ставленників сенату. Однак культура середини і кінця III ст., зафіксована іконографічними та іншими пам'ятками, засвідчує остаточне оформлення костюма «візантійського» типу, ще в докостянтинівську добу. Основним джерелом нових традицій стала культура східних провінцій, перш за все Сирії та Єгипту. Серед конкретних носіїв східних традицій в Європі були переселенці з азійських провінцій (ремісники, торговці, солдати). Нарешті, слід відзначити прибічників орієнタルних культів, особливо християнські общини, бо їх прозеліти несли світову релігію, разом з

іншими ознаками культури, сформованої елінізованим Сходом, у найширіші верстви населення країни.

Примітки

¹ *Scythian Gold. Museum of Historic Treasures of Ukraine*.— [Tokyo], 1992.— Р. 184, text & foto № 245. Висловлюємо ширу подяку Б. Б. Гарбузу (Музей історичних коштовностей України) за люб'язно надану можливість вивчати медальйон в оригіналі.

² Пор.: великомасштабні, зразкові зображення кращих пам'яток римської нумізматики в книзі: *Kent J. P. C., Overbeck B., Styłow A. U. Die römische Münze*.— München, 1973.— Taf. 1—172; I—XXVI.

³ Докладніше див. статтю Б. Б. Гарбуза у попередньому числі журналу.

⁴ Див.: статтю С. О. Яценка у попередньому числі журналу. Висновки Б. Б. Гарбуза та С. О. Яценка щодо історичної інтерпретації сцени на реверсі верхівнянського медальйона зроблено незалежно один від одного. Автори цієї статті вдачні їм за ознайомлення з рукописами праць, поданих до друку.

⁵ Пор. фото аверса медальйона у згаданій статті Б. Б. Гарбуза, а також: *Kent J. P. C., Overbeck B., Styłow A. U. Op. cit.*— Taf. XXV, 690V; *Bank A. L'Art Byzantin dans les musées de l'Union Sovietique*.— Leningrad, 1977.— Pl. 8; р. 272, № 8—9.

⁶ *Kent J. P. C. The Family of Constantine I A. D. 337—364 // RIC*.— 1981.— Vol. VIII.— P. 326—327.

⁷ *Kent J. P. C., Overbeck B., Styłow A. U. Op. cit.*— Taf. XXV, 690.

⁸ *Bank A. Op. cit.*— Pl. 8.

⁹ *Kent J. P. C. The Family...— P. 530, № 197; Kent J. P. C., Overbeck B., Styłow A. U. Op. cit.*— S. 169—170; № 695; taf. 150, 695; *Kondić V. Rimske provincije na ilu Jugoslavije // Kanlić B. Rimsko Carstvo. Narodi i Civilizacija*.— Beograd, 1980.— S. 309, foto; *Antički Portret u Jugoslaviji*.— Beograd, 1987.— S. 246—247, № 252.

¹⁰ *Bruun P. M. Constantine and Licinius A. D. 313—337 // RIC*.— 1966.— Vol. VII.— P. 451, № 206; *Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous L'Empire Romain communément appelees medailles imperiales. T. VII*.— Londres, 1888.— S. 425, № 133; *Vasic M. Novac kasne antike // Tri numizmatička legata Univerziteta u Beogradu*.— Beograd, 1991.— S. 058, № 107.

¹¹ Згідно висновків А. Кало-Леві, тип композиції, де переможець тримає варвара за волосся, виникає вперше на монетах Костянтина I на грунті серії прототипів 253—312 рр., переважно з образами богів, які суттєво відрізняються від нього за рядом деталей. Серед пізніших зразків цієї композиції дослідниця вказала лише на юліанівські монети, де так само, як і на верхівнянському медальйоні зображені варварів у плечовому одязі з «клинцями» (*Caló Levi A. Barbarians on Roman Imperial Coins and Sculpture // NNM*.— 1952.— № 123.— Р. 25—26, pl. X, 2—3.) У сучасній літературі ці варвари ототожнюються з персами: *Kent J. P. C., Overbeck B., Styłow A. U. Op. cit.*— S. 169—170, № 695. Гадаємо, що це потребує окремого аналізу, оскільки, за висновками С. О. Яценка, для сасанідів такий одяг не типовий (див. вказану статтю цього автора — прим. 4).

¹² Яценко С. О. Вказ. праця.

¹³ *Delbrueck R. Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs // SSK*.— 1933.— Bd. 8.— S. 9—34; taf. 1, ff.

¹⁴ *Robinson H. R. The Armour of Imperial Rome*.— Thetford, Norfolk, London, 1975.— P. 147—152, pl. 421—433.

¹⁵ *Ibid.*— Pl. 429—432.

¹⁶ Див. прим. 1, 3.

¹⁷ *Стржиговский I. Серебряный керченский щит // MAP*.— 1892.— № 8.— С. 8, 9, 11, 15. Характеризуючи зображення «обладунку Ахілла» в римсько-візантійському мистецтві, автор посилається на опис кінної скульптури Юстиніана I, зроблений Прокопієм Кесарійським.

¹⁸ Про пізньоримські «панцирі» скульптури див.: *Бритова Н. Н., Лосева Н. А., Сидорова Н. А. Римский скульптурный портрет. очерки*.— М., 1975.— С. 93.— Однак твердження про їх загальне походження від статуї Августа з Пріма Порта — хронологічно неточне, оскільки таким чином зображували вже Юлія Цезаря близько 50 р. до н. е. (пор. прим. 19—20).

¹⁹ *Robinson H. R. Op. cit.*— Р. 147, f.

²⁰ *Ibid.; Стржиговский I. Указ. соч.*— С. 16; *Delbrueck R. Op. cit.*— Taf. 30; 116; 33; 46; *Bank A. Op. cit.*— Р. 294, foto 123—127.

²¹ *Новітній огляд деталей обладунку типу описаних попередньо див.: Junkelmann M. Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment // KAW*.— 1986.— Bd. 33.— 315 S.

²² *Robinson H. R. Op. cit.*— Pl. 426, 429.

²³ *Kent J. P. C., Overbeck B., Styłow A. U. Op. cit.*— T. 153, 709 R.

- ²⁴ Kondic V. Op. cit.
- ²⁵ Беляев Н. М. Украшения поздне-античной и ранне-византийской одежды // Recueil d'études dediees a la memoire de N. P. Kondakov. Archeologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines.— Prague, 1926.— S. 212.
- ²⁶ Там же.— С. 225—226.
- ²⁷ Там же.— С. 226.
- ²⁸ Пор. декор верхнівянського палудаментума з пізнішими зображеннями валентиніанівських часів: прим. 23—24, а також — Покровский Н. В. Византийский щит, найденный в Керчи // МАР.— 1892.— № 8, — Рис. на с. 30.
- ²⁹ Колпинский Ю. Д., Бритова Н. Н. Искусство этрусков и Древнего Рима // ПМИ.— 1982.— Сер. II.— Вып. VII.— Рис. 337a; Соколов Г. И. Римский скульптурный портрет III в. и художественная культура того времени.— М., 1983.— Рис. 28.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Загальні, більш та менш детальні характеристики традиційного римського одягу містяться у численних працях та енциклопедіях з історії костюма кінця XIX та ХХ ст.: Racinet A. Geschichte des Kostüms in chronologischer Entwicklung. Bd. I.— Berlin, 1888.— Tab. II; Yarwood D. The Encyclopaedia of World Costume.— London, 1978.— P. 336—342; Тиль Э. История костюма.— М., 1971.— С. 20—25; Спеціальний джерелознавчий аналіз див.: Кнабе Г. С. Древний Рим: история и повседневность. Очерки.— М., 1986.— С. 85—109.
- ³² Соколов Г. И. Указ. соч.— Рис. 200; Andrea B. The Art of Rome.— New York, 1977.— Р. 263—264; foto 105—106.
- ³³ Соколов Г. И. Указ. соч.— Рис. 42.
- ³⁴ Bernoulli J. J. Römische Ikonographie. T. II. Bd. III.— Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1984.— Munztaf. VIII, 8; Delbruek R. Antike Porphywerke // SSK.— 1932.— Bd. 6.— Taf. 57, 3; 58, 5, 7; 60, 4—5; Пізніші зображення див.: Cohen H. Op. cit.— P. 169, № 32; Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.— Taf. 138, 650 V.
- ³⁵ Про моди на кольоровий «орієнタルний» одяг у Римі див.: Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 208, 209, 214, 215; Пор. також SHA. Carin. XVII. 1—2.
- ³⁶ Delbruek R. Spätantike Kaiserporträts... Taf. 1, 8; 2, 18; 6, 16; 7, 9; 8, 7.
- ³⁷ Bernoulli J. J. Op. cit.— Munztaf VII, 7; Delbruek R. Antike Porphywerke... — Taf. 57, 3; 58, 5, 7; Idem. Spätantike... — Taf. 13, 3—5; 14, 4.
- ³⁸ Див. прим. 7.
- ³⁹ Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.— Taf. 148, 690R.
- ⁴⁰ Покровский Н. В. Указ. соч.— С. 26; Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 215—222.
- ⁴¹ Там же; Беляев Д. Ф. Облачение императора на керченском щите // ЖМНП.— 1893.— Октябрь (извлечение).— С. 5—55.
- ⁴² Византийский памятник, найденный в Керчи в 1891 году // МАР.— 1892.— № 8.— С. 1—4.— Табл. 1.
- ⁴³ Мацулевич Л. А. Серебряная чаша из Керчи // ПГЭ.— 1926.— II.— С. 5—16, 19—23, 53—59; 60—62; Delbruek R. Spätantike... — S. 147—151.
- ⁴⁴ Там же; Див. також: Банк А. В. Прикладное искусство // Культура Византии IV — первая половина VII в.— М., 1984.— С. 598.
- ⁴⁵ Мацулевич Л. А. Указ. соч.— С. 53; Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 221, 222; Банк А. В. Указ. соч.
- ⁴⁶ Стржиговский І. Указ. соч.— С. 8—9, 15; Мацулевич Л. А. Указ. соч.— С. 53.
- ⁴⁷ Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 221—222.
- ⁴⁸ Junkelmann M. Die Reiter Röms. T. I // KAW.— 1990.— Bd. 45.— S. 116, 122—125, 165—167; abb. 113, 122—125, 162—164.
- ⁴⁹ Колпинский Ю. Д., Бритова Н. Н. Указ. соч.— Рис. 304б; Andrea B. Op. cit.— P. 348—349, 464; foto 157, 634—636; Junkelmann M. Op. cit.— S. 167, abb. 165.
- ⁵⁰ Ростовцев М. Античная декоративная живопись на юге России. Т. I.— СПб, 1914.— С. 333 (дата 296 р.); табл. LXXXVI, 1—2; Полевой В. М. Искусство Греции.— М., 1970.— С. 305—307 (дата 303 р.).
- ⁵¹ Луконин В. Г. Сасанидская держава в III—V вв. // История Древнего мира. Упадок древних обществ.— М., 1982.— С. 188, прим. 2.
- ⁵² Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 333.
- ⁵³ Andrea B. Op. cit.— P. 284—285; foto 120; Про цікаву серію зображень римських колісничих в оздоблених туніках, виконаних близько 200 та 250 pp., а також у IV ст.: Junkelmann M. Op. cit.— Abb. 129; 136; 144; 114—115.
- ⁵⁴ Античный и средневековый костюм на монетах. ГЭ (комплект открыток).— Л., 1975 (кольорове фото реверса).
- ⁵⁵ Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 208—210.

⁵⁶ Пор. Там же.— С. 227.

⁵⁷ М. М. Беляев наводить для подібних речей грецьку назуви *λαρῆ*, відому з писемних джерел: Беляев Н. М. Очерки по византийской археологии. I. Фибула в Византии // SK.— 1929.— Т. III.— С. 54, 55.

⁵⁸ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э.— IV в. н. э. // САИ.— 1966.— Вып. Д1—30.— С. 11.— Рис. 1, 1. Стосовно до брошей, «головкою» є ділянка з пружиною або шарніром, які утримують голку.

⁵⁹ Див. прим. 49, а також. Delbruek R. Spätantike... — Taf. 95.

⁶⁰ Див. прим. 58. «Ніжкою» брошей є ділянка з держаком (приймачем) голки.

⁶¹ Беляев Н. М. Фібула... — С. 67, 78—79.

⁶² Там же.— С. 63—68.— Рис. 4; 6; 8; 9.— Табл. XI, 1, 4.

⁶³ Там же.— С. 79.— Табл. XIII, 4, 6. Про нумізматичні матеріали він судив, посилаючись на «Історію італійського мистецтва» Л. Вентурі (с. 78—79).

⁶⁴ Delbruek R. Spätantike... — Taf. 6—8.

⁶⁵ Ibid.— Taf. 9—19.

⁶⁶ Ibid.— Taf. 94—98; Idem.— Antike Porphyrwerke... — Taf. 60, 2—3, 6.

⁶⁷ Delbruek R. Spätantike... — Taf. 4; Idem. Antike Porphyrwerke... — Taf. 60, 2—3, 6.

⁶⁸ Огляд «класичних» зображень брошей у римській скульптурі див.: Беляев Н. М. Фібула... — С. 63; Публікації прикрас, поданих на рис. 3, 1—3; 8, 11; Delbruek R. Spätantike... — Taf. 48—49, 76—77, 83; Соколов Г. И. Указ. соч.— Рис. 87.

⁶⁹ Пор.: Rostovtzeff M. Dura-Europos and its art.— Oxford, 1938.— Pl. III, 2, а також: Амброз А. К. Указ. соч.— С. 30—31.— Табл. 14, 18—19, 24; Шедеври древнего искусства Кубани. Каталог выставки.— М., 1987.— С. 48—49.— Табл. XXXIV—XXXVI; публікації пальмірських та інших прикрас, поданих на рис. 8, 2—10 див.: Соколов Г. И. Указ. соч.— Рис. 199—200; Коллинский Ю. Д., Бритова Н. Н. Указ. соч.— Рис. 262; Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 64, 65, 69, 77.— Рис. 4, 6, 9, 14, 16; Михаловский К. Пальмира.— Варшава, 1968.— Рис. 88.

⁷⁰ Пор.: A Survey of Persian Art. From Prehistoric times to the present. Vol I. Plates.— Oxford, London, New York, 1938.— Pl. 154—166.

⁷¹ Fettich N. Der Zweite Schatz von Szilagysomlyo // АН.— 1932.— VIII. S. 21—23, 58—70.— Taf. VII; VIII, 8; IX, 1; Беляев Н. М. Фібула... — С. 76, 77; Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии.— М., 1973.— Фото на с. 275; Лекинадзе В. А. Богатое погребение IV века из Уреки // СА.— 1975.— № 4.— С. 196—197.— Рис. 4.

⁷² Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 68, 69.— Табл. XI, 4.

⁷³ Бажан И. А., Щукин М. Б. К вопросу о возникновении полихромного стиля клуазонне эпохи Великого переселения народов // АСТЭ.— 1990.— С. 86—91.— Рис. 1, 2.

⁷⁴ Рикман Э. А. Памятник эпохи Великого переселения народов // АПМ.— 1967.— Вып. 1.— С. 67, 110.— Рис. 23, 3.

⁷⁵ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 239, 241.

⁷⁶ Айналов Д. В. Эллинистические основы византийского искусства.— СПб., 1990.— С. 219—220.

⁷⁷ Delbruek R. Spätantike... — Taf. 3, 32—36; 4, 43, 45, 47; 6, 10, 11; 7, 8; 8, 4, 7—9.

⁷⁸ Ibid.— S. 59—63.

⁷⁹ Bruun P. M. Op. cit.— S. 88; Bruck G. Die Spätromische Kupferpragung. Ein Bestimmungsbuch für schlecht erhaltene Münzen.— Graz, 1961.— Taf. 8; 14; ff.

⁸⁰ Delbruek R. Spätantike... — S. 59—63.

⁸¹ Ibid.— S. 58—59.— Taf. 1—4.

⁸² Ibid.— S. 62, ff; taf. 3; 6; 7; 81; 114; 115; 102; 106.

⁸³ Беляев Н. М. Украшения... — С. 202—203.

⁸⁴ Пор.: Кафнер Г. Выдающиеся портреты античности. 337 портретов в слове и образе.— М., 1984.— Фото на с. 36, 37, 45, 48—53, 61—63, 68, 76, 77, 79, 95, 96, 103, 104, 117—119.

⁸⁵ Покровский Н. В. Указ. соч.— С. 34.— Табл. II—IV; Уваров А. С. Византийский альбом. Т. 1.— М., 1891.— Вып. 1.— Табл. XXI; Delbruek R. Spätantike... — S. 58—66; Idem. Antike Porphyrwerke... — S. 119, abb. 48.

E. L. Гороховский, П. Л. Корниенко

ОДЕЯНИЕ КОНСТАНЦИЯ II НА ВЕРХОВНЯНСКОМ МЕДАЛЬОНЕ

Золотой позднеримский медальон императора Констанция II (337—361 гг.), происходящий из с. Верховня Ружинского района Житомирской области, принадлежит к выдающимся археолого-нумизматическим памятникам Европы, обнаруженным в последние годы. По мнению исследователей (Б. Б. Гарбуз, С. А. Яценко), он чеканен в 358 г. в ознаменование победы Рима над потисскими сарматами-лимигантами в войне 357—358 гг. Медальон содержит изображения: императора-триумфатора в полный рост на реверсе и его бюста на аверсе. Победитель облачен в парадное воинское одеяние.

Исследование состава и компонентов последнего, составляющее основное содержание статьи, осуществлено с привлечением обширного сравнительного материала: нумизматического и изобразительного, содержащего иконографию одежды и вооружения римско-византийского и восточного происхождения, а также вещественных археологических и письменных источников. Стилистические признаки, характеризующие изображения отдельных деталей одеяния императора на медальоне и его структуру в целом, типичны для изобразительного искусства Поздней Римской Империи поры формирования культуры ранней Византии IV в. н. э. Они органически объединяют: архаические каноны, сформировавшиеся в иконографии Юлия Цезаря и владык раннеимператорского Рима (изображения в металлических панцирях — типа «мускульная кираса» по Г. Робинсону, сандалиях) и новые, преимущественно восточного происхождения. Среди последних — обычай изображать монарха, увенчаного «ювелирной» (по Р. Дельбрюку), инкрустированной камнями, диадемой, в одеждах, кроенных из дорогих цветных тканей, также украшенных драгоценностями, богатой вышивкой и аппликациями. Примером своеобразного «синкретизма» служит типично римский плащ — палудаментум с аппликацией, застегнутый эффектной брошью, инкрустированной ювелирным камнем. Совокупность указанных признаков восходит к модам бывших эллинистических держав, ставших провинциями Рима (греко-сирийским, египетским, малоазийским), а также, видимо, отчасти парфянским и сасанидским.

Таким образом, в одеянии Констанция II, изображенном на медальоне, запечатлены и римские традиции и восточные инновации, интенсивно проникшие в материальную культуру Империи, наряду с «ориентальными» культурами, философией и другими «влияниями», распространявшимися еще в республиканский период. В эпоху домината «ориентализация» римской культуры выглядит уже сформировавшимся явлением, ярко проявляясь, в частности, в иконографии одежды. Период особой интенсификации этого явления начался, однако, еще при Северах, стимулировавших процесс «ориентализации» сверху, о чем свидетельствуют и письменные источники, и некоторые изображения представителей этой династии в живописи и стекле. Процесс «ориентализации» материальной культуры Императорского Рима неразрывно связан также с возникновением и развитием раннехристианской культуры, которая в совокупности с наследием «классических» греко-римских и восточно-эллинистических традиций легла в основу феномена ранней Византии.

E. L. Gorokhovsky, P. L. Kornienko

ATTIRE OF CONSTANCIUM THE SECOND ON A VERKHOVNYANIAN MEDALLION

Golden late-Roman medallion of emperor Constancium the Second (337—361) originated from vil. Verkhovnya (Ruzhin District, Zhitomir Region) belongs to remarkable archaeological-numismatic relics of Europe found for last years. The researchers (B. B. Garbuz, S. A. Yatsenko) think it to be stamped in 358 to mark the Rome victory over Potissian Sarmatians-Limigants in war of 357—358. The medallion depicts the triumpher-emperor standing up straight on a reverse and its bust on an avverse. The conqueror is garbed in a smart military uniform.

The study of the composition and a complete set of the uniform is the main purpose of the presented paper. It was done using vast comparative numismatic and graphic materials containing iconography of garments and arms of the Roman-Byzantine and «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

Oriental origin, material archaeological and written sources. Stylistic attributes characterizing depiction of certain details of the emperor's garments on the medallion and its structure as a whole are typical of fine arts of the Late Roman Empire of the period when the early Byzantine culture was formed (the 4th cent. A. D.). The integrally unite archaeological canons formed in iconography of Julius Caesar and sovereigns of early-empire Rome (images in metal armours like «muscular cuirass» according to H. Robinson, sandals) and new canons mainly of the Oriental origin. The latter include a custom to depict a sovereign crowned with a «jewellery» (by R. Delbruek), gem-encrusted diadem, in garments cut of precious coloured fabrics decorated with jewels, gorgeous embroidery and applique. An example of the peculiar «syncretism» is a typical Roman cloak, a paludamentum with applique fastened by a splendid broach encrusted with a gem. All those attributes go back to fashions of the former Hellenistic states which become Roman provinces (Greece, Syria, Egypt, Asia Minor) and, partially to Parthian and Sasanidian fashions.

So, attire of Constancium the Second depicted on a medallion reflects both the roman traditions and Oriental innovations that intensively permeated material culture of the Empire parallel with «Oriental» cults, philosophy and other «influences» which spreaded as long ago as in the republican period. At the epoch of a dominat the «orientalization» of Roman culture looks like already formed phenomenon which is vividly exhibited in iconography of garments. The period of the highest intensification of this phenomena had begun as far back as with Severs who stimulated the «orientalization» process from above, which is confirmed by written sources and by certain depictions of representatives of that dynasty in painting and glass. The process of the material culture «orientalization» in Empire Rome is also tightly connected with a rise and development of Early-Christian culture which in total with the heritage of «classical» Greek-Roman and Oriental-Hellenistic traditions has underlain the early Byzantium phenomenon.

Одержано 10.12.92

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ПІЗНЬОЗАРУБІНЕЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВІ

Л. О. Циндрівська

На Середньому Подніпров'ї нараховується понад двадцять поселень, які містять матеріал першої чверті I тис. н. е., тобто пізньозарубинецького часу (рис. 1). Рівень їх вивченості різний. Так, ряд поселень — Лютіж, Оболонь, Бучаки (Бабина Гора) та деякі інші — підлягали стаціонарним розкопкам і дослідженню повністю. На деяких поселеннях були проведені часткові розкопки та широкі шурфовки. Серед них — Грині, Ходосівка, Таценки. Ще одну групу пунктів зафіксовано шляхом збору підйомного матеріалу та невеликих шурфовок. Це, зокрема, поселення, виявлені на р. Трубіж, — Пасічна, Коржі, Селище, Вовчків. Одержаній матеріал в цілому дає змогу охарактеризувати означені пам'ятки.

За топографічними умовами поселення розподіляються на мисові та заплавні. Перші розташовувалися на високих пагорбах на берегах рік, що вказує на збереження традицій зарубинецького часу. Це такі пам'ятки, як Ходосівка Києво-Святошинського району, Козарів Шпиль — м. Обухів Київської обл., Монастирок та Бабина Гора (с. Бучаки) Канівського р-ну Черкаської обл. та інші — всього половина від загальної кількості. Другі — знаходилися в заплавах на надзаплавних терасах, здебільшого на піщаних дюнах. Це — Грині Чорнобильського р-ну Київської обл., Лютіж Києво-Святошинського р-ну, Оболонь (м. Київ), Таценки Обухівського р-ну Київської обл. та ін.

За дослідженій території поки що не відомі одношарові поселення, які б датувалися лише першою чвертю I тис. н. е. В основному, матеріал цього часу знаходиться на пам'ятках, які мають потужний шар зарубинецької культури. Це ускладнєє встановлення повної картини планування пізньозарубинецьких комплексів на таких пам'ятках. За нашими даними можна стверджувати, що на зарубинецьких пам'ятках, зокрема городищах, комплекси пізньозарубинецького часу розташовувалися не на вершинах пагорбів, а трохи нижче, на площах-уступах і навіть за межами укріплень. Така ситуація спостерігається, наприклад, на городищі Бабина Гора. Тут жила з пізньозарубинецьким матеріалом знаходилися на східній і південній площахах поселення (житла №№ 8, 9 та ін.). Культурний шар на цих же ділянках теж містить велику кількість знахідок цього часу¹. Повністю розкопане заплавне поселення біля с. Лютіж також дає подібну картину. Але справа в тому, що вказана пам'ятка являє собою спеціалізований залізоробний центр. Тут відкрито лише три пізньозарубинецькі житла. Всі вони були розташовані в північній частині поселення, в той час як східна і західна були відведені під виробничі комплекси².

Цікавий матеріал дали розкопки поселення Оболонь (урочище Луг-IV), розташованого на території м. Києва. Тут відкрито близько 70 жител і 1000 господарських ям. Простежена планіграфія і система розміщення жител. Житла тут концентрувалися невеликими групами по 4—5 споруд. У межах кожної групи певної системи не спостерігалося. Навколо жител знаходилися численні господарські ями-погреби. На жаль, матеріали розкопок поселення повністю не опубліковані, а час існування його — з кінця I ст. до н. е. до II—III ст. н. е.³ То ж ми не маємо можливості проаналізувати хронологію жител як в межах кожної групи, так і між окремими групами.

Всі пізньозарубинецькі житла — це однокамерні споруди, наземні або ж трохи (до 0,2 м) заглиблені в материк. В плані форма їх у більшості прямокутна, рідше — квадратна. Довжина стін у середньому від 2,5 до 4 м. Таким чином, площа жител становила від 9—10 до 15—16 м². Саме така площа була необхідна для проживання окремої сім'ї, що складалася з 4—5 чоловік.

Конструкція стінок жител двох типів: стовпово-каркасна і зрубна. Причому в південній частині ареалу пізньозарубинецьких пам'яток домінує стовпово-каркасна (Бабина Гора), а в північній — зрубна (Грині). На деяких пам'ятках співіснують обидва типи. Так, у Лютежі одне житло збудоване за стовпово-каркасною конструкцією, а два — за зрубною⁴. Стіни стовпово-каркасної будівлі були плетені з тонких гілок або ж лози і прикріплювалися до невеликих за-

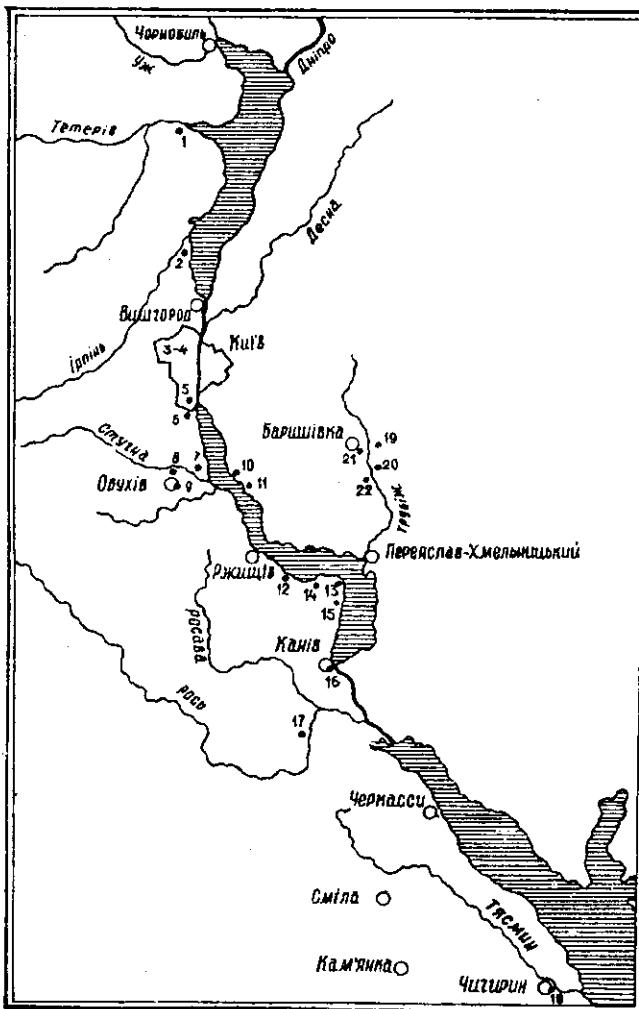

Рис. 1. Пізньозарубинецькі поселення на Середньому Подніпров'ї: 1 — Грині, 2 — Лютіж, 3 — Київ (Оболонь), 4 — Київ (Кицелівка), 5 — Пирогів, 6 — Ходосівка, 7 — Таценки, 8 — Ст. Безрадичі, 9 — Обухів (Козарів Шпіль), 10 — Рудяки, 11 — Кійлов, 12 — Ходорів, 13 — Бучаки (Бабина Гора), 14 — Зарубинець, 15 — Монастирськ, 16 — Канів (Московка), 17 — Сахнівка, 18 — Суботів, 19 — Пасічна, 20 — Коржі, 21 — Селище, 22 — Бовчуків.

лися глиною. Матеріал, виявлений в цьому житлі, дозволяє датувати його саме пізньозарубинецьким часом (не раніше другої половини I ст. н. е.)⁶.

Цікавим у конструктивному плані є житло № 8 на городищі Бабина Гора⁷ (рис. 2, 2). До його конструкції входить центральний стовп, залишки ями від якого виявлені в підлозі. Цей стовп, вірогідно, мав підтримувати покрівлю. Наявність центрального стовпа не характерна для жителів «класичної» зарубинецької культури. Але цей конструктивний елемент часто зустрічається в будівлях київської культури⁸.

Покрівля жител була, найвірогідніше, двосхилою і підтримувалася центральною балкою-жердинкою. Балка опидалася на стовпи, які входили до конструкції стін. Накривалася покрівля очеретом або ж соломою. Підлога в житлах була утрамбована, іноді в окремих місцях (зокрема, біля вогнища) обмазана глиною. Для утеплення підлогу, напевно, застеляли «килимками», сплетеними з трави чи соломи.

Вхід до житла розміщувався переважно з південної сторони. Приміщення, побудовані на пагорбах, були повернуті входом у бік схилу, що зумовлювалося практичними причинами. Сліди входу були виявлені в уже згадуваних житл № 23 на Монастирку та № 8 на Бабиній Горі. У першому випадку вхід був розміщений у північній стіні, у другому — з боку схилу. «Дверний отвір», напевно, закривався шкірами тварин.

Визначальною ознакою житла є наявність у ньому опалювальної споруди. У

діаметром (5—10 см) стовпів, закопаних по периметру житла. Під час розкопок у багатьох випадках простежуються ямки від таких стовпів, в середньому по 8—12 штук. Потім плетені стіні із зовнішньої і внутрішньої сторін обмазували глиною, загладжували («штукатурili») і навіть били. Показовий матеріал, який унаочнє сказане, дали розкопки жител на Бабиній Горі та будівлі на могильнику в урочищі Дівич Гора (с. Трипілля). Тут виявлені завали крупних фрагментів глиняної обмазки стін. З одного боку шматки обмазки мають виразні відбитки гілок чи лози і навіть наріжних стовпів (Дівич Гора), а з другого обмазка загладжена і має білуватий наліт, можливо, залишки побілки.

Стіни жител зрубної конструкції виготовляли з окремих колод, які закріплювалися за допомогою наріжних стовпів або спеціальних зарубок на їх кінцях. Житла із стінами зрубної конструкції були виявлені на городищі біля с. Монастирок⁹. У зарубинецьких житлах №№ 15 і 23 у підлозі відсутні сліди від стовпових ям. На основі цього автори висловили припущення, що стіни вказаних жител були виготовлені з колод. У житлі № 23 в кутках знайдені завали глиняної обмазки (рис. 2, 1). Можливо, стіни будівель цієї конструкції теж обмазували.

пізньозарубинецьких житлах вогнище розміщувалось в центрі або в одному з кутків, переважно протилежному від входу. Для вказаного часу характерні вогнища кількох типів. У ряді випадків — це невеликі лінзоподібні заглиблення в підлозі круглої або овальної форми. Черінь такого відкритого вогнища обмазаний глиною і містить заповнення у вигляді залишків золи і дрібних вуглинок. У процесі експлуатації черінь вогнища нерідко «ремонтували», тобто поновлювали обмазку. Про це свідчать вертикальні розрізи вогнищ, в деяких помітне чергування прошарків обпаленої глини і золи. Вогнища цього типу виявлені на поселеннях Бабина Гора, Оболонь та ін. Другим типом вогнищ є вимостки з глини та каміння, які підносилися над рівнем підлоги до 0,2 м. Вони виявлені в деяких житлах поселення Оболонь. Автор розкопок відносить ці житла до пізньозарубинецького часу, оскільки в їх заповненні знайдена кераміка, характерна для І—ІІ ст. н. е.⁹ Трапляються також вогнища, черінь яких був оточений глиняним бортником. Залишки такого вогнища досліджені на городищі в урочищі Козарів Шпиль (с. Обухів). У даному випадку саме житло не збереглося через складні топографічні умови пам'ятки. Подібна конструкція вогнищ зустрічається в житлах київської культури¹⁰.

До конструкцій жител входили і господарські ями-погреби, мова про які піде далі.

У планування пізньозарубинецьких поселень входили господарські споруди, розміщені за межами жител. Переважно — це ями-погреби, що служили для зберігання харчових продуктів. Кількість їх коливається від 2—3 штук на одне житло (Бабина Гора) до 10 і більше — на поселенні Оболонь. Багато господарських ям (980 на 66 жител) — відмітна риса цього поселення.

Господарські ями мали круглу або овальну в плані форму діаметром від 0,6—0,8 м до 1,2—1,5 м. Глибина їх коливається від 0,5 до 1,2 м. За формуєю ями поділяються на циліндричні, конічні та грушевидні, тобто розширені донизу. В ряді випадків вони обмазувалися всередині глиною, про що свідчать знахідки глиняної обмазки в деяких із них. Ями, напевне, закривалися кришками з дощок або плетених з лози циновок. Про це свідчать знахідки (правда, поодинокі) у верхніх шарах заповнення шматочків зотлого дерева або ж деревної трухи (Бабина Гора). окрім ями-сховищ мали курінеподібне покриття, яке спиралося на центральний стовп. У таких випадках на дні в центрі простежується яма від стовпа.

Ями-погреби використовувалися для зберігання м'яса тварин (як домашніх, так і диких), риби, про що свідчить велика кількість кісток, знайдених в багатьох з них. Ями, обмазані глиною, служили, найімовірніше, для зберігання зерна. Такі ями-зерносховища, заповнені обгорілим зерном, відкриті на городищі Монастирок і належать до слов'янського періоду його існування¹¹.

У багатьох випадках у заповненні господарських ям зустрічаються уламки кераміки, шматки вугілля, роздрібні кістки тварин та інші речі. Така «суміш» дозволяє припустити, що погреби, які прийшли в непридатність, використовувались жителями як ями для сміття.

Окремо виділяється господарський комплекс Лютизького поселення, яке вважається спеціалізованим залізодобувним центром. Тут з 411 відкритих ям лише близько 5% належать до вищеписаних ям-погребів і були розміщені біля жител. Решта ж, понад 380, мали виробниче призначення¹². Переважна більшість з них слугували для випалювання вугілля. Ці ями були круглими або овальними в плані, діаметром 1—1,5 м при порівняно невеликій глибині — 0,4—0,6 м. Форма дна — лінзоподібна. Майже всі ями мають сліди випалювання. У деяких з них по периметру простежені ями від жердин різних діаметрів, що слугували каркасом для курінеподібної конструкції з дров, необхідних для виробництва вугілля. У кількох ямах, крім кераміки, були знайдені шматки шлаку, криці та інші відходи металургійного виробництва.

Тут же на поселенні було виявлено 15 сиродутних металургійних горнів. В їх плануванні певної системи не встановлено. Збереженість горнів погана, і автори припускають, що їх могло бути значно більше¹³. Але, як уже згадувалося, Лютиж — поки що єдине спеціалізоване поселення, відоме для цього часу на Середньому Подніпров'ї.

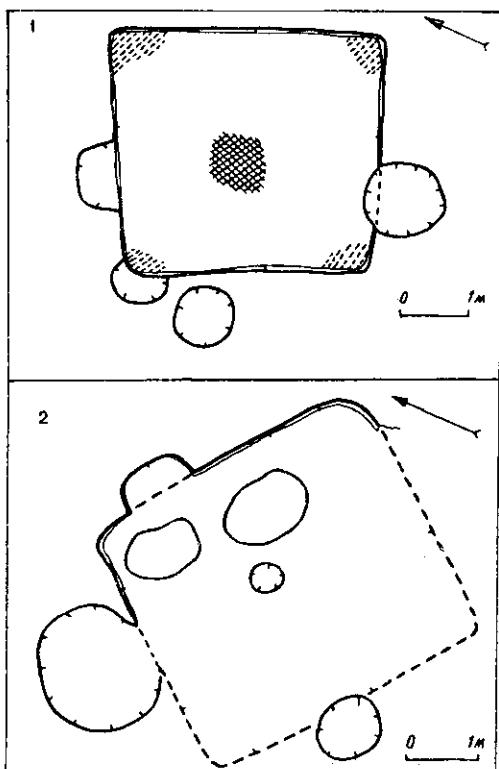

Рис. 2. 1 — Монастирок. План житла № 23, 2 — Бабина Гора. План житла № 8.

Як було сказано раніше, у багатьох випадках господарські ями-сховища знаходилися і всередині жител. Їх розміри трохи менші, а конструкція в основному аналогічна ямам, розташованим за межами жител, але в них відсутні сліди від стовпів для накриття. Ями-погреби всередині жител традиційні для зарубинецької культури на всій території її поширення. Ці традиції зберігаються у пізньозарубинецький час та існують у наступній київській культурі на пам'ятках Подесення¹⁴.

В окремих випадках з пізньозарубинецькими комплексами можна пов'язати знахідки опалювальних споруд (вогнищ), розташованих поза житлами. Прикладом може бути кам'яне вогнище, виявлене на північній околиці Лютізького поселення. Вогнище являє собою вимостку із восьми великих каменів, розміщеніх по периметру кола близько 0,5 м. Всередині воно було трохи заглиблене в материк і заповнене золою. Навколо вогнища не зафіковано жодних слідів споруди житлового типу, але не виключено, що над ним був збудований якийсь легкий навіс¹⁵. Поряд з ним було знайдено кілька фрагментів зарубинецької кераміки. На городищі Бабина Гора залишки кам'яних викладок були відкриті на Південній площині, де в достатній кількості є матеріал пізньозарубинецького часу.

Подібні зовнішні вогнища широко відомі не тільки на зарубинецьких поселеннях Середнього Подніпров'я (Пилипенкова Гора, Бабина Гора та ін.). Знайдені вони і на пізньозарубинецьких пам'ятках суміжних територій. Так, на поселенні Абідня в Білорусі було відкрито близько 200 кам'яних вогнищ, частина з яких, можливо, не пов'язувалась з наземними житлами, а була саме так званими літніми вогнищами¹⁶.

Таким чином, викладені нами спостереження можуть дати узагальнене уявлення про деякі характерні риси пізньозарубинецьких комплексів на поселеннях Середнього Подніпров'я.

Примітки:

¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 97—103.

² Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА.— Л., 1969.— № 160.— С. 53 — 55.

³ Шовкопляс А. М. Раскопки зарубинецкого поселения в Киеве // АО 1972.— М., 1973.— С. 350, 351.

⁴ Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Указ. соч.— С. 53, 54.

⁵ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 66, 67.

⁶ Там же.

⁷ Максимов Е. В. Указ. соч.— С. 101.

⁸ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.— С. 10, 11.

⁹ Шовкопляс Г. М. Дослідження на березі Почайни в Києві // Археологічні дослідження на Україні.— К., 1972.— Вип. 4.— С. 206—210; Шовкопляс А. М. Раскопки зарубинецкого поселения в Києве // АО 1972.— М., 1973.— С. 350, 351.

¹⁰ Терпиловский Р. В. Указ. соч.— С. 12.

¹¹ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Указ. соч.— С. 98.

¹² Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Указ. соч.— С. 55—57.

¹³ Там же.— С. 58—63.

¹⁴ Терпиловский Р. В. Указ. соч.— С. 12—14.

¹⁵ Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Указ. соч.— С. 55.

¹⁶ Лоболь Л. Д. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Поднепровья // Древности Белоруссии: Доклады конференции по археологии БССР.— Минск, 1969.— С. 105.

Одержано 15.05.92

ХРОНІКА

ПРО РОБОТУ
СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ВЧЕНОЇ
РАДИ ДЛЯ ЗАХИСТУ
ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ
ПРИ ІНСТИТУТІ АРХЕОЛОГІї
АН УКРАЇНИ У 1992 р.

В. О. Петрашенко

Постановою Кабінету міністрів України за № 257 від 20 травня 1992 р. створено ВАК України і затверджено Положення про порядок присудження наукових ступенів і наукових звань України. У відповідності з цим Положенням спеціалізована Вчена рада при Інституті археології проводила захист докторських і кандидатських дисертацій за спеціальністю — археологія.

Тематика захищених праць охоплює основні напрями сучасної археологічної науки: походження та рання історія скіфів, розселення скіфів на західній території північнопричорноморського степу та їх відносини з населенням суміжних районів; палеоліт Криму, зокрема економічні критерії виділення мезоліту, господарство і культура докласових і ранньокласових суспільств; хронологічна класифікація ямної культури України доби бронзи, енеоліт і ранній бронзовий вік Північно-Західного Приазов'я, населення України за доби неоліту та раннього енеоліту за антропологічними даними; благоустрій античних міст Північного Причорномор'я. Проблемам середньовічної історії та археології присвячена дисертація «Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV—XV ст.»

Дисертацію на здобуття ступеня доктора історичних наук успішно захистив ст. науковий співробітник Інституту археології АН України В. Ю. Мурзін. Тема дисертації «Походження і рання історія скіфів» викликала жваву дискусію з основних проблем скіфознавства, в ній взяли участь доктори історичних наук: професор Харківського держуніверситету Б. А. Шрамко, зав. відділом Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург) Г. І. Смирнова, професор В. Ф. Генінг (м. Київ), співробітники Інституту археології С. С. Березанська, Д. Я. Телегін, Б. М. Мозолевський, С. О. Скорий.

У висновку Вченій раді відзначається, що дисертація В. Ю. Мурзіна є монографічним дослідженням, яке присвячене одному з найбільш актуальних та дискусійних питань сучасного скіфознавства. Головна увага в ній приділяється розв'язанню таких наукових завдань: становлення Північнопричорноморської Скіфії, формування скіфської військово-політичної організації і реконструкція на цьому тлі основних етапів етногенезу скіфів.

**Дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук успішно захистили:**

Кoen В. Ю. «Фінальний палеоліт гірського Криму».

Чабай В. П. «Ранній палеоліт Південно-Західного Криму».

Краснокутський Г. Є. «Мисливський промисел бізонів у пізньому палеоліті Північно-Західного Причорномор'я».

Кудренко А. І. «Благоустрій античних міст Північного Причорномор'я».

Андрух С. І. «Нижньодунайська Скіфія у VI — на початку I ст. до н. е. (етнополітичний аспект)».

Потехіна І. Д. «Населення України за доби неоліту та раннього енеоліту за антропологічними даними (кінець V — початок III — тис. до н. е.)».

Ніколова А. В. «Хронологічна класифікація пам'яток ямної культури степової зони України».

Рассамакін Ю. Я. «Енеоліт і ранній бронзовий вік Північно-Західного Приазов'я».

Козубовський Г. А. «Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV—XV ст.»

Одержано 1.02.93

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ —	Античная древность и средние века
АО —	Археологические открытия
АП УРСР —	Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ —	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВВ —	Византийский временник
ВДИ —	Вопросы древней истории
ВФ —	Вопросы философии
ГЭ —	Государственный Эрмитаж
ЖМНП —	Журнал Министерства народного просвещения
ИАК —	Императорская археологическая комиссия
КСИА АН СССР —	Краткие сообщения АН СССР
МИА —	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН України —	Науковий архів Інституту археології АН України
НЭ —	Нумизматика и эпиграфика
ОАК —	Одесская археологическая комиссия
ПИСП —	Проблемы истории Северного Причерноморья
ПСА —	Проблемы советской археологии
СА —	Советская археология
САИ —	Свод археологических источников
ХС —	Херсонесский сборник
АН —	<i>Archaeologia hungarica</i>
IPE —	<i>Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini</i>
KAW —	<i>Kulturgeschichte der Antiken Welt</i>
NNM —	<i>Numismatic Notes and Monographs</i>
RIC —	<i>The Roman Imperial Coinage</i>
SK —	<i>Seminarium Kondakowianum</i>
SHAH —	<i>Studia Historica Academiae scientiarum Hungaricae</i>
SSK —	<i>Studien zur spätantiken Kunstgeschichte im Auftrage der Deutschen Archäologischen Instituts</i>

НАШІ АВТОРИ

ГОРОХОВСЬКИЙ Євген Леонардович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Іванович — кандидат історичних наук, зав. відділом Херсонеського історико-архітектурного заповідника. Спеціаліст в галузі античної археології.

КЛОЧКО Віктор Іванович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології бронзи.

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, доцент Чернігівського педагогічного університету. Спеціаліст в галузі давньоруської археології.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заст. директора ІА АН України. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

КОРНІЄНКО Павло Леонідович — співробітник ІА АН України. Вивчає проблеми фіксації археологічних об'єктів.

КРИГАНІВ Андрій Васильович — старший науковий співробітник Науково-дослідної частини ХДУ. Спеціалізується в галузі середньовічної археології.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ Борис Миколайович — кандидат історичних наук, зав. сектором раннього залізного віку. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — аспірант ІА АН України. Спеціалізується в галузі слов'янської археології.

ПЕТРАЩЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі слов'яно-руської археології.

ПОЛІН Сергій Васильович — кандидат історичних наук. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

РОЛЛЕ Рената — професор Гамбурзького університету (ФРН). Спеціалізується в галузі археології та стародавньої історії Східної Європи.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології раннього залізного віку.

СОЛОМОНІК Елла Ісааківна — професор, доктор історичних наук. Спеціаліст в галузі античної епіграфіки.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. сектором археології кам'яного віку ІА АН України. Спеціаліст в галузі теорії первісної археології.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна (Москва).

ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олександровна — співробітник Центрального науково-природничого музею Інституту зоології АН України. Спеціалізується в галузі слов'янської археології.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

СМИРНОВ С. В. К вопросу о современных тенденциях развития археологических знаний	3
РУСЯЕВА А. С. Протоген Ольвийский	14
КОЗАК Д. Н. Взаимоотношения славян и германцев на территории Украины в первой половине I тыс. н. э.	24
ПЕТРАУСКАС О. В. О «культовом слое» и погребениях с трупосожжениями на могильниках черняховской культуры	36
КРЫГАНОВ А. В. Военное дело раннесредневековых алан Подонья	52
КОВАЛЕНКО В. П. Торговля сельского населения Чернигово-Северской земли X—XIII вв.	63

Публикации археологических материалов

КЛОЧКО В. И., СКОРЫЙ С. А. Курган № 15 вблизи Стеблевца в Поросье	71
МУРЗИН В. Ю., ПОЛИН С. В., РОЛЛЕ Р. Скифский курган «Татьянина могила»	85
СОЛОМОНИК Э. И. Надписи на крымских амфорах первых веков нашей эры	102
ЗОЛОТАРЕВ М. И., ТРЕЙСТЕР М. Ю. Формы отливки римских зеркал из Херсонеса	117
ГОРОХОВСКИЙ Е. Л., КОРНИЕНКО П. Л. Одеяние Констанция II на Верховнянском медальоне	130

Новые открытия и находки

ЦИНДРОВСКАЯ Л. А. Позднезарубинецкие поселения на Среднем Днепре	153
--	-----

Хроника

ПЕТРАШЕНКО В. А. О работе специализированного Ученого совета для защиты докторских диссертаций при Институте археологии АН Украины в 1992 г.	157
--	-----

Философия
Добровольца

ISSN 0235-3490. Апрелевка. № 2, 1993. 1-169